

Hoiualadega jõed Virumaal 1

Avijõgi, Tagajõgi, Pada jõgi ja Pühajõgi

Tartu–Kuru 2010

Trükis on rahastatud Norra poolt
Norra finantsmehhanismi vahendusel

Hoiualadega jõed Virumaal 1
Avijõgi, Tagajõgi, Pada jõgi ja Pühajõgi

© Keskkonnaamet

Koostajad: Eva-Liis Tuvi ja Anne-Ly Feršel

Toimetaja: Ann Marvet

Kaanefoto: Avijõgi. Enn Käiss

Fotod: Anne-Ly Feršel, Eva-Liis Tuvi, Eesti Ajaloomuuseum,
Eesti Rahva Muuseum, Virumaa Muuseum, Avinurme muuseum,
Tudulinna koduloo tuba, Viru-Nigula koduloomuuseum, erakogud

Kujundus ja küljendus: Irina Tammis / Akriibia OÜ

Trükk: Actual Print

ISBN 978-9949-9057-3-7

Sisukord

Sissejuhatus 5

Jõesd maastiku elusoontena 7

- Kaitstavad loodusobjektid 7
- Veekogusid kaitsvad seadused 9
- Jõesd ökoloogilises võrgustikus 10

Avijõesd 18

- Pandivere servalt läbi Alutaguse metsade Peipsini 20
- Haruldusterohke elustik 22
- Inimasustus Avijõesd kallastel 27
- Avijõesd kui väärtusliku elupaiga kaitse 51

Tagajõesd koos Pungerja jõesdga 53

- Läbi Alutaguse metsade ja külamaastike 54
- Tagajõesd ja tema kaldaalade elustik 57
- Inimene Tagajõesd kallastel 62
- Tagajõesd ja tema ümbruse maastike kaitseks 88

Pada jõgi 92

Teekond paesel tasandikul, läbimurre paekaldast 92

Elustikku seni vähe uuritud 100

Inimasustus Pada jõe kallastel 103

Pada jõe ja tema lähikonna maastike kaitse 122

Pühajõgi 125

Pikk teekond merelähiselt mereni 126

Elustik enne ja nüüd, tulevikulootused 133

Läbi põlise asustusala 137

Pühajõe ja tema ümbruse maastike kaitseks 153

Allikmaterjal 156

Sissejuhatus

See raamat pakub lugejale mõtterännakut nelja Virumaal voolava jõe kaldale. Jõgede valik – Avijõgi, Tagajõgi koos Pungerja jõega, Pada jõgi ja Pühajõgi – tuleneb Norra finantsmehhanismi 2004–2009 rahastatavast projektist “Jõeliste elupaikade kaitse korraldamine Ida-Virumaa Natura 2000 aladel”. Projekt keskendub eelkõige jõgede hoiualaks kuulutatud osadele.

Jõgedel on oluline koht meie asustusajaloos: nad olid liikumisteed ja nende kallastele tekkisid esimesed asulad. Jõgi jootis ja toitis tema kaldale kodu rajanud inimesi. Aegade hämarusest saadik püüti kala, hiljem parvetati palke ning jahvatati vee jõul jahu. Leivakõrvase leiab ka praegu kõigist neljast vaatluse all olevast jõest, kunagisest palgiparvetusest Avi- ja Tagajõel on jäänud vaid mälestus. Ent lood toonaste kangete meeste seiklusrikkast tööst on põnevad ka tänapäeval.

Kui kala ja mets pakuvad suuremal või vähemal määral tegevust ja elatist nüüdki, siis vesiveskid (peale mõne üksiku erandi) on varemeis või lausa olematuks muutunud. Siin raamatus trükitud kaartidele on kantud ainult need veskid, mille kohta leidsime nii pärimuse kui ka kinnituse Eesti ja Vene topograafilistelt kaartidelt.

Sajandeid elati jõe kallastel jõega ühes rütmis: jõgi oli osa kodumaastikust ja inimeste igapäevaelust. Hiljem, kui inimtegevusest tulenev koormus, eeskätt veereostus, oli nii palju suurenenud, et kippus kohati jõe elustikku hävitama, hakati looma kaitsealasid, pöörates enim tähelepanu tegevustele, mis avaldasid mõju jõe ja sealsele elustikule.

1928. aastal kehtestati määrus, mille kohaselt tuli neli nädalat enne ja neli nädalat pärast jaani hoida jõgedel paisud avatuna, seega vesi alla lasta. Nii vabastati luhad liigveest ning tagati kaladele võimalus rännata koelmutele ja maimud said areneda.

Kalastikku, nagu kogu elustikku jões, mõjutavad ikka ja jälle juhtuvad õnnetused. Pühajõgi on viimase nelja aasta jooksul olnud vähemalt kolm korda tõsisel reostusohus. Õnneks seekord tapvad ained jõeni ei jõudnud. Alati ei pruugi nii hästi minna. Ka väiksed kogused ohtlikke aineid annavad kokku elukeskkonda

mõjutava tagajärje. Seda enam, et jõkke voolavad puhastamata heitveed sisaldavad tänapäeval juba hoopis teisi, sageli ohtlikumaid lisandeid kui aastakümneid tagasi.

Selles raamatus püüame vaadata jõgesid laiemalt. Vooluveekogu ühendab tege-likult kõiki tema valgalal elavaid ja tegutsevaid inimesi: ühe mõtlematu tegevus võib muuta väga paljude elu. Elavnenud külaliikumised on seda ühendust tunne- tades teinud jõest oma partneri. Mitmete koolide õpilased on asunud tihendama sidet jõega: selle tulemusena valmisid keskkonnateemalised filmid Avi-, Püha- ja Tagajõe kohta.

Kõik see, mis on koduukse all, tundub nii loomulik ja tavaline, et kaotab igapäe- vases kokkupuutes uudsuse. Lõuna-Eesti küngaste ja metsade keskelt tulnud ini- mese jaoks on Virumaa midagi uut ja erilist, mis paneb ahhetama. Sageli arvatakse, et Virumaal, eriti selle idapoolses osas (Ida-Virumaal), on ainult tööstusmaastikud ja linnad, ega ole midagi ilusat. Aga on, ja kui palju veel! Meist igaühest sõltub, millise elukeskkonna oma tulevastele põlvedele jätame.

Jõudu sulle, lugeja, (taas)leidma sidet oma jõega!

Täname koostöö ja abi eest: Avinurme koduloomuuseum ja Küllike Pärn, Iisaku muuseum, Anne Nurgamaa, Aili Reiman, Eevi Ostrak, Urmas Talivee, Bruno Uustal, Helle Väher, Olav Vallimäe, Heikki Luhamaa ja Eestimaa Looduse Fond.

Eva-Liis Tuvi ja Anne-Ly Feršel

Jõed maastiku elusoontena

1937. aastal avaldas tollane Vaivarast pärit riigisekretär Karl Johannes Terras arvamust: „Peremees oskab hinnata loodusvarasid mitte ainult majandusliku kasu seisukohalt, vaid ka seisukohalt milline väärtus on neil varadel teaduse, ilu ja Eesti looduse omapära mõttes.“ Samal ajal rõhutas riigisekretär vajadust, et talumehe tarkusest hoolimata peavad looduskaitsega tegelevad asutused jagama selgitust ning arendama koostööd saavutamaks õilsate, loodust hoidvate mõtete teostumist.

Looduskaitse korraldajad juhivad looduskaitseadusest, kuhu on kirja pandud – mida ja kuidas kaitstakse. Kaitse tähendab hoidmist, eesmärk on säästa looduskeskkonda ja kasutada targalt loodusvarasid. Seega võime sõna *looduskaitse* asemel kasutada väljendit *loodushoid*. Hoidmiseks seatud nõuded võivad mõnikord olla ebameeldivad, kuid siiski õigustatud, sest on suunatud tulevikku.

Kaitstavad loodusobjektid

Eestis jaotatakse kaitstavad loodusobjektid seaduse alusel kuude rühma:

- kaitsealad (rahvuspargid, looduskaitsealad, maastikukaitsealad),
- hoiualad,
- püsielupaigad,
- kaitstavad liigid ja kivimid,
- kaitstavad üksikobjektid ja
- kohaliku omavalitsuse tasandi objektid.

Virumaal kaitstav kuulub viide esimesse rühma.

Hoiuala on meie looduskaitstes üsna uus mõiste. Neid hakati Eestis rajama alates 2004. aastast, kui ühinesime üle-euroopalise kaitsealade võrgustikuga Natura 2000. Võrgustik tugineb kahele Euroopa Liidu direktiivile – linnu- ja loodusdirektiivile. Direktiivi lisadesse on kirja pandud liigid ja elupaigad, mis vajavad erilist kaitset kogu Euroopas. Liigid ja elupaigad on kõrgendatud tähelepanu all harulduse või koguni hävimisohu tõttu. Loodusdirektiivi elupaigatüüpide hulka arvatud 198

Oonurme rabakivist rändrahnu tükid seisavad keset viljapõldu. Foto Anne-Ly Feršel.

elupaigatüübist on Eestis olemas üle kolmandiku (60). Enamikku neist, alates rannikuelupaikadest ning lõpetades rabadega, leidub ka Virumaal.

Üle-euroopalise tähtsusega liikide ja elupaikade tarvis luuaksegi hoiualad, mille eesmärk on hoida kellelegi elukeskkonda. Silmas peetakse seejuures eeskätt haruldasi või hävimisohus liike, aga ka kooslusi. Seaduste keeles on sõnal *hoiuala* selge juriidiline tähendus: see on looduskaitsete piirangutega ala, kus püütakse säilitada elustiku ja elupaikade sellist seisundit, mis tagab nii elukeskkonna kui ka liikide püsimise. Piirangud teenivad looduse ja selle kaudu inimese huve. Käesolevas raamatus leiavad käsitlemist neli Virumaa jõgedega seotud hoiuala.

Veekogusid kaitsvad seadused

Inimtegevust veekogudel ja nende kallastel reguleerivad looduskaitseeadus ja veeseadus. Looduskaitseeadus paneb piiranguid tegevustele veekogude kallastel, et säilitada kaldakooslusi, suunata asustust arvestama kalda eripära, piirata inimtegevusest lähtuvat võimalikku kahjuliku mõju ning tagada vaba liikumine ja juurdepääs veekogule. Miks seda kõike vaja on? Kahjuks ununevad teinekord looduse seatud piirid: näiteks soovitakse ehitada suvila nii, et sauna uksest saaks otse vette hüpata. Iseenesest poleks sellisel asupaigal ju häda midagi, kuid tihti pole seejuures mõeldud reovee ärajuhtimisele: saunast lähtuv reostus jõuab otse veekogusse. Pealegi võib mõnel veerikkal aastal üle kallaste tõusnud jõgi maha teise kohta viia või sootuks lammutada.

Veepiirilt maa poole liikudes eristatakse kaldal kolme vööndit: veekaitsevöönd, ehituskeeluvöönd ja piiranguvöönd. Vööndi ulatus oleneb veekogu või tema valgala suuruselt ja igal vööndil on kindel mõte. Jõekalda neljameetrine (suurvee ajal kahemeetrine) maariba on veeseaduses kirjas kallasrajana, kus igaüks võib käia. Avalik kasutamine tähendab seda, et veekogu on mõeldud kõigile: ujumiseks, kalapüügiks, veel kulgemiseks jne. Tõsi, teatud juhtudel, nt. hüdroelektrijaama ümbruses ja veehaarde piirkonnas, on inimestele ligipääs siiski suletud.

Veekaitsevööndi eesmärk on kaitsta vett reostuse ja veekogu kaldaid uhtumise eest. Raamatus käsitletavate jõgede veekaitsevöönd on kümme meetrit põhikaardile märgitud (tavalisest) veekogu piirist. Veekaitsevööndi piirangud seab veeseadus: selle vööndi ulatuses ei tohi kaevandada ja rajada sõnnikuhoidlaid ega -aunu; raiet võib teha ning taimekaitsevahendeid kasutada ainult keskkonnaameti loal. Seda luba ei ole tingimata vaja maaparandustöödel – eesvoolu hooldamisel väljaspool kaitsealasid.

Ehituskeeluvööndis – 50 meetrit veepiirist – on keelatud uute hoonete ja muude rajatiste ehitamine. Teatud mõõndusi teeb siin looduskaitseeadus, aga neid tuleb iga konkreetse ehitamissoovi korral täpsustada vallavalitsuses või siis pidada nõu keskkonnaameti spetsialistiga. Kui jõe kaldal kasvab mets, siis ulatub ehituskeeluvöönd piiranguvööndi lõpuni.

Piiranguvöönd hõlmab veekaitse- ja ehituskeeluvööndi ning ulatub kuni 100 m kaugusele veepiirist. Piiranguvööndi alale ei tohi laotada reoveesetteid,

rajada matmispaika ega jäätmete töötlemiseks või ladustamiseks mõeldud ehitist, siin ei või kaevandada maavara ega mootorsõidukitega valimatult sõita. Kalda piiranguvööndis ei tohi lageraielank olla suurem kui kaks hektarit.

Inimesed satuvad jõekallastele peamiselt kalastama tulles või vahepeatuseks veematkal. Kalastuse põhimõtted on koondatud **kalapüügieeskirja**. Selles õigusaktis sätestatud nõudeid saab ilma juriidilistest nüanssidest läbi murdmata lugeda harrastuskalapüüdjatele mõeldud taskuaabitsatest. Kõige olulisem, mida kalapüügieeskirjast peab teadma: milliseid kalu ja millal võib püüda, kus ja millal ei tohi kalastada ning püütavate kalade alammõõdud. Peale selle jagatakse teavet, kust ja kuidas osta endale harrastuspüügiõigus ja kalastuskaart. Lihtkäsiõngega kalapüük on tasuta. Lihtkäsiõng koosneb ridvast, kuni 1,5 ridva pikkusest õngenööri ja üheharulisest konksust; õngel võib olla raskus ja ujuk ning püügil kasutatakse looduslikku sööta.

Looduses vabalt liikumist võimaldab **igaüheõigus**, mis annab meile looduses vabalt liikumise loa kõikide omanike maadel viisil, mis ei too endaga kaasa kahju ega segadust. Igaüheõigus võimaldab kõigil loodusest osa saada, ent paneb ka kohustuse loodust hoida ning vastutuse – tunda seadust ja sellest kinni pidada. On igati loomulik, et mitte kellelegi ei meeldi, kui tema valdusi lagastatakse või seal koguni mets põlema pannakse. Kõige sagedasemad eksimused on mootorsõidukitega liikumine ja lõkke tegemine selleks mitte ette nähtud kohtades, samuti looduse prahistamine. Ettevalmistatud lõkkekohad on tähistatud.

Jõesid ökoloogilises võrgustikus

Vooluveekogude vajalikkuse ja tähtsuse maastikes on kenasti sõnastanud Heikki Luhamaa Eestimaa Looduse Fondi projekti ”Männiku oja ökoloogiliste tingimuste taastamine” raames valminud brošüüris. Järgnev seoste kirjeldus pärinebki suuresti nimetatud trükisest.

Eestis on üle 7000 jõe ja oja. Vooluveed on meie maastike lahutamatu osa: nad kujundavad maastikke ning lasevad omakorda maastikel kujundada endid. Seejuures võivad tekkida sügavad orud (nagu Pada ja Pühajõel) või lammid neil silmuskleva jõega (Tagajõgi). Voolusooned reguleerivad vee hulka maastikus: nad

kas toovad vett juurde (tulvaveed) või viivad seda minema (põuastel ja veevaestel aastatel), kujundades nii maapinna veerežiimi. Vooluveed ühendavad maastikke ja elupaiku, toimides taimede ja loomade levikukoridoridena (nt. siirdekalade kudemisränded merest jõgedesse).

Jõe kaldavööndi kooslused on ühtaegu nii jõeökosüsteemi osa kui ka üleminekuala vee- ja maismaaelupaikade vahel. Loodusteadlased nimetavad selliseid eri koosluste puutekohti **ökotonideks**. Tavaliselt on kaldaökotonid elustikurikkad, seal leidub liike nii vee- kui ka maismaakooslustest.

Mitmekesisus toetab elurikkust. Vette kukkunud puutüved ja jämedad oksad kujundavad täiendavaid elupaiku, pakkudes varjet ja kaitset ning suurendades voolusängi mitmekesisust. Elupaika rikastavad ka voolusängis lebadavad kivid (inimese korrastatud voolusängides on neid vähe), mis aitavad veevoolul sorteerida põhjamaterjali, uuristada kaldaid ning kujundada reljeefi. Juurtevahelised õõnsused on omakorda sobiv elupaik teatud liikidele, tuntuim neist on jõevähk. Puude juured kindlustavad ja mitmekesistavad kaldaid. Tulvaveest kantud toitainete settimine lammile suurendab seal mullaviljakust, luues soodsad tingimused elurikastele kooslustele (lamminiidud). Elurikkust suurendavad ka muutlik veerežiim, valgus- ja mullastikuolud.

Jõe välimus annab märku sellest, millised liigid seal elada saavad. Mida mitmekesisem on voolusäng, seda rohkem liike ja isendeid seal elab.

Jõgi-kõõlusleht (*Sagittaria sagittifolia*) on tavaline ja hästi äratuntav veetaim: selliseid kolmnurkseid lõhestunud lehti pole ühelgi teisel taimel. Foto: Anne-Ly Fersel.

Emane surusääsk muneb vette ning vastsed arenevad veekogu põhjas, kus toituvad põhjamudas elavatest pisiorganismidest.

Foto: Henn Timm.

Kui jätta kõrvale võimalik reostus, siis kaldalt vette kukkunud taimejäänused kui orgaaniline materjal on puhtaveelise jõe toiduahela oluline alglüli. Sellest toituvad bakterid, ainuraksed ja veeputukad, kes on omakorda toiduks suurematele vees elavatele organismidele ning röövlomadele, lõpetades jõega seotud toiduahela tipus olijatega, nagu forellid, saarmas või must-toonekurg.

Varjulised kaldapuistud kaitsevad veekeskonda otsese päikesepaiste eest, aidates hoida veetemperatuuri madalana. Vee jahedus on soojadel suvekuudel elutähtis paljudele vooluveelikidele. Näiteks forellid surevad, kui veetemperatuur püsib nädala üle 24 kraadi. Jõe mitmekesised elupaigad võimaldavad neis elada ka liikidel, kes vajavad hapnikurikast vett, kuid kellele ei sobi varjuline veepeegel.

Veekogu seisundis kajastub teda ümbritseva maastiku seisund, sest veekogu reageerib tundlikult kaldakeskkonna muutustele. Enamik meie vooluveekogude vett pärineb läbi pinnase filtreerunud sademetest. Nii kujundab läbitav pinnas veekogu omadusi. Lubjarikkal alal saavad alguse kareda veega aluselised, lubjavesel alal aga hapestumisele kalduvad pehme veega veekogud.

Inimtegevuse mõju. Vee iseloomu valgalal mõjutab maakasutus. Ida-Virumaa jõgesid mõjutavad olulisel määral neisse suunatavad kaevandusveed.

Lageraied kaldapuistutes ja püsirohumaade ülesharimine suurendavad toitainete hulka vees, põhjustades veekogu toitelisuse suurenemist – eutrofeerumist, mille tagajärjel hakkavad veekogud kinni kasvama. Vähene toitainete lisa ei pruugi põhjustada suuri muutusi. Kui aga peale suure toitainekoguse jõuavad jõkke mürgised ühendid (nt. väetised, taimekaitsemürgid või tööstuse heitveed), siis ei suuda ökosüsteem nii äärmuslikku muutust taluda ning osa elustikku sureb. Nõukogude ajal juhtus sedagi, et mõni jõgi oli suuremal või vähemal määral elutu.

Jõe kallastel kasvavad taimed toimivad olulise filtrina, püüdes valgalalt pinnaseveega jõe poole kanduvaid toitaineid. Kaldapuistu kadudes võib seni selgeveeline

jõgi sinna kanduvate toitainete ja pinnaseosakeste tõttu kujuneda hägusa veega umbe kasvavaks nireks, sest vohama hakanud taimestik takistab voolu. Jõgedes kaldapuistud on enamasti väga mitmekesise elustikuga: siin leidub haruldasi linnu-, sambla- ja samblikuliike. Peale maismaaliikide vajavad metsaseid kaldaid puhke- ja toitumiskohana mitmed vees paljunevad putukad.

Paljud veeloomad on oma **elukeskkonna seisundi indikaatorid**. Näiteks ühepäevikulisi võib käsitleda vee happesuse bioloogiliste mõõdikutena, sest nende eri liigid taluvad vee happesuse eri tasemeid. Oja-ühepäevikud ja jõetaklaste sugukonda kuuluvad mardikad annavad tunnistust, et vesi on hapnikurikas ja aluseline.

Kirpvähid – kogu oma elu vees veetvad koorikloomad – on tundlikud ühtaegu nii happesuse kui ka reostuse suhtes. Nad on olulised kalade toiduobjektina, seetõttu võime neid leides oletada, et vesi on puhas ja võiks olla ka kalarikas.

Looduslikus seisundis vooluveekogude liivases-kruusases, vett hästi läbi laskvas põhjaapinnases elavad kaevunult karbid ja putukate vastsed. Nad on veekogu toiduahela keskne lüli: toituvad vette kukkunud taimeosadest ning on ise toiduseks suurematele loomadele. Ilma väikeste putukate ja vähki-deta ei oleks meie jõgedes ka kalu ning nende kallastel linde ja imetajaid.

Elu pidevalt voolavas vees pakub ühest küljest võimalusi, ent teisalt paneb proovile. Lahendused võivad olla väga erinevad. Vähese liikumisvõimega liikidel on välja kujunenud mitmesugused moodused toidu kättesaamiseks.

Veeloomi võib rühmitada toitumisviisi järgi. Vette langenud puulehti hakkavad esmalt pehmemad seened

Oja-ühepäevik (*Ephemera danica*) on Avijões elavatest ühepäevikulistest suurim. Pildil on vastne, valmikuna lendavad putukad veekohal ning kalad napsavad neid lausa õhust. Foto: Henn Timm.

ja bakterid, neid otseselt lagundamata. Seejärel asuvad tegutsema kratsijad, näiteks ühepäevikuliste vastsed, kes toituvad lehtedelt kooritud mikroskoopilistest tükkidest. Peenestajad, nagu kevikulised ja kirpvähid, järavad toiduks suuremaid tükke. Selle käigus allavoolu kanduvaid taimeosakesi ja mikroskoopilisi loomi sõeluvad veest filtreerijad. Neist näiteks ehmeistiivaliste vastsed püüavad suuremaid palukesi, kasutades veevooluga edasi kanduvate saakloomakeste püüdmiseks peenelt kujundatud püünisvõrke, kihulaste vastsed seevastu püüavad veevoolust toidupalakesi pea küljes olevate karvalehvikute abil. Kõige peenemat materjali sõeluvad veest karbid. Põhjust otsivad teiste toidulaualt pudenenud palakesi kogujad, näiteks kalamaimud. Röövloomi, kes püüavad eelnimetatud kõdu- ja taimtoidulisi olendeid söögiks, leidub nii putukate kui ka kalade seas.

Loodus on vooluvees elavatele loomadele leiutanud eri viise vees paigal püüamiseks. Kivipäeviklaste vastsete keha on lamendunud ja nad hoiduvad veevoolust end vastu põhja surudes. Ojapäeviklaste vastsete keha on voolutakistuse vähendamiseks arenenud piitspeeneks. Kihulaste vastsed kinnituvad tagakeha tipus pärjana paiknevate konksukete abil kividele. Peale selle on neil ka omapärane „turvavöö“ – tagakehast välja tõmmatav niidike, mis hoiab neid põhikinnituse katkedes veevooluga kaasa kandumast.

Ometi kanduvad paljud vee-elanikud vooluga pidevalt allapoole. Evolutsioon on aga neile õpetanud, et enamasti on eluks sobivam koht, kus nad üles kasvavad. Seetõttu üritavad paljud liigid paigutada oma järglased iseenda sünnikohta. Enamiku jaoks tähendab see vajadust rännata tagasi vastuvoolu, mis on tõsine proovikivi kesise ujumisvõimega liikidele. Ühepäevikud saavad sellest üle nõnda, et väljuvad suguküpsaks saades veest ning lihtsalt lendavad ülesvoolu sigima.

Vääriskalade ja jõesilmu elupaigad. Hapnikurikkad looduslikus seisundis jõed on hädavajalikud sellistele liikidele nagu lõhe, forellid ja jõesilm. Meriforell ja lõhe, nagu ka jõesilm, saavad suguküpsaks meres, kuid tulevad kudema tagasi oma sünniveekogusse. Edukaks sigimiseks vajavad kalad kiire vooluga hapnikurikast jahedat vett, rikkalikku loomset toitu ning kudemiseks koredast materjalist hästi aereeritud põhja. Silmu vastsed, liivasonglased, toituvad kõdust ja vetikatest. Mari koetakse sügisel veekogu põhjapinnasessse (vt. ka lk. 101), kevadel kooruvad maimud. Pärast paari jões veedetud aastat siirduvad kalad merre, kust nad aastate möödudes suguküpsena kudema tulevad. Silmu vastsed elavad jões kuni viis aastat.

Kui põhjapinnases on palju peent setet, mis lämmatab marja, vesi sisaldab vähe hapnikku või soojeneb suviti liialt, siis sigimine ebaõnnestub. Peale selle vajavad noored kalad rohkesti peidupaiku, kuhu varjuda lindude ja röövkalade eest.

Kui voolu pidurdavad takistused jäävad alla mere/järve poole suunduvale veejõule, siis pääsevad liikuma setted. Takistusi loovad nii inimene kui ka kobras. Kui inimese loodud paisud tuleb lõhejõgedel likvideerida, siis kobras tegutseb omasoodu. Osava ehitusmeistrina rajab ta endale turvalisi veealuse sissekäiguga pesakuhilaid. Selleks, et vee tase püsiks stabiilsena, paisutab kobras veekogusid. Kobra tegevus aeglustab veevoolu, muutes suuresti teiste liikide elutingimusi. Vette langetatud puud suurendavad surnud puidu osa voolusängis. Koprapiisutuste alale jäänud puud surevad ja saavad elupaigaks putukatele, need omakorda sobivad toiduks rähnidele.

Pada jõe alamjooksul elutsevad koprad on jõkke langetanud suured haavad, nende taha on omakorda koondunud veega siia kandunud puud. *Foto: Eva-Liis Tiivi.*

Inimese süvendatud ja sirgendatud veekogud on kopralt suurepärased paisude ehitamise ja veepinna kergitamise kohad: nõnda on koprast saanud maaparanduse vaenlane nr. 1. Looduslikus süngis voolavaid veekogusid ei ole kopralt vajadust või võimalust oluliselt paisutada, seetõttu on kopra mõju neile enamasti tagasihoidlik.

Muud vooluveekogudega seotud liigid. Enamik taimi ei talu äärmusteni muutuvat veeseisu, samas leidub samblaid, nagu vesi-kiilsirbik ja juus-kiilsirbik, kes on kohastunud veetaseme kõikumisega looduslikus rütmis. Inimese mõjutatud veekogudes, kus veetase kõigub järsemalt või sootuks korrapäratult, nad ellu jääda ei suuda.

Õhtuhämaruse saabudes asuvad ojade kohal toitu püüdma nahkhiired: siin on külluses vee kohal lendavaid putukaid. Kaldal kasvavate vanade lehtpuude õõnsustes leiavad nad aga sobilikke puhkekohti.

Vees püüab oma toitu karihiirte lähisugulane ja nendega väga sarnane vesimutt. Ta on hea ujuja, kes võib jääda vee alla kuni 20 sekundiks. Sarnaselt kopraga elab ta urus, kuhu pääseb vee all asuva käigu kaudu. Vesimutid elutsevad väikeste rühmadena, toitudes kõikidest loomadest, kellest jõud üle käib: veeputukatest, vähilaadsetest, konnakullestest ja kalamaimudest.

Vooluveed on olulised toitumisalad lindudele. Suvel tegutseb siin väga palju liike. Talvekuudeks saabub põhja poolt meie kiirevoolulistele jõgedele ja ojadele vesipapp, kes on suurepäraselt kohastunud eluks kiirevoolulistel ja selgeveelistel ojadel. Vesipapp peab jahti kärestikel, kus sukeldub vee alla ning mööda põhja jalutades otsib sealt putukavastseid.

Inimpelglikule must-toonekurele on väikesed elustikurikkad ojad olulised toitumiskohad. Kui suviti kraavid kuivavad, on nad sunnitud poegadele toitu otsima pesast kümnete kilomeetrite kaugusel. Sageli käib see kurepaarile üle jõu ja pesitsemine ebaõnnestub. Must-toonekure arvukuse pideva vähenemise üks peamisi põhjusi ongi sobilike toiduojade nappus.

Eesti 54 kiililiigist eelistavad vooluveekogusid oma elupaigana üheksa. Neist neli vajavad varjuliste kallaste, kiire voolu ja puhta kruusase põhjaga veekogusid. Kui enamasti vedavad kiilivastsed vees kaks aastat, siis jahedate jõgede-ojade liikidel võib vastse areng kesta isegi viis aastat. Selline pikenenud vastsestaadium muudab liigi tundlikuks veekogus toimuvatele muutustele.

Jõgede kirjelduste juures kordub mõiste **ökoloogiline seisund**. Selle all peetakse

silmas eri bioloogiliste näitajate (nt. põhjaloomastik, taimestik, kalastik) alusel koostatud üldhinnangut veekogule. See üldhinnang ei tulene otseselt liidetavate (näitajate) summast ja selle alusel keskmise arvutamisest koolimatemaatika tähendus. Kuigi mõni näitaja (nt. kalastiku seisund) võib olla kesine, ei pruugi see mõjutada hinnangut jõe üldisele ökoloogilisele seisundile sedavõrd, et see teistest headest näitajatest olenemata muutuks klassi võrra kehvemaks. Samas on veekogu ökoloogilise seisundi koondhinnangu „hea“ kujunemisel kindlad tingimused: vee keemiline seisund peab olema hea, veekogu toimib ökosüsteemina ning kalastiku liigirikkuse saavutamiseks peab olema tagatud kalade vaba liikumine. Pinnavee (jõgedes voolava vee) seisund oleneb veekogu keemilisest ja ökoloogilisest seisundist. Veekogu keemiline seisund omakorda tuleneb mitmest eri näitajast.

Inimene peaks vastutustundlikult suhtuma enda ja teiste tegevusse, sest ka väikesest muutusest võib kujuneda pikaajaline allakäik jõe kui ökosüsteemi keerulises süsteemis. Paslik on peatükk lõpetada taas Karl Johannes Terrase sõnadega: „Iga eestlane armastagu oma kodumaad. Leidugu iga eestlase südames armastust kodumaa looduse vastu – ta väärrib seda.“

Taastatud luht Kellassaare külas. Endist hooldamata lamminiitu meenutab eemal kõrguv pilliroog. Foto: Ants Animägi.

Avijõgi

Avijõgi saab alguse Muuga mõisa lähistelt Lääne-Virumaal ja suubub Lohusuu Peipsi järve Ida-Virumaal. Eri paigus, mida jõgi läbib, tuntakse teda eri nimede all: Paasvere, Venevere, Avinurme ja Lohusuu jõgi.

Põhja-Eesti paelava veelahkmealadel imbub sademevesi läbi õhukese pinna- katte ning lubjakivi pooride ja lõhede maapõue. Lahustades pehmeid ümbris- kivimeid, tekitab voolav vesi maa-aluseid vooluteid – karstikanaleid, kus liikuv vesi ilmub taas nähtavale jõgesid toitvate allikatena. Pandivere kõrgustik on Eesti kõige enam karstunud ala. Suuri karstiallikaid on Eesti paelavadel sadu, neist kõige veerikkamad (vooluhulgaga 10 kuni 100 l/s ja enam) asuvad Pandivere kõrgustiku jalamil. Ligi pool Eesti elanikest on oma igapäevase joogivee kaudu seotud Pan- diverest pärit veega. Varasematel aegadel on selle piirkonna puhtad veerikkad

allikad olnud oluline eeltingimus piiritusevabrikute asupaiga valikul.

Pandivere nõlva tiheda sõõrina palistavast allikatevööndist alga- vad paljud jõed ja ojad, nende seas Avijõgi.

Muuga mõisa peahoonest pool kilomeetrit idakagus, viinavabriku varemete ja vana magasiada vahel väljuvad allikad pargitiikidesse. Siit alustab Avijõgi oma teekonda väikese ojana, saades vett juurde mõisa magasiada taga asuvatest allikatest. Üksikute allikate voolu- hulk on 1–2 l/s, kõigil kokku 47 l/s (veevaesel ajal 20 l/s). Jõgi kogub

Selgeveelises tiigis Muuga mõisa taga tõusevad allikad: siin saab alguse Avijõgi. Foto: Anne-Ly Feršel.

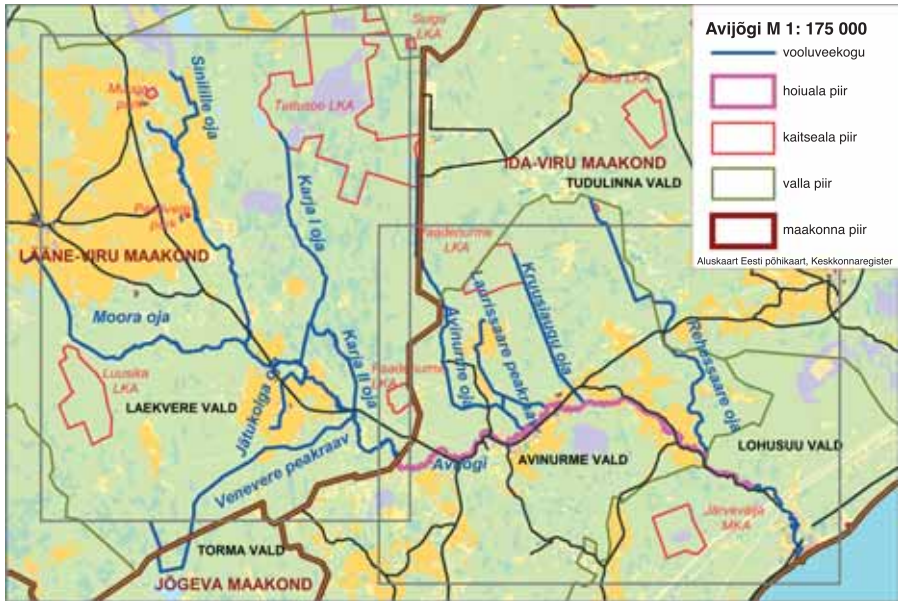
lisavett allikatest Muuga küla juures. Ida pool, maaparandusobjektide kraavides, on rohkesti tõusu- ja langeallikaid, mille vooluhulk piirdub liitri või paariga sekundis.

Enne laskumist Alutaguse madalikule kogub jõgi tõhusat veelisa Paasvere allikatest, mis väljuvad samanimelise küla juures oruveerul, Avijõe paremal kaldal. Sealsete langeallikate kogu vooluhulk on suvel 10 l/s.

AVIJÕGI

- kuulub Ida-Eesti vesikonna Peipsi alamvesikonda;
- pikkus: 55,7 km;
- valgala: 391 km²;
- Avijõkke suubuvad (lähtest alates): Sinilille oja (4,2 km), Moora oja (13 km), Karja I oja (10 km), Jätukolga oja (3,7 km), Karja II oja (5,2 km), Venevere peakraav (14 km), Avinurme oja (14 km), Laurissaare peakraav (5,9 km), Kruusiaugu oja (6,4 km) ja Rehessaare oja (14 km);
- veepinna absoluutne kõrgus lähtel 94,5 m, suudmes 30,1 m;
- langus 64,4 m;
- keskmine lang 1,2 m/km;
- keskmine sügavus 1–1,5 m;
- voolukiirus ülemjooksul 0,3 m/s, alamjooksul 0,2 m/s;
- keskmine vooluhulk alamjooksul 2,5–3,0 m³/s, maksimaalne samas kuni 60 m³/s;
- jões on kuus 0,4–0,5 m kõrgust saart.

Allikad: Keskkonnaregister; Järvekül, 2001; Esimese seireringi ..., 2009 (eri allikad pakuvad erinevaid arvandmeid, siin esitame neist kõige värskemad).

Avijõgi koos lisajõgedega.

Pandivere servalt läbi Alutaguse metsade Peipsini

Ülemjooksul voolab Avijõgi Pandivere kõrgustiku idaserval, kesk- ja alamjooksul Alutaguse madalikul. Jõe lang on teekonna jooksul jaotunud üsna ühtlaselt, kuid Veneverest Kaasiksaareni ning Avinurmest Vadini on lang keskmisest suurem (Esimese seireringi ..., 2009).

Avijõe jõgikond on lehvikukujuline, peajõkke kannavad vett peamiselt soiste maade kuivendamiseks kaevatud veesooned – koguja- ja peakraavid, mis muudavad valgla üsna suureks: ligi 400 ruutkilomeetrit. Paremalt poolt toovad oma vee Avijõkke Moora oja, Venevere peakraav ning hulk väiksemaid veesooni. Vasakult lisandujaist on suuremad I ja II Karja oja, Avinurme oja, Laurissaare peakraav ja Rehessaare oja.

Suurema osa oma teekonnast voolab Avijõgi läbi ulatusliku metsalaama. Mitmesugused segametsad hõlmavad umbes poole valg alast. Põllumaad ümbritsevad

jõe peamiselt ülemjooksul – Pandivere kõrgustiku nõlval ning mõningal määral Avinurme ümbruses (kokku umbes 30% valgalast). Avijõe ennast ja temasse suubuvaid veesooni ääristavad põõsastikud, lamminiidud ja sood hõlmavad umbes 20% kogu valgalast.

Jõesäng on ülemjooksul suuremas osas süvendatud ja õgwendatud, kesk- ja alamjooksul aga valdavalt looduslik ja käänuline, kohati silmusklev. Jõekaldaid palistavad enamasti pajud ja lepad. August Loopmanni (1979) järgi oli jõesängi laius keskjooksul keskmiselt kaheksa meetrit, alamjooksul 15 meetrit. Jõgi on madal, sügavus keskmiselt vaid meeter kuni poolteist, jõepõhi valdavalt liivane-kruusane (Järvekül, 2001).

Avijõe lamm on kogu jõe ulatuses keskmiselt 200 m lai. Kitsamates kohtades, eriti jõe alamjooksul, 60–100 m, Avinurme lähistel, laugete oruveerudega jõelõigus aga isegi üle 300 m (Järvet, 2007).

Kesk- ja alamjooksul ilmestavad jõge kuus väikest saart. Need on settinud jõeveega edasi kandunud liivast ja kruusast, küünivad kuni pool meetrit üle vee-pinna ning kaetud lepaõsaga. Saared on enamasti 50–200 m pikad ja 20–60 m laiad, Kaasikasaare küla Iba talu juures asuvast 800 meetri pikkusest saarest on läbi kaevatud parvetuskanal (Järvet, 2007).

Jõe ökoloogiline seisund

Avijõe vesi on ülem- ja keskjooksul puhas, selge, heleda värvusega, alamjooksul kollakas ja nõrgalt hägune. 1994. aasta kesksuvel oli vee temperatuur allikalisel ülemjooksul 11–12 °C, keskjooksul 14–21 °C ja alamjooksul üle 21 °C.

Jõge on reostanud ülemjooksul Muuga asundus ja farmid, keskjooksul Pärniku küla, Avinurme alevik ja metsatööstus ning alamjooksul Maetsma farmid ja Lohusuu alevik.

Sajune sügis on tõstnud Avijõe üle kallaste. Vaade jõele Avinurme postkontori juurest.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Avinurme kolhoosi lagunev laut Vadi külas meenutab endiseid aegu.

Foto: Anne-Ly Feršel.

ELUSTIK

- taimed: 39 liiki soontaimi; 8 liiki samblaid; puhtaveelistele vooluveekogudele omased vetikad;
- selgrootud: ülemjooksul 26 taksonit, alamjooksul 56 taksonit, teiste seas ainult puhtas vooluvees elavad kiililiste vastsed;
- kalad ja sõõrsuud: kõigil aegadel leitud 19 liiki; 2009. aasta seirepükides 11 liiki;
- jõevähk: kunagise vähirkuse vahepeal kaotanud jões leiti 2008. aastal jälle jõevähki.

Haruldasterohke elustik

Avijõgi läbib oma teekonnal väga erinevaid maastikke ja tema ökoloogiline seisund on pigem hea. See loob head tingimused jõe ning tema kaldaalade mitmekesisele elustikule. Siin leidub teiste seas isegi haruldasi liike.

Taimestik. Jõe ülemjooksul on taimestik vähene ja koosseisult liigivaene, kesk- ja alamjooksul aga rohke ja liigirikas. 1994. aasta suvel leiti jõest kokku 39 liiki soontaimi. Kõikjal kasvab valge kastehein, paljudes kohtades jõgi-särjesilm ja allikmailane. Üsna tavaline on harilik kuushein, soo-lõosilm ja päideroog.

Jõgi-särjesilm (*Ranunculus trichophyllus*) on voolu- ja seisuvees hajusalt kasvav tulika sugulane. Taim võib olla nii üheaastane (eriti veekogudes, mis suvel kuivavad) kui ka mitmeaastane. 30–80 cm pikkuseks kasvaval taimel ujulehti ei ole, veesisesed lehed on peenjagused, meenutavad aedtilli. Jões kasvavad särjesilmad kogumikena. Valgeid tulikasarnaseid õisi võib näha maist augustini. Talvitub see taim seemnetena või siis noortaimedena. Liiki tuntakse ka oja-särjesilma nime all.

Eriti liigirikas on Avijõgi sammalde poolest: kokku on leitud kaheksa liiki, neist levinum on kive asustav harilik vesisammal. Kividel kasvavad veel erivibur-

vetikad (*Vaucheria* spp.) ja rohevetikas *Cladophora glomerata*. Välitöödelt kaasa toodud proove mikroskoobi all uurides selgus, et nad sisaldasid vähesel hulgal huvitavaid rohevetikaid: ainult puhastes jahedaveelistes vooluveekogudes kasvav vesijuus (*Ulothrix zonata*) ja liigid perekonnast *Enteromorpha* ja *Tetraspora* (Järvekülg, 2001).

Vesijuus (*Ulothrix zonata*) on niitjas rohevetikas, kes elab jahedaveelistes vooluveekogudes. Kividele kinnitudes meenutab vetikakogum vees hõljuvaid „juuksepahmakuid“. Vetikaniit on imepeenike, läbimõõt alla 0,05 mm. Vesijuus on aga väga tähtis veeökosüsteemi osa – toiduahelate esimene lüli ja ühtlasi hapniku tootja ning looduslikus isepuhastumises osaleja. Vesijuukse olemasolu jões võimaldab hinnata vee toitelisust: kui veekogus on toitaineid palju, siis vesijuus seal ei kasva.

Avijõe keskjooksul kasvas 1994. aastal Eesti jõgedes harva leitav õrnade risoididega rabe mändvetikas, kuid hiljem pole mändvetikaid Avijöest enam leitud. Mändvetikad kasvavad vaikse selge veega vähetoitelistes kuni keskmise toitainesisaldusega mageveekogudes. Toitainete hulga suurenedes mändvetikad kaovad. Peale selle, et mändvetikad sarnanevad väliselt osjadega, on nende vahel sarnasust leitud ka biokeemilistes ja molekulaarsetes uuringutes. Seega olid maismaataimed ja mändvetikate eellased sugulased.

Selgrootud. Avijõe põhjaloomastiku kohta on uurimisandmed 1994. aastast. Liigirikkus oli toona jõelõiguti üsna erinev. Ülemjooksult leiti kokku 26 taksonit, kõige arvukam oli jõe-kirpvähk (*Gammarus pulex*) – jõeforelli meelisoit. Allavoolu põhjaloomastiku liigirikkus järk-järgult suurenes. Alamjooksult leiti juba 56 taksonit.

2009. aasta seirel uuriti põhjaloomastikku Avijõe keskjooksul Kaasiksaare ja Vadi lõigus. Kahes uurimiskohas leiti kokku 45 taksonit: Kaasiksaares 27 ja Vadi koolmel 44 taksonit (Esimese seireringi ..., 2009). Kaasiksaare lõigus valitses

Jõe-kirpvähk (*Gammarus pulex*). Kirpvähid on paljude kalade meelisoit. Foto: Henn Timm.

Ojataklane (*Limnius volckmari*) on vees elav mardikas, kes eelistab taimestikurikkaid veekogusid. Foto: Henn Timm.

Avijõe hoiuala on loodud muuhulgas kogu Euroopas haruldase kiili rohe-vesihobu (*Ophiogomphus cecilia*) elupaiga kaitseks. Oma liiginime õigustab see putukas igati: nii vastne kui ka pildil olev valmik on värvuselt rohelised. Foto: Aivo Tamm.

Eestis kui ka mujal Euroopas üsna haruldane: kuulub Euroopa Liidu loodusdirektiivi II ja IV lisasse (selliste liikide elupaikadesse tuleb luua kaitsealad) ning meil haruldase liigina kaitsealuste liikide III kategooriasse.

Limustest elab Avijões II kategooria liik paksukojaline jõekarp (*Unio crassus*).

mardikas nimega ojataklane (*Limnius volckmari*), Vadi lõigus mudapäevikud *Caenis* sp. Ojataklane on väikese pea ja kehaga (5 mm) ruljas mardikas, kes elab taimerohketes veekogudes, peites ennast taimede ja kivide vahele.

Mudapäevikud on ühepäevikulistest seltsis ühed väiksemad (kuni 8 mm). Selle elustikurühma iseloomulik tunnus on kolm peenikest sabaniiti. Teistest ühepäevikulistest aitab mudapäevikuid eristada aga veel see, et neil pole tagatiibu. Ühepäevikuliste nimi peegeldab putukate väga lühikest eluiga valmikuna: mõne liigi valmik elab vaid tunni. Avijões elavatest ühepäevikulistest on suurim kuni 25 mm pikkune oja-ühepäevik (*Ephemera danica*): koos sabaniitidega võib ta pikkus ulatuda kuni 40 mm-ni.

Avijõelon rohe-vesihobu (*Ophiogomphus cecilia*) elupaik. Selle kuni 64 mm pikkuse kiili vastsed eelistavad elupaigana eranditult puhast vooluvett kus on hõre taimestik ja kruusane või õhukese mudakihiga kaetud põhi. Rohe-vesihobu on nii

Kalad. Jahe ja puhas vesi on eeltingimus mõnelegi Avijões elavale nõudlikule kalaliigile.

Varasema kirjanduse andmeil on Avijões teada kümme liiki kalu: jõeforell, harjus, haug, angerjas, särg, teib, turb, latikas, luts, ahven (Järvekülg, 2001). 1960. aastal siirdati jõkke 50 000 haugimaimu ja 1968–1969 lasti Venevere piirkonda 23 000 ühe-aastast vikerforelli. Hiljem on lisandunud lepamaim, tippviidikas, trulling, luukarits ja võldas ning sõõrsuudest ojasilm. Katsepüükidel jäid tabamata varem Avijões elanud latikas ja teib.

2009. aasta seirepüükidel registreeriti 11 kalaliiki. Kalastiku seisund hinnati Avijõe ülemjooksul väga heaks, kesk- ja alamjooksul heaks (Esimese seireringi ..., 2009).

II kaitsekategooria liikidest elab Avijões tõugjas (*Aspius aspius*), III kategooria liikidest harilik võldas (*Cottus gobio*), harjus (*Thymallus thymallus*), hink (*Cobitis taenia*) ja vingerjas (*Misgurnus fossilis*).

Võldas ja harjus eelistavad puhtaveelisi, jahedaid ja hapnikurikkaid (kärestikega) jõgesid.

Võldas on kuni 13 cm suurune paikne põhjakala, kes armastab puhtaveelisi kärestikulisi kruusase või kivise põhjaga jõelõike. Ta on öise eluviisiga ja toitub põhjaloomastikust. Elupaiga suhtes on võldas väga nõudlik, nii et ebasoodne jõelõik võib levila laiendamisel osutada ületamatuks takistuseks: kala lihtsalt ei uju uusi sobivaid elupaiku otsima. Võldase pruunikat, laigulist või vöödilist nahka ei kata soomused, vaid väikesed ogakesed. Oma iseloomuliku välimuse tõttu (suur pea, silmad kõrgel pealael) kutsutakse võldast veel härjapäaks, kivitrulliks, härjapätsiks ja rontipeaks. Silmatorkavaks muutub suguküps kala kevadel, kui isas-

Võldas (*Cottus gobio*) on öise eluviisiga kala, kes asustab puhtaveeliste jõgede kärestikulisi lõike. Kummalise välimuse tõttu on teda kutsustud ka härjapeaks ja rontipeaks.

Foto: Arvo Tuvikene.

Jõevähk. Kunagi meie veekogudes hulgi elanud jõevähki ohustavad nii röövpüük kui ka võõrliigid ja haigused. Foto: Anne-Ly Feršel.

võldase kehale tekivad oranžid laigud. Võldas on väga aeglase kasvuga, suguküpseks saab siis, kui on vähemalt kahe aastane ja 5 cm pikkune. Isane võldas valvab ja ventileerib uimedega marjateri 3–4 nädalat.

Jõevähk. Pärimuse järgi oli Avijõgi kuni 1890. aastate alguseni väga vähirkas. Ent aastail 1893–1895 surid vähid katkulaadsesse haigusesse. 1920. aastate keskpaigaks oli vähistik osaliselt taastunud, kuid uus vähikatku laine (1932–1935) vähendas taas nende arvukust. Enne 1948. aastat, mil jõge tabas kolmas katkupuhanng, oli jõgi olnud jälle vähirkas. Toona käisid

poisikesed varahommikul vähil, et saak lõunase Sonda–Mustvee rongi reisijatele maha müüa. 1988. ja 1994. aasta välitöödel vähki Avijõest ei leitud, aga 2008. aasta suvel filmisid ja pildistasid Avinurme keskkooli õpilased seal taas jõevähke.

Jõega seotud linnud ja imetajad. Jõel käivad toitumas I kaitsekategooria liigid kalakotkas ja väike konnakotkas. Kohati elab jõe lähiümbruse metsades I kategooria liik lendorav, II kategooria liik metsis ja III kategooria liik väike kärbsenäpp.

Et jõearsetelt luhtadelt ei niideta enam heina, on need hakanud võsastuma. See sobib hästi kobrastele, kes on oma paisudega kujundanud ümber jõesängi Paasvere ja Venevere vahel.

Inimasustus Avijõe kallastel

Esimesed inimtegevust tõendavad leiud Avijõe piirkonnas pärinevad juba nooremast kiviajast. Püsiasiustus tekkis siia, eeskätt jõe kallastele, tõenäoliselt 15.–16. sajandil. Jõgi ühendas külasid ja talusid, sest raskesti läbitav soine pinnas ja suured metsad jätsid suurematest teedest kaugemal olijaile liikumiseks vähe võimalusi.

INIMRAJATISED AVIJÕEL

- suuremad sillad: Jõhvi–Tartu maanteel ja Lohusuu alevikus, Vadil, Maetsmas, Avinurmes Paadenurme teeristil, Kõveriku külas, Kaasiksaares, Veneveres (2), Ilistveres, Paasveres ja Alekveres; Avinurmes vana raudteega kivisild;
- vesiveskid: Paasveres, Sivil, Veneveres (2), Kaasiksaares (2), Avinurmes (2), Maetsmas, Vadil (2), Separas ja Lohusuus (5).

Vesiveskeid oli Avijõel rohkesti kuni Teise maailmasõjani. Vee jõul said saetud palgid, jahvatatud vili ja kraasitud-kedratud vill. Enamik veskitest rajati 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses. Ülemjooksul ehitas neid peamiselt Venevere mõisnik krahv Elise Eduard Keller, alamjooksul ärksamad eesti talupojad.

Rahvas räägib, et kui kala tuli kevadel suurveega jõkke kudema, siis avati paisud ning lasti vesi alla, nii et kala pääses jões liikuma.

Pärast Teist maailmasõda hakati üha rohkem kasutama elektrienergiat, nii et vesiveskite jõudu vajati vähem: hooned jäid hooletusse, paisud lagunesid.

Maaparandusega õgvendati ojasid ja rajati kraave. Selle tagajärjel hakkas suurvesi Avijões kiiremini alanema ja koos sellega kadus kalarikkus. Tänapäeval seisavad vanade veskite varemed kui tummad tunnistajad möödانىkust. Mõnest on alles müürid, mõnest vana paisuase, mõnest vaid rahvajutt.

1982. aastal plaaniti rajada Avinurme paisjärv ja veetaset kergitav pais, kuid see jäi mitmel põhjusel tegemata.

Ajalooline meenutus kunagisest tulusast ettevõtmisest – palgiparvetusest: palgiparvetajad Avijõel 1930. aastatel. Foto Avinurme muuseumi kogust.

Palgiparvetus käis Avijõel kuni 1950. aastateni. Talvel vedasid talumehed jõekäärud palke täis ning kohe pärast jääminekut, kevadise suurveega, parvetati need jõesuudmesse Lohusuus. Jõgi hakkab jääst vabanema tavaliselt aprilli alguses: tulva-vesi tõuseb Avijõel 5–10 päeva, lume aeglase sulamise korral 10–15 päeva. Suurvee alane mine kestab tavaliselt 20 päeva ja üleujutus lõpeb juuni alguseks.

ASULAD AVIJÕE KALLASTEL

(lähtest pärivoolu)

Lääne-Virumaa

Laekvere vald:

Muuga küla (lähtel);

Alekvere küla
(mõlemal kaldal);

Paasvere küla
(mõlemal kaldal);

Arukse küla
(mõlemal kaldal);

Venevere küla
(mõlemal kaldal);

Kaasiksaare küla
(mõlemal kaldal);

Ida-Virumaa

Avinurme vald:

Kaevussaare küla
(mõlemal kaldal);

Kõveriku küla
(mõlemal kaldal);

Avinurme alevik
(mõlemal kaldal);

Maetsma küla
(mõlemal kaldal);

Vadi küla (mõlemal kaldal);

Lohusuu vald:

Separa küla (mõlemal kaldal);

Lohusuu alevik (mõlemal kaldal).

Muuga küla

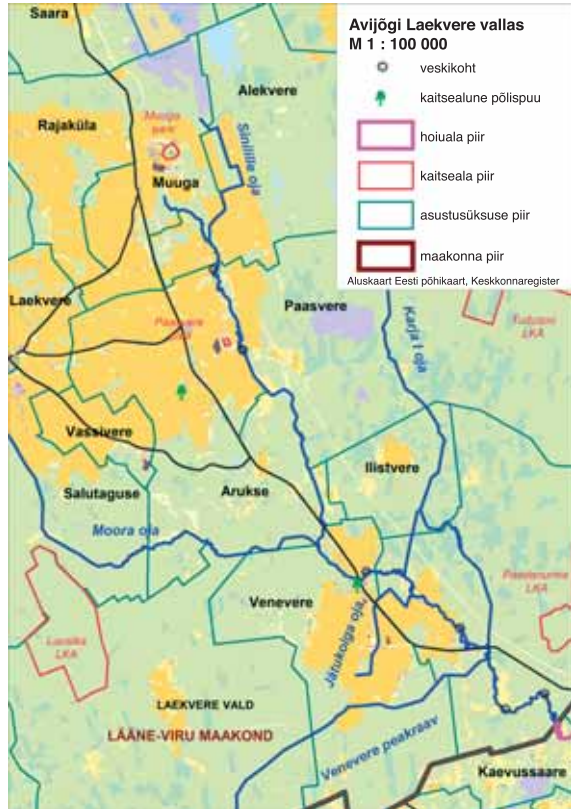
Muuga küla on esimest korda mainitud 1526. aastal. Keskajal asutasid mungad siia kloostrimõisa (siit ka preestermunkade järgi tuletatud kohanimi), mis kuulus Püha Brigitta kloostri alla ning anti 1581. aastal Rootsi kroonule. Põhjasõja ajal (1700) majutati Muuga külla talvituma Karl XII vägesid.

1786. aastal avati siin üks Simuna kihelkonna vanimaid koole, 1934 aga Muuga Perenaiste Seltsi korraldusel lasteaed. 1939. aastal oli Muugas 42 talu, 2000. aastal elas siin 300 inimest.

Muuga hollandi-tüüpi torntuuliku lasi 1865. aastal ehitada kohaliku mõisa

omanik, kuulus portreekunstnik Carl Timoleon von Neff, tuulik töötas 1935. aastani. Vana paekivist veski ehitati 1969. aastal ümber tuulik-restoraniks, mis ühe esimese omataolisena sai 1970. ja 1980. aastatel tuntuks üle Eesti ja Venemaal. Praegu töötab veskihoones trahter.

Muugas on põhikool ning spordihoone, kus asuvad seltsiruumid, käsitöötuba, raamatukogu, side, noortekeskus ning saun. Külas tegutseb MTÜ Muuga Maa-naiste Selts ja jahiselts “Linnuküti” (Lille, 2008).

Avijõgi, tema lisajõed, looduskaitseobjektid, vanad veskikohad ning jõeäärne asustus Lääne-Virumaal.

Muuga küla on üks vähestest Avijõe äärsetest küladest, kus tegeletakse jätkuvalt karjakasvatusega: külas kasvatatakse 780 veist ning müüakse aastas 3000 siga.

Muuga mõisa uue neorenessansliku härrastemaja lasi aastatel 1866–1872 ehitada samuti Carl Timoleon von Neff. Tänini on säilinud varasem puidust mõisahoone, 1872. aastast pärinev kellatorn, 1873. aastal valminud väike väravahoone ja teisigi ehitisi. Muuga mõisa peahoonet ümbritseb kaitsealune park.

1944. aastal koliti Muuga kool pärast eelmise koolimaja mahapõlemist mõisa peahoonesse, mis oli toona väga halvas seisukorras. Hoone remonditi, direktori algatusel süvendati pargis tiigid ning lasti sinna kalamaimud.

Muuga mõisaga on seotud kirjanik **Eduard Vilde** (1865–1933), kelle isa Jüri Vilde oli seal aidamees. Tuntud jutuke “Minu esimesed triibulised” olevat saanud aluse parvetamisest Muuga mudasel ja kaanirohkel mõisatiigil, kui tädipoja Eduard Bornhøe toel peeti mõisa lastega maha äge veelahing.

Muuga mõisa vana magasiaida kõrval elava Kalju Kaldavee sõnul on mõisa taga asuvaid tiike hiljem süvendatud. Enne süvendamist oli selgelt näha kuidas allikavesi tiigipõhjust üles kees. Pärast seda, kui geoloogid tegid 1965. aastal tiigi kõrval puurimistöid, kaotasid allikad oma endise jõu ja kipuvad kuival suvel veevaeseks jääma. Kalju Kaldavee vanaema – kunagine Muuga mõisateenija – mäletas, et mõisarahva janu kustutamiseks toodi vesi ikka magasiaida tagant allikast.

Siis, kui Muuga mõisa magasiaida taga asuvatest allikatest härrastele joogivett toodi, olid allikasilmad puhtad ja vaba veepinnaga. Pärast geoloogide puurimistöid on need “rähmas” ja kinni kasvamas.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Varem peeti Avijõe alguseks lähikonnas Kõrtsivälja talumaadel olevat allikalist ala.

Alekvere küla

Alekvere on väike küla, mille majapidamised paiknevad hajali suurel maa-alal. Külas elab 27 enamalt jaolt pensioniealist inimest, kellest osa peavad põldu ja lambaid ning kasvatavad allikatoitelistes tiikides enda tarbeks forelli. Põllumaad on madalad, nii et sademerohkel aastal ei kannata nende peale minnagi.

Alekvere küla maadele jääb kivilalme, mida kutsutakse Katevate küngasteks.

Paasvere küla

Paasvere küla oma 23 adramaaga on esimest korda kirjalikult märgitud Taani hindamisraamatus. Selle järgi pidi Paasvere olema Simuna kihelkonna suurim ja vanim küla. Siinsest rüütlimõisast on säilinud mõned kõrvalhooned, ent här-rastemaja meenutab vaid soklivare. Paasvere kabelimäel seisis 16.–18. sajandil Simuna abikirik, nüüd on sel kohal varisenud müürid. Kaitsealune mõisapark on küla kooskäimise koht.

Paasvere silla ligidal Möldre talukohas asus vanasti vesiveski, kus jahvatati jahu. Jõe ligidal valmistati telliseid ja oli lubjapõletusahi. Alates Paasverest on Avijõgi juba piisavalt lai, nii et kõrgema veeseisu ajal saab silla juurest alustada kanuumatka.

Luussaare soos asub arheoloogiamälestisena arvel olev **pelgupaik**. Rahvajuttude põhjal olnud siin ühe muistse sõja ajal paos seitsme kihelkonna rahvas. Raba-saartele varjuti eriti 1703. aastal, kui vene sõjasalgad rüüstasid, põletasid ja tapsid peaaegu kogu kihelkonnas. Arvatavasti põgenikud siiski tabati, sest saarelt on leitud inimluid, ehteid jt. esemeid. 1958. aastal rabakraave kaevates avastati vana pelgupaiga lähedalt samblakihi alt saarele viiv pakktee (Lepasaar, 1996; vt. lk. 89).

Luussaare soost saab alguse Avijõe lisajõgi – Karja I oja.

Simuna khk. Paasvere v. Rahkla k. Järvelti talu metsas on kivi suure jalajäljega. Jälg on 28 cm pikk ja 12 lai. Räägitakse, et jälg olevat Vanapagana või Kalevipoja jalajälg, mis tekkis siis, kui nad üksteist taga ajasid ja nii kiiresti jooksid, et jalapõhjad olid tulised ja sulatasid kivi sisse jälje.

ERA II 258, 56 (4) < Simuna, Paasvere v., Rahkla k. – K. J. Õis < Anna Õis, sünd. 1881. a. (1939).

Arukse küla

Siin töötas 1912.–1925. aastani puupapi vabrik, millest on tänini alles veetorn. Vabriku asutas Venevere krahv Elise Eduard Keller. Tselluloosist toodeti toorpappi 50x60 cm suuruste tahvlitena. Need viidi edasi Türile, kus papist toodeti paberit. Kui vabrik lõpetas Aruksel töö, siis viidi masinad Türile (Ross, 2004).

Sivi küla

Sivi külas, mis on nüüdseks liidetud Venevere külaga, oli kunagi kõrts ja silla juures veski. Sivil asusid Arukse papivabriku korterid ja kontor. Kui tehas lõpetas töö, siis kortermajad lammutati ja viidi Kullaaru mõisa. Väidetavalt pidi üks neist majadest Sivil veel alles olema.

Venevere küla

Küla nimi arvatakse tulevat siin elanud vanausulistelt, või ehk hoopis paatidest – venedest –, mida kasutati liikumisvahendina lookleval Avijõel. Jõgi oli ühendustee, mille kaldale tekkisid talud ja külad.

1912. aastal kuulusid Venevere mõisa juurde üheksa küla ja kaks kõrtsi, meierei, jahuveski ja saeveski.

1939. aasta 6. novembri Rahvalehes anti ülevaade Venevere küla ja Avijõe puudutavast omapärasest kohtuasjast. 1928. aastal kiitlesid kaks Veneveres kõrvuti veskit pidavat möldrit, kelle veski on võimsam. Ühe sõnul (Rudolf Treilman/Tooman) oli tema veski võimeline jahvatama tunnis kümme puuda leivajahu. Teine mees (August Ruuben) aga käis välja lubaduse jahvatada tunniga

40 puuda. Kihlvedu sõlmiti järgmine: kui Ruuben jahvatab tunnis nelikümmend puuda, siis saab ta Treilmani vesiveski ühes turbiini ja tammiga endale, kui aga ei jahvata, siis loovutab oma veski ühes torude ja korstnatega Ruubenile. Veski kordategemiseks anti Ruubenile kaks nädalat ja siis tehti proovitöö. Veski läbis korraliku remondi ning, et kihlvedu mitte kaotada, kutsus omanik Tallinnast kohale vilunud möldri. Ruuben küll võitis kihlveo, kuid lubatud veskit kaotaja ei loovutanud. Kihlveo pärast käidi pikalt (11 aastat) kohut: asja arutati vähemalt neli korda ja kumbki mees kulutas 1000 krooni.

Rüütlimõisa lihtne puust häärber on hävinud, kõrvalhoonetest on alles lüpsikarjalaut, ratsahobuste tall, vaestemaja, magasiat ja meierei. Endisi aegu meenutab võimsatest pärnadest allee. Kuni 1939. aastani oli Venevere vallakeskus.

1930/31. aasta lumerohkele talvele järgnenud tulvavesi viis Veneveres kaasa Avijõe kaldale parvetamiseks toodud 2000 palki, mis allavoolu liikudes ähvardasid lõhkuda Avinurme raudteesilla. Kuigi palgid suudeti enne sillani jõudmist peatada, murdis jää siiski Sonda–Mustvee raudteel asuva Avinurme silla tugisambad, jättes roopad jõe kohale õhku rippuma (Liloson, 2010).

Nüüd on korrastatud pargis külakiik, võrkpalliplats ja kölakoda. Endisest koolimajast on saanud külakeskus. Vana munakivitee juhatab tahutud maakividest veskisilla juurde Avijõel. Ent veskit, kus jahvatati lihtjahu loomasöödaks ja saeti palke, on järel vaid müürikatked. 1930. aastate lõpus tootis veski elektrit veski omanikule ja kohalikule kauplusele (Ross, 2004). Venevere haridus- ja kultuuriseltsi eestvedamisel taastati veskipais ning tehti korda Avijõe ümbrus, sealhulgas

Avijõe paisjärv korrastati 2006. aastal Venevere haridus- ja kultuuriseltsi eestvõttel.
Foto: Anne-Ly Feršel.

puhastati kinni kasvanud paisjärv. Nüüd on järve äärde asja kalameestel, sest forellidele paistab uus elukoht meeldivat.

Rajamisel on 5 km pikkune **matkarada** millest 1,5 km kulgeb piki Avijõe kallast. Jõge ületava matkaraja tarvis aitasid uut jalakäijate silda ehitada ”Kevadtorm 2009” õppusel osalenud pioneerikompanii sõdurid. Sild sai valmis kolme osapoole – kaitseväe, Laekvere valla ja Venevere haridus- ja kultuuriseltsi koostöös.

Veneveres asub farm robotlaudaga, kus kasvatatakse 70 lüpsilehma ja noorloomi, samuti väike puidutööstus.

Küla põhjaosas, Moora oja suubumiskohal, käändub jõgi kagusse ja laskub Alutaguse madalikule.

Veneveres Ansurahva kohal olevat vana matus, sõjaaegne, kuhu Peeter Suure ajal maetud. Siis üks Vene polk olnud Veneveres ja hakand vastu. Kõik tapetud maha ja maetud ka sinnasamasse paika.

ERA II 13, 530 (2) < Simuna khk., Paasvere as. – Richard Viidebaum < August Staak, 42 a. (1929).

Moora mõisa väravas on nõgu, kus vanasti jõgi jooksnud. Üks venelane pannud selle jõe kinni. Vist olnud nii, et venelane kaubelnud mõisahärra käest härgi, kuid pole saand kaupa. Lahkudes olnud venelasel süda täis ja pannud südametäiega jõe kinni.

ERA II 13, 514/5 (22) < Simuna khk., Paasvere v., Saarismäe t. – Richard Viidebaum < Madi Mätlik, 79 a. (1929).

Kaasiksaare küla

Küla on nime saanud ilmselt kaskede järgi, kuid pisut eemal on väike männik, kus tehakse jaanituld ja õõtsutakse külakiigel. Põldu peetakse siin oma tarbeks, müügiks kasvatatakse maasikaid.

Avijõe selgetest voogudest püüavad kohalikud jõforelli, vahel jääb konksu otsa haug või harjus. Iba talu kohal avanevad oru veeru allosas ja jõe sängis allikad. Allikane vesi on suplemiseks mõnusalt jahe ning talvel tekib jõeale jääkaas vaid käredate külmadega.

Külas oli kunagi kaks vesiveskit.

Iba veskil käis Venevere rahvas “püksipüüli” ehk jämedamat, kuid kooritud teradest jahu tegemas. Iba vesiveski saeraami oli arvatavasti teinud külasepp,

saeraam töötab veel hiljuti traktorimootori jõul. Peremehel olla plaanis veski taastada ning panna saeraam taas tööle veejõul. Praegu takistab ettevõtmist jõekallaste pehme pinnas, mis ei kannu nüüdisaegseid raskeid masinaid.

Voogaste talu aed omapäraste kivide, puude ja pakkadega ning Avijõe veega täidetud tiikidega on justkui võlumaastik, mis pälvis 2007. aastal “Kauni Eesti kodu” konkursil auhinna.

Kaasiksaare küla keskel algab Avijõe Natura 2000 loodushoiuala (vt. lk. 52), mis jätkub allavoolu, kuni Separa küla keskpaihani. Kaasiksaares on Avijõkke laotud suurtest kividest ökoloogiliselt sobilik paiskarestik ehk puistepais.

Viirastisi ja vaime on vanasti nähtud. Ühel nelipühi esimese püha õhtul, vastu keskmist püha, jutustaja läind äiale ja siis mindud säält mitmekesi vähile. Olnud õige hää saak ja suured kotid saand täis. Hommikupoole ööd hakand koju minema. Siis nad järsku näind, et aidamees tulnud mõisa poolt ja otse nende pääle. Valged püksid ja valge pintsak. Jutustajal olnud revolver ka ja ta võtnud selle juba välja. Kuid päris nende pääle pole tulnud, keerand kõrvale ja umbes 50 sammu neist eemal kadund ära Uppumise auku. Aga kohe päris kindlasti olnud aidamehe nägu. Noh, seekord läind nad säält ikka minema ja keegi pole osand arvata, mis see õieti tähendab. Ennem on mõned küll arvand, et pühal ööl ei maksa minna vähile, kuid nüüd olnud vähid juba kotiga seljas ja mis sinna enam parata. Kuid samal suvel uppund sinna Uppumise auku ära kolm inimest: Kubja Tõnis, ta tüdruk ja sulane. Olnud lool ja õige soe päev olnud. Tüdruk läind jõkke ja kubjas ütelnud sulasele: “Mine tee tüdruk märjast.” Sulane läind. Kuid nad trehvand sinna sügavasse kohta, mis nimetatakse Uppumise auguks ja vajund säält mõlemad põhja. Kui kubjas seda näind, karand ta kohe appi,

Iiba vesiveski varemed on tummad tunnistajad kunagisest veejõu rakendamise hiilgeajast.
Foto: Aili Reiman.

kuid teised hakand temasse kõvasti kinni ja nii uppund kõik kolm. Kui teised sinna kogund ja välja tõmmand, olnud juba hilja. Kuid Aida-Jaak – aidamees – sel ajal ise veel eland, kui teised nelipühi esimese püha öösi näind teda jõkke kaduvat.

ERA II 13, 537/40 (6) < Simuna khk., Venevere v., Iba k., Biltsi t. – Richard Viidebaum < Villem Bilts, 67 a. (1929)

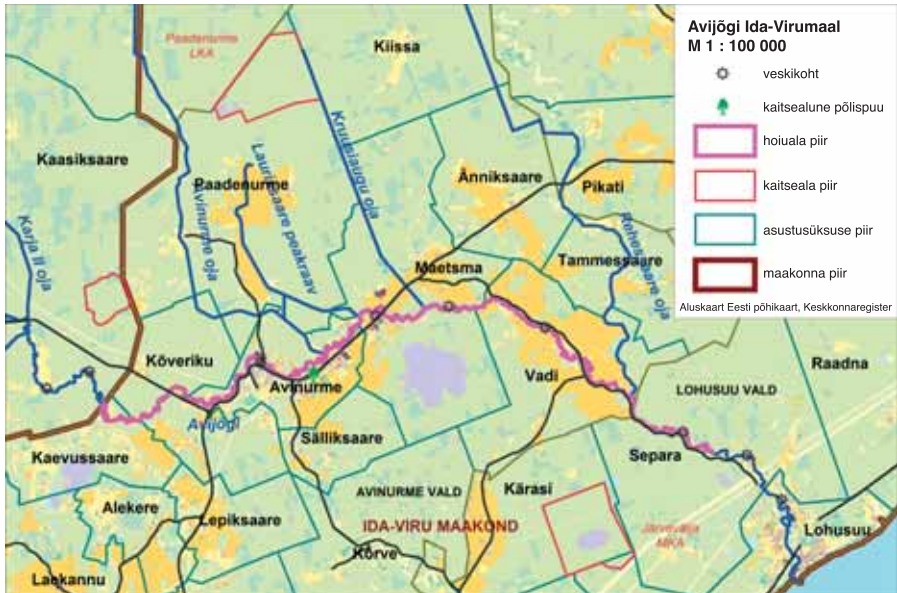
Kõikidest veskitest ei ole märki kaartidel ega meenutust pärimustes. Ent lagunened pais jões annab siiski tunnistust kellegi ettevõtmisest. *Foto: Aili Reiman.*

Põrna villaveski kuulus Jüri Ansipile. Peipsi-äärsetest küladest käidi oma villakottidega Põrna villaveskisse veel 1950. aastate lõpul. Tudulinna saadi autoga ja edasi mindi jalgsi, kohati läbi metsa mööda väikesi teid. Ühte jalgrada kutsutigi Villaveski teeks. Veskile jäadi teinekord ööseks ja vahel mitmeks päevaks: sõltus sellest, kuidas tööjärg juhtus ees olema. Rahva jutu järgi olevat masinad viidud hiljem Rakverre ja sealt edasi Hiiu- maale, kus need kuni 1987. aastani tööd teinud.

Avijõe kaldal asus legendaarne Põrna kõrts, mis langes 2005. aastal tuleroaks. Alles jäi vaid saunamaja. Hiljem rajati kõrtsi vundamendile lahtine peokoht, kus saab pikniku pidada ja telkida. Vaikses looduskaunis kohas on mõnus kalastada ning supelda.

Kaevussaare küla

Külas elab alaliselt 22 inimest, väheseid põlde harivad rentnikud. Mitu talu on kasutusel suvekoduna. Kaevussaare maadel asub piirkonna kõrgeim ”mägi”, mida kutsutakse Kõrgemäeks: seal käivad Avinurme lapsed kelgutamas ning suusatamas.

Avijõgi, tema lisajõed, looduskaitseobjektid, vanad vesikohad ning jõeäärne asustus Ida-Virumaal.

Kõveriku küla

Küla asub teede ristumiskohas: vanasti oli siin postijaam, hiljem kosutas teelisi Pärniku kõrts. Pärniku nime all tuntakse külasüdamikus asuvat teede ristumiskohta ja selle ümbrust nüüdki.

Kunagise kõrtsi ruumidesse asutati 1920. aastal Pärniku algkool, mis tegutses 1975. aastani. Pärast kooli väljakolimist hoone lammutati. Ent kõrtsis asunud kooli meenutab mälestuskivi, mille läheduses asub teelistele mõeldud puhkepaik koos Ida-Virumaa kaardi, paviljoni ja pallimänguplatsiga.

Pärniku ristil asub Maali pood. Poe nimi on nostalgiline kummardus siin esimese vabariigi ajal edukalt poodi pidanud poe-Maalile.

Pärnikult viib käänuline tee Avinurme alevikku.

Avinurme alevik

Avinurme on ligi viie kilomeetri pikkune kaunite kodudega alevik Avijõe kallastel. Jõekaldalt leitud kaks kivist tõeandavat, et inimesed tegutsesid siin juba kiviajal. Avinurmet mainitakse esmakordselt 1599. aastal Poola II revisjonis, kui piirkond kuulus Roela mõisale. Talupojad olid “kauguse tõttu mõisast ja halva ühenduse tõttu üle soo“ teorendist vabad ja maksid mõisale raharenti, mis oli sel ajal erandlik ja eeldas siinsetelt talupoegadelt lississetulekut. 1666. aastal rajati siia Laiuse mõisa abimõis. Hilisemat Avinurme kroonumõisa meenutavad kolm looduskaitsealust pärnapuud: nende suurim kõrgus on 27 m ja tüve ümbermõõt 4 m. Mõisahoonetest on tundmatuseni muutunud kujul alles vaid kunagine magasiat: siin asub nüüd hooldekodu.

Pärimuse järgi olnud mõisa asukoht algselt Kalevipoja eluase. Sinna olevat ta külvanud põlletäie hõberaha, et siis saaki koguda ja avinurmelastele jagada. Kui aga miski ei tärpanud, olevat Kalevipoeg tüdininud ja Avinurme-mailt lahkunud.

Avinurme mõisas sirgus 1801–1811 tulevane luuletaja ning dekabrist **Wilhelm Ludvig von Küchelbecker**, kes on Avijõe jäädvustanud luuletuses, mille ta pühendas oma vennale:

*...ah, Avijõgi kaunis, püha!
veel kõrvus heliseb su viis
neil, keda hellitasid toona,
kui oma kiirel rännuteel
nüüd kütkestava muinasloona
noil kaldail ikka laulad veel,
kus vallatlustes aeg meil lendas,
kus tärkas kord me elunurm,
Kus vaikset töotust kandes endas,
me teadsime, et vennast venda saab lahutada ainult surm.*

Katkend Wilhelm Ludvig von Küchelbeckeri luuletusest “Vennale”;
tõlge: Kalju Kangur (Kuuse, 1995).

Avinurme raudteesild, millel seisab nüüd kitsarööpmelise raudtee kuldaegu meenutav muuseumrong. Sild ja rong renoveeriti 2001. aastal Avinurme koduloomuuseumi ettepanekul ja Avijõe seltsi eestvedamisel. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

Kõveriku küla poolt tulijat tervitab jõe kaldale püstitatud Kalevipoja kuju, mis viitab Avinurme nimesaamise legendile. Pärimuses on Avinurme kohanimi seotud Kalevipojaga, kes rahva kurtmise peale ajanud Peipsist nii palju havisid mööda jõe ülesvoolu, et nurmed neid suurvee aegu täis saanud. Sellest ajast kutsutaksegi paika Avinurmeks. Kõrge veeseisuga tulvavee alla jääv jõelamm on kevaditi haugile sobiv kudepaik. Vast seepärast pandudki jõele nimeks Avijõgi.

Sonda–Mustvee raudtee jõudis Avinurme 1926. aastal. Seda võib pidada metsakülade eluteeks, sest sageli, eriti kevadistel ja sügisestel teedelagunemise aegadel oli raudtee ainus väljapääs metsaküladest, rääkimata metsasveost, puunõude turule saatmisest ja kauba toomisest. Avinurme raudteejaamas oli kolm jaamateed ja harutee liiva laadimiseks. Kaevu juures oli auru jõul töö-

Kõveriku küla poolt tulijat tervitab Avijõe kaldal seisev Kalevipoeg, meenutades legendi, kuidas Avinurme endale nime sai. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

tav pump, mille abil auruvedurid vett said. Kitsarööpmeline raudtee suleti 1971. aasta kevadel. 1931. aastal valminud kivist raudteesillal seisab nüüd renoveeritud muuseumrõng, millega saab tellimisel teha saja meetri pikkuse sõidu.

Puutöö on Avinurmes ja teda ümbritsevates metsakülades olnud läbi aegade elatusallikas ja tuntuks koguja. Siin kutsutakse metsa roheliseks kullaks ja puunõusid riistadeks. Mets andis Avinurme ümbruse talumeestele juba sajandeid tagasi tööd, sest madalad põllumaad ei suutnud tagada rahvale eluks vajalikku.

Kroonumõisale kuuluvatest metsadest riistapuu varumist ei peetud siin varguseks ja metsade rohkus ning avinurmiku töökus andsid äraelamise võimaluse nii sajandeid tagasi kui ka tänapäeval. Toodang erines talude ja külade kaupa. Valmistati regesid, lookasid, korve. Tehti viljatuulamise sarju, kolmejalgseid leivaänne, õllekappasid taludesse ja pealinna saunadesse, karjasepasunaid viidi isegi Soome.

Alates 1870. aastast saadi rohkem sissetulekut tsemenditünnide ja tünnivõtte valmistamisest Kunda tsemendivabrikule. Avinurme mehed õppisid meisterdama suuski ja müüsid neid üle kogu Eesti.

Kui vanal ajal pandi tünni soolaliha ja võid, siis tänapäeval leiavad seal koha maitsetaimed ja lilled. Foto: Anne-Ly Feršel.

Vanemal ajal tehti tarbeesemeid ka kase-tohust: punuti peamiselt leivamärssi ja soolavakku. Postimees kirjutas 1932. aastal, et Avinurme kandis valmistab puunõusid 40 talu. Avinurme ajaloolise puutöötraditsiooni põllistamiseks seisab aleviku keskel kiriku ees puutöösein, kus kiviplaati on raiutud aastaarv 1786: just siis kirjutas Laiuse pastor Heinrich Georg von Jannau üle maa tuntud Avinurme aamisseppadest, kes pärisorjuse tingimustes üritavad üle minna rahamajandusele.

Alates 2000. aastast peetakse jaanipäeva paiku Avinurmes kohalike puutööoskusi ja kultuuritavasid tutvustavat laata. Tünnilaadana tuntud rahvapidu on kogunud kuulsust üle maa – nagu Avinurme puutöömeistrid juba sajandeid tagasi.

Avinurme alevi Paadenurme silla juures asusid kunagi Ansipi vesiveskid.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Avinurmes on olnud kaks vesiveskit.

Ansipi veski asus Paadenurme teele viiva silla kõrval. Selle varemed on osaliselt veel näha. Arvatavasti põletati sild ja vabrikud 1941. aastal. Ansipil oli linavabrik, saeveski ja jahuveski, kus püülijahu ilmselt ei tehtud.

Uuetalu veski asus Avinurme poolt tulles vasakut kätt, enne Maetsma silda. Veskit pidas peremees August Kask. Jahvatati lihtjahu, olemas oli tangumasin. Veski töötas hooajaliselt – kevaditi ja sügiseti. Nüüdseks on alles pererahva elumaja ja paisu varemed.

Avinurme kirik valmis 1909. aastal peamiselt koguduse omal jõul. 1904. aastal valminud pastoraadihoones avati 10. juulil 2010. aastal Avinurme elulaadikeskus, kus asuvad turismi-info punkt, kohaliku käsitöö müügipunkt, puu- ja käsitöötoad ning muuseumi väljapanek.

Suur osa Avinurme asulast hävis Teise maailmasõja päevil 1941. aasta augustis. Sajandivanused majad jäid alles vaid aleviku südames. 20. septembril 1944 peetud Avinurme lahingus kohtusid vastasrinnetil sõdinud eesti mehed. Lahingut meenutab 2004. aastal pastoraadi parki paigutatud mälestuskivi “Au langenuile”, 2009. aastal avati Avinurme lahingus langenutele memoriaal kohalikul kalmistul.

Uus kultuurikeskus alustas tööd 1999. aastal. Sama hoonet jagavad vallavalitsus, ujula ja kohvik. 2008. aastal renoveeriti Avinurme keskkool.

Kunagi külades alustanud koorid ja seltsid on professionaalsete juhendajate käe all saavutanud väga hea taseme. Vallas tegutsevad puhkpilliorkester, naiskoor, meeskoor, suveteater, nais- ja segarahvatantsuring.

Maetsma küla

Maetsma on kirjalikes allikates esmakordselt mainitud 1599. aastal.

Siin tegutses 4-klassiline algkool aastail 1860–1928, kuni koolihoone põlemiseni. Esimesed kirjalikud märkmed piirkonna muusikaelust on seotud laulupidudega, kui Maetsma koolijuhataja E. A. Schulbach, kes oli ühtlasi dirigent ja koorijuht, saatis kirja II üldlaulupeo korralduskomisjoni esimehele. 1884. aastal alustas kooli juures tegevust pasunakoor. 1903. aasta mais registreeriti Avinurme valla esimene selts “Vaprus”.

Maetsma küla, nagu teistegi jõeäärsete külade tegemisi on oluliselt mõjutanud Avijõgi, mis võimaldas ülestöötatud metsamaterjali veejõul läbi Vadi ja suurte männimetsade Lohusussse toimetada.

Kaunissaare veski rajas ettevõtlik taluperemees, kes alustas talu jaluleseadmist metsa ülestöötades. Seejärel ehitas jõeale jahu- ja saeveski, kuid müüride ülesladumiseks oli vaja lupja. Toormeks leiti paas kohapealt ja ümbruse suurtes metsades jagus piisavalt puitu pikaks põletuseks: nii ehitati lubjapõletusahi. Kaunissaare veskis tehti lihtjahu, tangu ja kroovjahu. Alates 1937. aastast tegutses seal möldrina Ernst Kollom, viimane mölder enne märtsiküüditamist (1949) oli Aleksander Kukk. Veskit on tänini alles tammiotsad, hoone ja kanal, jões märgatav paisukoht. Majja ehitati kolhoosiajal saun ja kanalisse basseini. Veskiomaniku pärijad kasutavad nüüd hoonet suvekoduna.

Kukelinna pelgupaik.

Maetsma külast lõuna pool keset Suursood asub madal liivasaar, kus vanasti suurte sõdade aegu külade kaupa redus käidi. Kord avastanud aga vaenlased pelgupaiga ja tapnud kõik paos olijad. Ainult üks kukk jäänud ellu. Selle järgi hakatud kohta Kukelinnaks kutsuma. Kukelinna pelgupaik on arheoloogiamälestisena riikliku kaitse all.

Puutöönduse õitseajal tehti Maetsmas peamiselt kirste ja kisuti katusepild. Praegu tegutseb külas tünnitööstus, valmistatakse puidust mööblit, kisutakse katusepild ja valmistatakse metallkonteinereid.

Külal on kooskäimise ja kiigeplats, uuritakse ja talletatakse ajalugu. Peetakse tavapäraseid külapäevi, mis toovad kodutaludesse mitme põlve inimesi. Nõnda kaasatakse noori ja vanu kodukandi ellu.

Vadi küla

Nii küla kui ka veskikohta on esmakordselt mainitud 1599. aastal. Küla seostatakse vadjalastega, kes tulid siia 10.–13. sajandil. Sarnaselt vadja keelele on siin kasutatud õ-täherohket murdekeelt (orav oli oksal - *õrav õli õksal*). Avijõgi voolab siin läbi kogu küla, maanteega kõrvuti.

Vadil on mõned Avijõe vett lisavad allikad: üks Nõmmenuka talu maadel, teine – Ämmaaugu kutsutav – Rehessaare oja vasakul kaldal. Avijõkke suubu-

Kaunissaare veski maakivist hooned lasi Peipsiääre müürseppadel üles laduda 17-aastaselt talu peremeheks saanud Mihkel Jalakas. Veel praegugi võib jõevees märgata madalaks vajunud paisukohta.
Foto: Aili Reiman.

Silla eellast – koolmekohta – kasutatakse tänapäevalgi, kuid mitte suurvee ajal. Vadi koolmekoht sügise suurevee aegu.

Foto: Anne-Ly Feršel.

Vadi külaplatsil on loodud võimalused mitmekülgseks tegevuseks. Suurvee ajal meenutab üle kallaste tõusnud jõgi, et siin saab korraldada ka veematku. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

vat Rehessaare oja on mitmel korral süvendatud, nii et kuu- vaperioodidel jagub nüüd vett vaid allikakohtadesse.

Vadil kasutatakse veel tänapäevalgi vana koolmekohta – sildade eelkäijat: traktoritega sõidetakse sealt vahel otse Avijõe teisele kaldale. Vadi külast edasi voolab jõgi läbi suure männimetsa Separa külla.

Vadi külas valmistati omal ajal peamiselt kala-, kuid ka kapsa-, kurgi- ja võitüüne. Külas tegutsesid ülesostjad, kes toodangut vaheltkasuga edasi müüsid.

Vadi kool oli Avinurme piirkonnas üks esimesi. See asutati 1775. aastal Torma koguduse õpetaja Johann Georg Eisen von Schwarzenbergi (1717–1779) algatusel. 1834. aastal õppis koolis 130 last, 1930. aastal muudeti kool kuueklassiliseks, 1963. aastal suleti. 1888. aastal ehitatud hoone on nüüd muinsuskaitse all ja seda kasutatakse külamajana.

Kultuurielu. 1882. aastal asutati Vadi laulukoor ja 1888. aastal Aleksander Sammelsoni eestvedamisel Vadi kooli õpilaste puhkpilliorkester. 1899. aastal oli Vadi koolimajas esimene näitemängupidu, kus mängiti kaht Eiseni näidendit: “Isaia viis” ja “ Teie käsu peale, härra leitnant”. 1903. aastal registreeriti ametlikult muusika-lauluselts “Metsakaja”. Seltsimajas korraldati näite-, tantsu-, koka-, käsitöö-, õmblus-, aiandus- ja majade värvimise kursusi. Seltsil oli oma raamatukogu.

Pärast seltsimaja hävimist 1944. aastal jätkati seltsielu koolimajas, ent see soikus 1967. aastaks. 1997. aastal otsustati taastada järjepidevuse alusel muusika-lauluselts “Metsakaja”: tegutsevad laulukoor, näitering, tantsurühm ja lasterühmad.

Vadi veskit kutsuti veel Sildniku veskiks: veejõul jahvatati seal jahu. On andmeid, et alates 1909. aastast töötas jõel peale jahuveski ka saeveski. Augustis 1941 süütas hävituspataljon mõlemad veskid põlema, neist jäid jõe kaldale vaid kivivared.

Kooli taha Avijõe äärde on rajatud telkimis- ja ujumiskoht koos mängu-, palli-, kiige-, ja lõkkeplatsiga, seal on laululava ja suur katusealune. Suurvee ajal tehakse jõel kanuu-, parve- ja paadimatku.

Vadil on kirjanik Heino Kiige noorusmaa.

Separa küla

Avijõe kaldal asub maanteeäärsel madalal liivakünkjal neli vadjalaste kääbast 12.–13. sajandist. Neid kutsutakse rootsi kääbasteks või Rootsikäpaks.

Vadi muinsuskaitsealune koolimaja taastati külarahva eestvedamisel, nüüd kasutatakse hoonet külamajana. Foto: Anne-Ly Feršel.

Vadjalaste kääpad Avijõe kõrgel kaldapealsel kinnitavad, et jõgi on olnud iidne liikumistee ja asustuse koondaja.

Foto: Anne-Ly Feršel.

Selle kohta räägib rahvajutt, et Põhjasõja ajal kohtunud pilkases pimeduses kaks rootsi väesalka, kes eksikombel omavahel võitlusesse asunud. Võitluses langenud sõdurid ollagi maetud nende kääbaste alla. Kääpaid kirjeldas Harri Moora 1921. aastal Torma kihelkonda uurides. Need on olnud ümmarguse põhiplaaniga, ent praeguseks lõhutud, mistõttu nende kuju ja kõrgus on muutunud. Rüüstatud kääbastest leitud esemed on kaduma läinud. Leidude hulgas olevat olnud kivist suurtükikuule ja tükike mõõga käepidet.

Lohusuu koolijuhataja Osvald Raudsepa andmetel pidi kaugemal metsas olema veel üks, samuti lõhutud kääbas (Nurgamaa, 2010).

Separa talu võimas kuusk on olnud kaugele kuulus Põhjasõja-aegse lahingu tunnistajana. Selle puu alla olevat maetud Rootsi kindral (Hiimäe, 2006). Nüüdseks on kuusk hävinud.

Mulgi hüdroloogiaseire jaama juures, Avinurme poolt tulles vasakut kätt, seisid mälestuste järgi August Treierile kuulunud jahu- ja saeveski.

Lohusuu alevik

Alevik paikneb madalal liivatasandikul – kunagisel Peipsi järve põhjal. Loogeldes läbi eestiküla suubub Avijõgi veneküla ja kalasadama juures Peipsisse. Lohusuu kohalt Peipsist leitud kolm luust ahingut tõendavad, et inimesed tegutsesid siin juba kiviajal. Lohusuu eestiküla on esimest korda kirjalikult mainitud 1599, veneküla, kus elasid nii õige- kui ka vanausulised, 1811. aastal.

Lohusuid läbis Venemaad Lääne-Euroopaga ühendav postimaantee, millel on sõitnud peaaegu kõik viimastel sajanditel Venemaad valitsenud kroonitud

Lohusuu küla (esiplaanil eestiküla, taga veneküla) ning taamal laiuv Peipsi järv.
Pildistatud 2. juulil 1928 Lohusuu luteri kiriku tornist. Foto Leonid Mihhailovi kogust.

pead. Kohalik hobupostijaam asus Ninasil. Teatakse, et Lohusuus köster Cristian Masingu (O.W. Masingu isa) peres on ööbinud väepealik Aleksander Suvorov.

1930/31. aasta kevadel nõudis üleujutus veel kuu aega pärast taandumist siinsel maanteel ohvri. Virumaalt pärit konstaabel August Kerge koos kaasreisijatega oli 12. mai öösel teel Tartust Jõhvi. Kevadine suurvesi oli ära viinud Lohusuu raudbetoonsilla ning jõe ületamiseks oli ehitatud ajutine sild. See ei kandnud aga auto raskust välja ja murdus. Auto koos reisijatega kukkus jõkke, endise raudbetoonsilla rusudele. August Kerge hukkus, üks kolmest kaasreisijast sai raskelt vigastada (Liloson, 2010).

Lohusuu valla rahvastik koosneb nüüdki eestlastest ja venelastest, kusjuures viimased on sajandeid kohapeal elanud peipsiääre-venelased. Seega on vallas esindatud kaks tugevapõhjalist ja teineteist toetavat kultuuri. Samas, lähestikku elades ei ole kumbki kultuur teiselt midagi üle võtnud: mõlema küla rahvas on jäänud truuks oma esivanemate kommetele, segaabelusid juhtub harva. Kummaski külas on oma kultuurimaja. Talvel käiakse mööda jäätunud Avijõe otseteed

Üle jõe paistab Lohusuu eestiküla ja kirikutorn. Talvel kulgeb jõejääl otsetee, mis ühendab siinset eesti- ja veneküla. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

Üle Avijõe paistab Lohusuu veneküla Issanda Ristimise kirikuga, mis valmis 1898. aastal. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

ühest külast teise, sest kauplus, vallamaja ja kakskeelne põhikool asuvad eestikülas. Koolis tutvustatakse mõlema kultuuri tähtpäevi ja tavasid, õpetades nõnda teist rahvust ja tema kultuuri tundma ning austama.

Lohusuu eestikülas Avijõe läänekaldal asub 19. sajandil rajatud pseudogooti stiilis luteri kirik, külaseppade sepistatud omapäraste ristidega kalmistu ning vanast magasiidast ehitatud kabel. Jõgi jagab Lohusuu eestiküla kaheks: Lohusuu alevikuks ja ülejõekülaks, kus varem asus papivald ehk pastoraat koos majapidamishoonetega. Seal elasid sulased, kes ei kuulunud mõisa alla vaid tegid tööd pastori talus.

1723. aastal paigutati Lohusuu kiriku aknasse Lohusuu võõrmündrite (pastori abilised) klaasile maalitud portreed koos nende nimedega. Arvatavasti on need vanimad nimelised portreed eesti talupoegadest. Pärast restaureerimist asetatakse klaasmaalidest tehtud koopiad oma kohale tagasi.

Lohusuu veneküla asub Avijõe ida-kaldal, väikesel maalapil Peipsi rannal. Siin näeb peipsiäärsete venelaste tüüpilist külaarhitektuuri. Venekülas on õigeusu kirik ja õigeusklike kalmistu koos vana kabeliga.

Kalapüük on Lohusuus olnud alati oluline tegevusala. Avijõe suudmes on kalasadam ja praeguse suurima ettevõtte AS Peipsi Trade tootmis-hooned.

Kalapüük oli ja on siiski peamiselt järveäärse veneküla elanike elatusallikas. 1785. aastal kirjutas Franz Gotthilf Friedrich Aswerus, et Lohusuu voolab Peipsisse üsna kalarikas jõgi, kus kevadel on särgi, haug ja latikaid, suvel ja sügisel ahvenaid ja turbi. Veel märgib Aswerus, et Lohusuu viib üle jõe lai sild.

2003. aastast alates korraldab Lohusuu rannakultuuri selts suviti kalalaata, mis on valla suurim turismimagnet. Kalapüügiga seotud vanu tavasid tutvustatakse Lohusuu vanas koolimajas sisustatud kalandustoas.

Elav liiklus Avijõe suudmes: teiste veesõidukite seas ka nüüdisaegse lodja „Jõmmu“ esivanemad. Ed. Pääro foto (1928. aasta paiku) Leonid Mihhailovi kogust.

Kalasadam Avijõe suudmes: siin tegutseb OÜ Peipsi Grupp, siin samas lasevad oma paadid vette ka kohalikud kalurid. Sadamas on kalafileeerimise tsehh.

Foto: Anne-Ly Feršel.

Paadid Lohusuu sadamas. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

Avijõe suudme kaudu väljutakse Peipsi avarustele ja tullakse tagasi kaitsvasse kodusadamasse. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

Lohusuu möödunud sajandi algupoolel (1926. aasta paiku): pildil on puusild, saeveski ja Luteri kirik.

Foto Leonid Mihhailovi kogust.

Selts propageerib muuhulgas tavapärase Peipsi veesõidukite taastamist. Koostöös Emajõe lodjaseltsi ja Lohusuu vallavalitsusega valmis 2004. aasta suvel peipsi lootsik ehk lodja peräpaat.

Mitu veskit. Avinurme poolt tulija möödus kolmest Josua Aleksandri vesiveskist. Teepool jõge seisis saeveski, mis töötas veel 1954. aastal. Teisel pool jõge olid villaveski, kus tehti kraasimise, ketramise, värvimise ja vanutamise töid, ning jahuveski. Need põletati 1941. aastal.

1904. aastal kirjutab ajaleht Olevik Lohusuu kahest lauavabrikust, mis mööda Avijõe saabunud kehvema palgimaterjali kohapeal ära lõikavad. Paremad palgid toimetati mööda Peipsit Vasknarva ning Narva, sealt edasi välismaale.

Lohusuu alevikus vana silla juures asus Josua Priidu auruga töötav saeveski, mis toimis 1939. aastani. Lohusuu jõesuudmes oli Trellini auruga töötav laua- ja saeveski, mis töötas aastail 1890–1918.

Otto Wilhelm Masing (1763–1832) sündis Lohusuu eestikülas köstri pojana. Oma teosega „Pühapäeva Wahheluggemissed” (1818) pani ta aluse eesti aimekirjandusele. Masingu välja antud „Marahwa Näddala-Leht” (1821–1823, 1825) on esimene järjepidev eesti ajaleht (kõige esimene eestikeelne ajaleht „Tarto maa rahwa Näddali-Leht” ilmus 1806. aastal ainult mõne kuu). Masing kirjutas mitu aabitsat, aritmeetikaõpiku jt. kooliraamatuid. Soovides anda talupojale uusi teadmisi ja õpetada teda elu arukalt korraldama, püüdis ta rahvale mõeldud raamatuid kirjutada niisuguses eesti keeles, nagu rahvas kõneleb. O. W. Masing oli eesti kirjakeele uuendaja. Ta tõi sellesse palju rahvapärast materjali, uusi oskussõnu ning püüdis ortograafiat lähendada keele hääldusele. Muuhulgas võttis kasutusele õ-tähe (vt. lk. 113). O. W. Masingu muuseumtuba asub Lohusuu põhikooli vanas hoones. Samas on kalandus- ja kultuuriedendajate tuba ning ajutiste näituste tuba, kus igal aastal võib näha uut kohalikku elu tutvustavat väljapanekut.

Keskonnainvesteeringute keskus toetas 2006. aastal Avijõe alamjooksu taastus- ja puhastustöid ligemale 2,5 miljoni krooniga. Umbes kolme kilomeetri ulatuses eemaldati jõekäärudest ja -soppidest muda ning vette langenud puud. Sõja ajal õhku lastud vana betoonsilla jäänused koguvad enda taha risu, millest kippusid tekkima lausa rämpsusaared.

Avijõe kui väärtusliku elupaiga kaitse

Avijõgi läbib oma teekonnal väga erinevaid maastikke, alates Pandivere allikarohkest nõlvast ja lõpetades metsalaamaga Alutaguse madalikul. Hoidmaks jõge kui väärtuslikku elupaika, on sellel kehtestatud eri kaitsežiime.

AVIJÕE KAITSEKS

- kalda piiranguvöönd mõlemal kaldal 100 m veepiirist;
- kogu ulatuses vääriskalade kudemis- ja elupaikade nimistus;
- Avijõe hoiuala (29 ha).

Jõe kallastel (100 m veepiirist) on keelatud tegevus, mis võib mõjutada jõge ja selle elustikku.

Lähtest suudmeni kuulub Avijõgi lõhe, jõforelli, meriforelli ja harjuse kudemis- ja elupaikade nimistusse. Keskkonnaministri määruse kohaselt on keelatud muuta jõe hüdrooloogilist režiimi, rajada uusi ja rekonstrueerida olemasolevaid paise ulatuses, mis tõstab veetaset või muudab veekogu looduslikku sängi. Olemasolevaid vee-ehitisi määrus ei mõjuta.

Avijõe hoiuala hõlmab Avijõe Kaasiksaare küla keskelt kuni Separa küla keskpaigani (28 km ulatuses). Selle põhiosa (27 ha) asub Ida-Virumaal ja vaid 2 hektarit Lääne-Virumaal. Loodushoiuala eesmärk on kaitsta tüüpilisi jõe- ja ojaelupaiku ning eriti hariliku võldase (*Cottus gobio*) ja rohe-vesihobu (*Ophiogomphus cecilia*) elupaiku Avijões.

Kes küll paigaldas hoiuala märgi keset jõge? Märk seisab jõe kaldal Maetsma silla juures, ent üle kallaste tõusnud jõgi on oma valdusi tublisti laiendanud.
Foto: Anne-Ly Feršel.

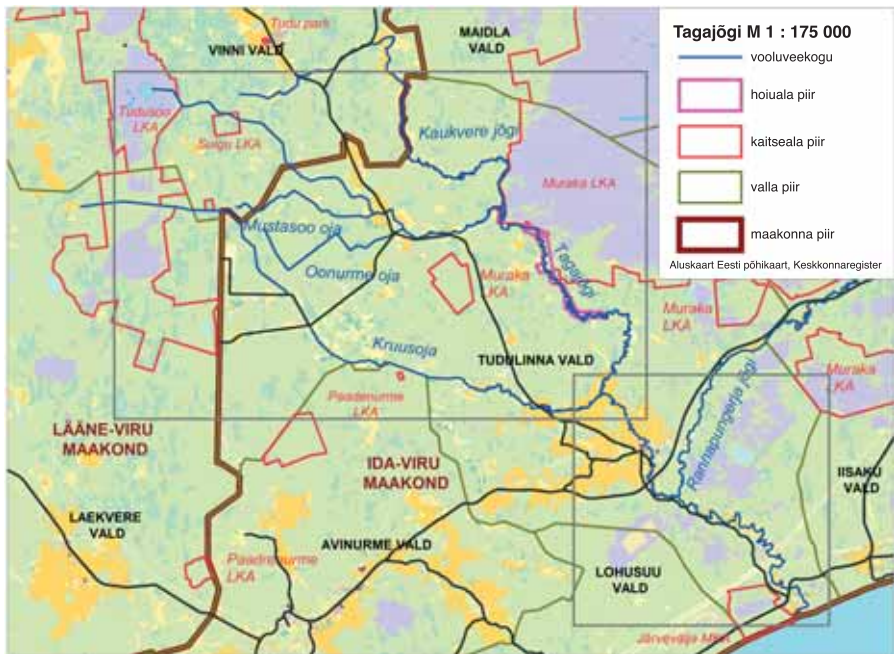
Tagajõgi koos Pungerja jõega

Tagajõgi, mida kutsutakse ülemjooksul Liivojaks, keskjooksul Mustasoo ja alamjooksul Tudulinna jõeks, saab alguse Tudu rabajärvest Vinni vallas paiknevas Järvesoos (Lääne-Virumaal) ja suubub Rannapungerja jõkke (Ida-Virumaal). Rannapungerja võtab ta oma suurima lisajõena vastu paremalt kaldalt Tudulinna valla maadel, 12,7 km enne suubumist Peipsi järve. Tagajõgi ise saab veelisa paremkaldal suubuvatelt Mustasoo ojalt, Oonurme ojalt ja Kruusojalt ning vasakkaldal ühinevalt Kaukvere jõelt. Kõik need veesooned läbivad oma teekonnal samanimelisi asulaid.

TAGAJÕGI

- kuulub Ida-Eesti vesikonna Viru alamvesikonda;
- pikkus: 43,6 km;
- valgala: 256,6 km²;
- Tagajõkke suubuvad: Mustasoo oja (5,9 km), Oonurme oja (7 km), Kaukvere jõgi (19 km) ja Kruusoja (28 km);
- absoluutne kõrgus lähtel 81,2 m ja suudmes 30,5 m;
- jõe langus 50,7 m;
- keskmine lang 1,2 m/km;
- keskmine vooluhulk alamjooksul 1,8–2,3 m³/s, maksimaalne 45–50 m³/s ja minimaalne 0,02–0,03 m³/s;
- säng: keskjooksul keskmiselt 4 m, alamjooksul 7 m lai;
- jõe sängi keskmine sügavus 0,4–0,7 m;
- jõeoru keskmine sügavus keskjooksul 3 m ja alamjooksul 5 m;
- lamm 150–300 meetrit lai.

Allikad: Keskkonnaregister; Esimese seireringi ..., 2009; Loopmann, 1979 (eri allikad pakuvad erinevaid arvandmeid, siin esitame neist kõige värskemad).

Tagajõgi koos Rannapungerja jõega, lisajõed ja looduskaitseobjektid.

Läbi Alutaguse metsade ja külamaastike

Tagajõgi on kogu pikkuses Alutaguse jõgi. Lähtest Järvesoos kuni Oonurme küalani voolab ta süvendatud ja õgvendatud kraavina läbi raba ja metsade.

Oonurme läänepiiril jätkab jõgi teekonda looduslikus sängis kuni küla idaservani. Lühikeses lõigus – seal, kus Tagajõega liitub Oonurme oja – on sängi veel õgvendatud. Edaspidi voolab jõgi kuni suudmeni oma looduslikus käänulises sängis.

Muraka raba edelaservas võtab Tagajõgi vastu Kaukvere jõe vee ning voolab edasi väljakujunenud orus, tehes suuri lookeid. Tagajõe külas on jõele rajatud pais, mis tõkestab kalade rännet.

Ülem- ja keskjooksul läbib Tagajõgi väga hõreda asustusega alasid, peamiselt metsi. Alamjooksul on rohkem põllumaid ja tihedam asustus.

Üle 40 kilomeetri pikkuse jõe veerohkus on aastaajati väga muutlik: kui suurim

vooluhulk tulvavee aegu võib alamjooksul olla 45–50 m³/s, siis vähim suve südames küünib mõnel aastal vaevu 0,02–0,03 kuupmeetri sekundis. Kuival ja kuumal suvel langeb veetase sedavõrd, et jõgi võib kohati osaliselt kuivada. Nii juhtus see 1997. aasta suvel, mil Tagajõgi jäi keskjooksul kuivale, Oonurme kandis oli jõesängis vett vaid üksikute lompidena.

Suurvesi algab tavaliselt aprilli keskpaiku ja kestab kuni mai teise nädalani. Siis väljub jõgi sängist ja valgub laiale lammile.

Tagajõgi on võrdlemisi suure languga – lähtest suudmeni poolsada meetrit. Seega keskmine lang üle meetri kilomeetri kohta, ent jaotunud ebaühtlaselt. Suurem on lang jõe ülemjooksul lähtest Kaukvere jõe suudmeni ning alamjooksul Tudulinna ümbruses, väikseim aga jõe keskjooksul Kaukvere jõe suudmest kuni Kruusoja suudmeni – ainult pool meetrit kilomeetri kohta (Esimese seireringi ..., 2009), hoiuala piires veelgi väiksem.

Tagajõgi saadab oma vee Peipsisse Rannapungerja jõe kaudu. Niisiis pakub huvi ka see jõgi, eriti tema alamjooks Tudulinnast Rannapungerjani, mida tuntakse Pungerja jõena.

Rannapungerja jõgi koos lisajõgedega on Alutaguse madalikult Peipsisse suubuvatest jõgedest suurim.

Tudulinna ja Rannapungerja vahel on jõgi uuristanud sügava ja käänulise oru, mida tema kaldal looklev kurviline maantee kohati järgib. Alamjooksul laieneb org poole kilomeetrit ja rohkemgi, lammoru sügavus ületab kümnet meetrit: see on Põhja-Eesti sügavaim üksnes kvaternaarisetteisse uuristatud org. Jõgi teeb orupõhjal suuri lookeid.

Oru lamm koosneb valdavalt peeneteralistest liivadest, mis sisaldavad kihtidena orgaanilist materjali, muuhulgas puude oksa ja lehti. Liiva on mattunud

Kunturi talu. Taamal hästi jälgitav Tagajõe väljakujunenud org 2001. aasta sügisel.
Foto: Eva-Liis Tuvi.

Rannapungerja jõgi Lemmaku külas.
Foto: Anne-Ly Feršel.

isegi puutüvesid, millest kohati on moodustunud jõesetete ja viirsavi piiril omaette lasund. Mattunud tüvede seas leidub rohkesti tammesid.

Rannapungerja jõgi oli omal ajal oluline palkide parvetustee Alutaguse metsadest Peipsini. Kahe maailmasõja vahel asus Rannapungerjal sadam, mille kaudu Alutaguse rahvas pidas sidet välisilmaga.

Jõe ökoloogiline seisund

Tagajõgi on tumedaveeline humiinainerikas jõgi. 1997. aasta kuival suvel oli vesi ülemjooksul hallika värvusega ja nõrgalt hägune, keskjooksul nõrgalt kollakas ja selge ning alamjooksul kollakas ja poolhägune. Kesksuvel oli vesi kogu jões jahe või parasse 16,3–18,5 °C (Järvekül, 2001).

Jõe peamine reostaja on Tudulinna alevik ja kahel pool jõge asuvad metsatöölusettevõtted. Varasematel aastatel (sovhoosi ajal) reostasid Tagajõge veel Tudulinna veisefarm ja sigalad ning Oonurme külas tegutsenud veisefarm. Mõisaküla ja Ojaküla vahel oli prügimägi, mis on nüüdseks suletud.

2009. aasta seirel hinnati Tagajõe vee hüdrokeemilised ja -füüsikalised näitajad väga heaks ja heaks (Esimese seireringi ..., 2009).

Rannapungerja jõkke juhitakse Jõuga peakraavi kaudu Estonia kaevandusest väljapumbatav vesi. Võib arvata, et pärast kaevanduse sulgemist muutub jõgi veevaesemaks. Estonia kaevanduse põlengu kustutamisel 1988. aasta lõpul reostati Rannapungerja jõge ja Peipsi järve fenoolidega.

Rannapungerja ülemjooksule jõuab Raudi kanali kaudu osa Viru kaevanduse heitveest. Kaevandusvees on nii palju hõljuvaid osakesi, et need on jõe põhja tõstnud ja jõgi ajab üle kallaste. Väike-Pungerja ümbruse heinamaad on seetõttu soostunud (Surva, 2005). Vältimaks edaspidiseid üleujutusi, puhastas Eesti Põlevkivi 2007. aastal koostöös Mäetaguse vallaga Rannapungerja jõe kahte lõiku setetest ja koprapaisudest (Sokman, 2007).

Tagajõe ja tema kaldaalade elustik

Tagajõe elustikku on põhjalikumalt uuritud 1980. ja 1990. aastatel (Järvekülg, 2001) ning viimasel ajal hoiualal läbi viidud seire raames (Esimese seireringi ..., 2009).

ELUSTIK

- soontaimed: 17 liiki;
- põhjaloomastik: ülemjooksul 20 taksonit (1997); keskjooksul 38 taksonit (2009), valitsev liik jõe-kirpvähk;
- kalad: 1988. ja 1997. aastal 11 liiki: haug, särg, turb, säinas, lepamaim, trulling, hink, luts, ahven, kiisk, võldas; 2007. ja 2009. aastal 11(12) liiki: haug, särg, teib, turb, lepamaim, trulling, hink, luts, luukarits, ahven, võldas, (ojasilm);
- jõevähk: viimasel ajal pole leitud;
- linnud: metsis, teder, sookurg, kalakotkas, väike-konnakotkas, musttoonekurg;
- imetajad: saarmas, kobras, ondatra, lendorav, hunt, pruunkaru.

Luigelille (*Butomus umbellatus*) tunneb rahvas kõrkjaõie ja näkikõrkja nime all. Tema lehed meenutavad kõrkjat ning valkjasroosad õied mõjuvad peibutusena.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Veetaimestik. Taimestikku mõjutab Tagajõe veevaesus ülem- ja keskjooksul. Kokku leiti jõe kolmes lõigus 17 soontaimeliiki. Suuremaid kogumeid moodustasid ülem- ja keskjooksul luigelill, sale tarn, konnaosi, järvkaisel, vesitäh, voldiline parthein ja jõgiputk. Rohkesti on kollast vesikuppu – sealhulgas jõe alamjooksul, kus taimi oli üldiselt vähe. Vetikatest on keskjooksul peamiselt “kõntsavetikad”, eeskätt sinivetikas *Oscillatoria* ja ikkesvetika *Spirogyra* liigid. Palju oli rohevetikate hulka kuuluvaid mikrovetikaid, vähem ränivetikaid.

Luigelille (*Butomus umbellatus*) rahvapärased nimetused kõrkjaõis ja näkikõrkjas viitavad ühtaegu lehtede sarnasusele kõrkjatega ning samas sarikaina peibutavatele roosadele punase triibuga õitele. Lehtede pikkus sõltub vee sügavusest: kiires vooluvees on leitud koguni meetri pikkusi lintjate lehtedega taimi. Enamasti eelistab luigelill kasvada alla poole meetri sügavuses toitainerikas kaldavees. Juunist augustini õitsev taim on putuktolmleja, ent paljuneb valdavalt vegetatiivsel teel. Nimelt arenevad risoomil sigipungad, kust välja kasvavad uued taimed jäävad esialgu emataimega seotuks. Luigelille kuivatatud risoomist on abi saanud näljahädade korral: neist jahvatati jahu, mis maitsetl pidi sarnanema kroovimata nisujahuga. Siberis kutsutakse taimet seetõttu jakuudi leivaks. Loomad seevastu taimet eriti ei söö. Osavad näpud võivad pikkadest luigelille lehtedest põimida korve ja matte, kuid tuleb silmas pidada, et niitmist see taim ei talu (Reier, 2001; Luigelill, 1998).

Põhjaloostik. 1988. aasta juulis oli põhjaloostik jõe ülem- ja keskjooksul isendivaene ja mõõduka biomassiga. Silmapaistvat osa etendas suur keraskarp (*Sphaerium rivicola*). Ülemjooksul Oonurme lõigus oli põhjaloostik kesine (20 taksonit), väga isendivaene ja keskmise biomassiga. Juhtliigid biomassilt: suur

keraskarp ja suure sooteo varieteet (*Galba palustris* v. *corvus*). Isendirohkuselt valitsesid jõe-kirpvähk ja surusääsklaste vastsed. Tagajõe keskjooks oli põhjaloomastiku poolest pisut mitmekesisem (31 taksonit) ja keskmise biomassiga, kuid väikese asustustihedusega. Nii arvukuselt kui ka biomassilt valitses suur keraskarp ja olulise osa biomassist moodustasid ehmeistiivalise järvevana perekonna liikide (*Limnephilus* sp.) vastsed.

2009. aasta seire tulemuste järgi on Tagajõe Ojaküla ja Tudulinna lõigu suurselgrootute hinnangu koondseisund väga hea. Keskjooksul Ojakülas leiti 38 taksonit, alamjooksul Tudulinna silla lõigus 37 taksonit, sealhulgas Euroopas haruldane paksukojaline jõekarp (*Unio crassus*). Keskjooksul oli valitsev liik jõe-kirpvähk (*Gammarus pulex*). Jõe-kirpvähk on ligikaudu sentimeetri pikkune kõverdunud kehaga lüljalgne. Oma nime on saanud loom külili ujumise ja hüpetauga liikumise järgi. Sarnaselt jõevähiga kestuvad ka kirpvähid. Kirpvähilised eelistavad kiirevoolulist ja hapnikurikast vett ning on olulised lagundajana – toituvad surnud organismidest (Urbas, 1998). Kirpvähid on oluline osa kalade toidust, teatud vanuses jõeforellile on jõe-kirpvähk koguni põhitoid. Jõeforelli liha värvus on sellest, kui suur osa kala toidust on olnud kirpvähid: mida roosakam liha, seda rohkem on söödud kirpvähki.

Tagajõe alamjooksul, Tudulinna silla juures, oli kõige arvukam rühm kihulased (*Simuliidae*). Neid pisikesi lendavaid vereimejaid (emased) võib jõgede ääres näha hiliskevadest sügiseni. Märgatavaks muutuvad nad parvedes, sest üksikisend on väga pisike – tavaliselt alla 5 mm. Kihulase vastsed on kuni sentimeetri pikkused ja kinnituvad vees kividele või taimedele.

Paksukojalist jõekarpi (*Unio crassus*) leidub eelkõige selgetes, liivase või kruusase põhjaga keskmise või kiire vooluga veekogudes. Teistest jõekarpidest, kelle kojad on ovaalsed, eristab teda ümaram koda ning selle kandilistem tagaots. Keha

Kihulaste (*Simuliidae*) vastsed. Tüütute vereimejate vastsed elavad vees hulgakesi (koloonianana) koos. Nad on tundlikud hapnikuvaeguse suhtes ja elavad seetõttu ainult voolavas vees. Foto: Henn Timm.

Paksukojaline jõekarp (*Unio crassus*) on tundlik reostuse, setete ning veetaseme muutuste suhtes. Nime on see liik saanud teistest paksema koja järgi. Pildil on noor isend. Foto: Henn Timm.

vanad kuni kuu. Keskmiselt elavad need jõekarbid 15–39 aastat, kuid Vigala jõest leiti 90 aastani elanud isend. Kevadel ja suvel tegutsevad paksud/paksukojalised jõekarbid 0,3–0,8 meetri sügavuses vees, sügisel liiguvad sügavamale (Timm, 2007).

Kalad. Allikate vähesuse ja maaparandustööde tõttu on Tagajõe ülem- ja keskjooks muutunud kuivadel suvedel väga veevaeseks ja kaotanud oma endise kalandusliku väärtuse. Muuhulgas on jõest kadunud vääriskala harjus.

Katsepüükidel 1988. ja 1997. aastal saadi jõe keskjooksul Oonurmes ja alamjooksul Tudulinna lõigus 11 liiki: haug, särg, turb, säinas, lepamaim, trulling, hink, luts, ahven, kiisk, võldas.

Hiljem on kalastiku seirepüüki tehtud jõe keskjooksul Pasti lõigus ja alamjooksul Tudulinna lähistel (2007) ning kuues lõigus – Oonurme, Pasti kahes kohas, Raja-Jaani, Tudulinna kahes kohas (2009; et selle aasta püügid tehti kõrge veeseisu ajal, siis ei pruugi saadud andmed olla lõplikud).

Viimastel seirepüükidel tabati järgmised liigid: haug, särg, teib, turb, lepamaim, trulling, hink, luts, luukarits, ahven, võldas, tõenäoliseks peetakse ojasilmu.

Trulling (*Barbatula barbatula*) on paikse eluviisiga põhjakala. Nimetuse sai ta

suuruse määrab elupaiga vee happelisus: nõrgalt aluselises või neutraalses vees kasvab karp 6–7 cm suuruseks, kehvematel tingimustel (nõrgalt happelises vees) piirdub kasv 4–5 sentimeetriga. Liik on tundlik suure setekoormuse suhtes, tema arvukust piiravad põuaedad aastad ning jõgedesse jõudev reostus. Paksukojalise jõekarbi arengutsükkel on olulisel kohal kalad, kelle karbi vastsed parasiteerivad

ilmselt trullja kehakuju järgi. Trulling elab kivise põhjaga kiirevoolulistes jõgedes ning on elutingimuste suhtes üsna leplik. Vee hapnikuvaeguse ja nõrga kuni mõõduka orgaanilise reostusega tuleb kala toime ning suudab püsima jääda isegi kuivadel suvedel lompideks kahanenud jõgedes. Trullingu suul on kolm paari poiseid, kollakal soomusteta nahal pruunid laigud. Pikkust on kalal kuni 12 cm. Koeb portsjoniti aprillist augustini, marja eest hoolitseb isane (Järvekül, 2001; Miller, Loates, 2006).

Seirepüükide põhjal hinnati kalastiku seisund Tagajõe seirelõikudes heaks.

Jõevähk. 19. sajandi lõpul oli Tagajõgi väga vähirikas, kuid Tudulinna ümbruses täheldati arvukuse vähenemist, arvatavalt saarmaste tegevuse tagajärjel. Vähkide suremist ebaselgetel põhjustel märgati jões 1916. ja 1929. aastal. 1930. aastate lõpupoole oli Tagajõgi uuesti vähirikas: sealt koos Roostoja ja Alajõega püüti igal aastal välja umbkaudu 40 000 jõevähki. 1939.–1940. levis Rannapungerja jõestik uss, mis algas alamjooksult ja levis vastuvoolu. 1953. aastal leidis kohalike teatel Tagajões taas jõevähki. Uus vähikatk tabas jõge 1960. aastatel. Viimasel ajal pole jõevähki märgatud.

Linnud ja imetajad. Koprast tulid Tagajõeale 1979. aastal. Kõrged kaldad võimaldasid kobrastel pesakoopaid kaevata ja nad sigisid kiiresti (Lepassaar, 1989).

Ondatrad asusid Tagajõeale samuti 1970. aastatel ja sigisid algul jõudsalt. Järgmisel kümnendil aga juhtus ühel talvel, et jäätunud jõe veetase alanes tugevasti ning jääkaane ja jõe vahele jäi õhuruum. Alanenud jõeale tekkis uus jääkaas. Suure sula aegu täitus kahe jääkaane vahe veega: ondatrad jäid sinna vahele lõksu ja hukkusid. Viimasel ajal ei ole Tagajõel enam ondatraid näha olnud, küll, aga elab siin rohkesti minke, kes väikekiskjatena ondatra hävingule kaasa on aidanud. Arvatavasti elab ondatraid veel vaid Narva jõe struugadel (Aare Aalja suulised andmed).

Tagajõe kallastel ja lähipiirkonnas elavad Alutaguse põlisasukad: lendorav, metsis, teder, sookurg, kalakotkas, väike-konnakotkas, must-toonekurg, hunt, pruunkaru, saarmas jt.

Inimene Tagajõe kallastel

Tagajõe ja Rannapungerja jõe ümbrus oli 14.–16. sajandil Alutaguse läänepoolne piiriala: sinna tekkisid üksikud väikesed asulad. Inimesed tulid ida poolt ja Virumaa siseosadest, enamik neist asus siia Rakvere piirkonnast. Seda saab seletada asjaoluga, et Rannapungerja jõgikonna maad ja Peipsi rannik jõe suudme ümbruses kuulusid Rakvere linnuse alla. Liiguti peamiselt piki Rannapungerja ja Tagajõe Peipsi rannast Viru-Jaagupini ja vastupidi.

Kõrge põhjaveeseisu tõttu püsis piirkonna asustus pikemat aega hõredana. Ludwig August Mellini 1796. aastal koostatud kaardil kannab nii Tagajõgi kui ka Pungerja jõgi *Simuna* (*Simonis*) jõe nime, samal kaardil on Tudulinna kohale märgitud vesiveski.

Varasematel aegadel oli Tagajõgi tähtis parvetusveekoguna ning sellel töötas mitu saeveskit. Hiljem oli peaaegu igal Tagajõe-äärsel talul oma vesiveski, millest nüüdseks on alles varemed või paisuase. Paljud jõeäärsed talud kasutasid vesirattaid ja turbiine jõuallikana masinate tööle panekuks. Kunturi vesiveski töötas vesiratta asemel turbiiniga. Tagamaks piisavat veekogust tõsteti jõekaldaid, et paisu taha koguneks rohkem vett.

Eevi Ostraki meenutuste järgi oli igal jõekäänul, luhal ja hauakohal oma nimi, mis tuli elust enesest: Savi auk, Kala auk, Põdra auk, Ristikään (sinna oli püstitatud suur rist uppunud palgiparvetaja mälestuseks). Tihti nimetati jõge talukoha järgi, näiteks Võrnureie jõgi.

Suvel oli jõgi pesupesemiskoht ning täitis mõneti ka sauna ülesannet. Jõeäärsetel taludel olid oma supluskohad ehk ujumisaugud: sügavamad kohad jões, kus vahel ulatus vesi siiski vaid vööni. Neid nimetati samuti talude järgi: Kivistiku, Pondri, Sohvri jne. ujumisauk. Saveru ujumisauku kasutas varem kogu külarahvas. Juhi ujumisauk oli mitme talu peale: kui ühest talust mindi ujuma, siis vilistati, et ülejõe talu lapsed kampa tuleksid. Üks sügavamaid ja heinaajal külarahva seas armastatumaid ujumiskohti oli Mardi auk.

Kodust kaugemale, näiteks heinamaale tööle minnes joogivett kaasa ei võetud, janu kustutati otse jõest. Kohalikud peavad siiani lugu õngitsemisest, aga varem oli enesestmõistetav, et jõeäärsetes taludes püüti kala igapäevaseks toiduks. Kevaditi, särke kudemise ajal, oli jõeäär rivvamehi täis: särjest sai kuivatatud soolakala, suppi

ja kotletti. Lastele meeldis jõepõh-
jast kive üles keerata ja nende alt
vähke otsida, ehkki vanemad ini-
mesed seda alati heaks ei kiitnud
ja lapsi vähisõrgade vahele jäämise
eest hoiatasid.

Sillad Tagajões ja selle lisajõ-
gedel-ojadel kannavad enamasti
sama nime, mis lähedal asuv talu
või küla, nagu Viilipoja, Pika-
nõmme või Ilvese sild. Palju sildu
üle Tagajõe ja selle harujõgede on
talud rajanud enda tarbeks.

Kunturi talu silda mööda
(Oonurme külas) käidi teiselpool
jõe heinal ja metsas, üle Raja-
Jaani talu silla aga Raja vana ja uue talu vahet.

Väiksemad sillad olid varasemal ajal madalad ja hooajalised. Need võeti enne
jää liikuma hakkamist ära ja seati pärast jääminekut jälle oma kohale. Vahel viis
suurvesi silla minema ja mõnikord jäi sild kõrge vee alla, nii et sellest ei pääsenud
enam üle. See meeldis lastele, sest siis ei pidanud teisel pool jõge asuvasse kooli
minema.

Tagajõe küla Vanasilla talu peremehe Johannes Vanasilla meenutuste järgi
võeti nende talu juures asuv sild jäämineku ajaks ära ja paigaldati pärast uuesti.
Nii kuni 1941. aastani, kui ehitati uus ja kõrgem sild, mis kahjuks samal aastal
sõjakeerises põletati. Seejärel ehitati jälle uus sild, kuhu pandi istepink. Järgmise
silla ehitamist alustati 1957. aastal, nüüd tegi seda juba teedevalitsus. Kevadel
rammiti jää pealt püstpalgid jõkke, kuid võimas jääminek ähvardas kõik allavoolu
viia. Palgid jäid siiski püsima ja sild sai valmis. Suurem remont tehti 1972. aastal,
ent nüüdseks on see sild ikkagi kokku langenud. Johannes Vanasilla arvates on
silla keskmine eluiga 15 aastat.

Jõe talveks tekkinud jääkaant kasutati varem hobuteena: siis vaadati, kust
saab "lõigata", et oleks vähem tüli ja teekond lühem. Suviti ületati jõge ka mööda

Mahajäetud talu Tagajõe kaldal endises
Ojakülas (nüüd Tagajõe küla).
Foto: Anne-Ly Feršel.

suuremaid kive ja koolmekohtadel. Vanasilla talu ligidal oli suurtest kividest jõe ületamise rada, mida kutsuti Tonditõkkeks. Nüüdseks on jää Tonditõkke kivid laiali vedanud.

Liigvee vastu on Alutagusel võideldud 19. sajandist alates. 1920. aastate keskel oli väga lumerohke talv ja kevad algas suurte sadudega. Toonane jääminek viis kaasa mõned sillad. Inimesed liikusid Oonurme kandis parvega ja põllule ei pääsenud veel toomingate õitsemise ajalgi. Seepeale kirjutati põllumajanduse ministriumile palvekiri, et saada abi liigveest vabanemiseks. Metsamajanduse ministrium alustas Tagajõe ja selle harujõgede loodimist: see oli eeltöö 1927. aasta suvel alanud jõe süvendamisele ja õgvendamisele ning kuivenduskraavide kaevamisele.

Kohale tulid kutselised kraavihallid, kes elasid taludes ja tegid tööd kümniku ettemõõdetud osal. Mehi oli nii palju, et talude rehealustes nappis ööbimiskohti. Avati mitu abikauplust, kust mehed said talust ostetavale toidule lisaks suhkrut, soola, heeringat, paberosse, tikke, seepi, tööriideid ja -riistu.

Jõe kohati kõrged kaldad tingisid paaris töö: üks meestest seisis vees ja viskas muda välja, paarismees tõstis selle üles jõekaldale. Tagajõe selge vesi muutus savist ja mudast läbipaistmatuks ning jõeasukad püüdsid põgeneda allavoolu.

Nii kaevati kunagine väga käänuline ja veerikas Tagajõgi sirgemaks ja vee tase alanes uskumatult kiiresti. Rahvas räägib, et mõne aja pärast jäi järele vaid väike nire kruusasel jõepõhjal. Seal käidi korjamas kuivale jäänud vähke ja kalu.

Agarad taluperemehed lasid ka enda valdused üle loodida, et siis kraavitades põllu- ja metsamaid parandada. Muust tööst vabal ajal aeti maasse kraave ja sajandeid püsinud vesi voolas vulinal Tagajõkke. Juba paari aasta pärast oli näha, kuidas paranes viljakasv ning haljendasid rohumaad. "Õli üks porimülgan, nüüd on kõige edem põllumaa," kiitsid Oonurme inimesed. Praegu on Raja talude juures, kus kasvatatakse lihaveseid, veel näha vana, nüüdseks peaaegu kinni kasvanud, seisva veega jõesäng ja sirge kraav, mida mööda Tagajõgi voolab.

Kraavitamine hoogustus eriti pärast Teist maailmasõda. 1950. aastatel süvendati jõe ülemjooksu: käänud aeti sirgeks, kallastele kerkisid kõrged vallid. Kunagine veeväli on kadunud. Antsu-ojasse, kus varem püüti kala ja käidi suplemas, jagub nüüd vett vaid suurvee ajal.

Varem jäid jõeäärsed heinamaad suurte vihmade järel vee alla, nii et heinalised said hauginolke rehadega veest välja loopida. Mõnikord viis suur üleujutus heinad kaasa või lammutas saod laiali. Johannes Vanasilla mälestuste järgi olid viimased suured üleujutused 1948. ja 1957. aastal. 1950. aastatel käidi Tudulinna koolist klasside kaupa jääminekut vaatamas: siis lükkas jõgi suured rüsi jää kuhjad Matsu kolka kohale kokku. Jäämineku ajal käisid uljaspead jääpankadel sõitmas.

Tudulinna uljaspead naudivad rippisillal kõõludes jäämineku võimsat vaatepilti. Foto: Väino Urb.

Igal talul oli maatükke, mis ulatusid jõeni. Laugetel jõekallastel niideti heina kuni veepiirini välja. Kollektiivse põllumajanduse aastail algas jõekallaste võsatumine. Viimast võimendas üldine veetaseme langus. Kraavitamine tõi kaasa põhjavee alanemise, eriti pärast jõe viimast süvendamist ja metsa kuivendamise algust. Nüüd tuli süvendada kaevusid.

Viimasel ajal põhjustavad taas üleujutusi koprad, kes ehitavad paise, sulgedes nendega kuivenduskraave ja truupe.

Teise maailmasõja ajal tehti Rannapungerja–Tudulinna–Tagajõe joonel kindlustusteid, millest võtsid osa mitme valla inimesed. Jõe kallas tuli kaevata nii järsult maha, et tankid sellest üles ei pääseks.

2007. aastal valmistasid Iisaku gümnaasiumi õpilased SA Keskkonnainvesteeringute Keskuse rahalisel toel dokumentaalfilmi „Elu võimalikkus Tagajõe ääres“.

Palgiparvetus. Rannapungerja ja tema lisajõed olid Kirde-Eestis tähtsad palgiparvetusjõed: neid veesooni mööda toodi sügavatest laantest välja talvel üles-töötatud metsamaterjal.

Talvel veeti palgid hobustega vee äärde jääminekut ootama. Metsa väljavedu hobustega oli tasuv töö, seda tuldi tegema kaugematestki metsaküladest ja -taludest. Kevade ootuses kasvasid palgivirnad kõrgeks. Kui jää läinud, algas parvetamine.

Peale kohaliku meespere tulid siis head teenistust otsima Peipsi rannakülade mehed, nende seas mõnikord vaid 12-aastased noorukid. Osavaid palgiparvetajaid kutsuti Iisaku ja Narva jõe piirkonnas oneesinitekse (Moora, 1964), koos nendega ilmus selline nimetus Tagajõe kallastele.

Kui jää hakkas liikuma, koondasid kümnikud parvetajad rühmadesse ja liiguti ülesvoolu palgivirnade juurde. Palgid lükati vabanenud vette. Enamasti olid need kuuemeetrised männi- ja kuusetüved, ent head tulu töid ka haavapalgid, mis viidi toormeks tikuvabrikusse. Ülesostjad märkisid eelnevalt oma palkide otsad ära: neisse löödi erisuguste peitlitega sälgud või märgiti õlivärviga. Varem parvetati iga ülesostja palgid eraldi, aga hiljem sellest loobuti, sest vesi alanes kiirelt ja viivituste tõttu võis osa metsamaterjali jõekaldale jääda. Palgid lasti lahtiselt allavoolu ja püüti Rannapungerjal enne järvele jõudmist “jõevärava” taha kinni. Seal siis sorteeriti märkide järgi. Vahel seoti kaks palki omavahel kokku, et nende peal allavoolu sõita.

Jõekaldad olid nüüd saginat täis, seal liikus palju rahvast. Noored mehed töid kohalike neidude silmadesse sära ja jõeäärsetele taludele sissetulekut: parvetajatele müüdi toidukaupa ja anti öömaja. Üks parvetajate peatuskohtadest oli Muraka raba ääres Tagajõe ja Kruusoja ühinemiskohas, kus asus kontor, millest tuletati talu nimi – Kunturi. Palka maksti 2–5 krooni päevas, see sõltus parvetaja vilumusest (võrdluseks: suhkru kilo maksis toona 27 senti).

Enne parvetamise algust tuli teha ettevalmistusi. Jõekäändudele ja kraavikallastesse kinnitati tüve jämedamat otsa pidi pikad juhtpalgid ehk priisid, mille latv jäeti päri voolu ujuma. Sellised palgilibistajad ei lasknud allavoolu triivivatel palkidel kaldasse kinni joosta. Vajadusel lükati palki kaldalt pootshaagiga ehk pograaga, mis oli peale kirve igal parvetajal isiklik ja peamine tööriist. Nii aidati takerdunud palgid vooluvette tagasi.

Kärestikel töötasid kõige kogenumad mehed, kes pidid väljaulatuvate kivide taha tekkinud ummikuid lahti päästma. See oli ohtlik ja osavust nõudev töö. Kui ummik vabanes, sõitsid mehed palkidel püsti seistes ja neid jalgade jõul koos hoides

kärestikust alla. Vahel lõppes sõit jääkülma suplusega, halvemal juhul jäädi palkide vahele kinni: siis oli teenistus lõppenud ja tervise taastamisega palju muret, sest haigusraha ja hüvitist ei olnud ette nähtud.

Parvetamise ajaks olid veskipaisud alla lastud. Kõrget veeseisu jätkus kahest nädalast kuni ühe kuuni. Tagajõel töötavate veskite omanikud ei olnud paisu avamisest ja vee allalaskmisest huvitatud, sest siis ei saanud veski töötada. Seetõttu lahendati olukord nii, et parvetajad ostsid veskiomanikelt vee ära.

Kui palgid said parvetatud, koguneti jõesuhu. Rannapungerjal oli üle jõe veetud trossidest jõevärv. Selle taha kogunenud palgid ühendati omavahel kuusevitstest sidemetega pikaks purdeks ehk saapaniks. Saapani tegemine nõudis suurt osavust: iga mees sellega hakkama ei saanud. Saapan ulatus jõe keskkohani ja oli kuni kuus meetrit lai. Sealt oli hea pootshaagiga palke püüda ja kaldaärde juhtida. Siin asuti parvesid ehk plotte seadma. Plotid ühendati ehk vaierdati konkaks ehk pikaks parvede reaks, mida auru või mootori jõul liikuv veolaev piki Peipsi rannikut Narva või Tartusse vedas. Laeva taha kinnitati kolmekordse trossiga 2000–3000

Lohusuu veneküla ja õigeusu kirik, palgiparvetus Avijõel. 1924. aasta paiku tehtud.
Foto Leonid Mihhailovi kogust.

palki. Vedamise aeg valiti tuulevaikne, sest lainetes laiali pillutatud palkide kokku korjamisega oli palju tööd ja vaeva.

Enne veolaevu rakendati selleks hobuseid, kes piki kaldaäärt palgiparvi Vasknarva vedasid. Siis arvestati ühele hobusele 200–250 palki.

Küttepuuks sobivat materjali käidi Rannapungerja jõesuudmes veel suvelgi veest välja tõmbamas. Kui kevadised põllutööd valmis, tulid sisemaa küladest mehed Rannapungerjale tasuvat tööd tegema. Puid veeti välja hobusega, kelle taha oli kinnitatud palgikelk: hobune aeti tagurpidi jõkke ja puud seoti kelgu külge. Hobust ergutades tõmmati mööda lauged kallast välja korraga kuni rumm puid, mille eest tsaariajal maksti 50 kopikat. Jõe kallastel, kuhu puud laoti, kehtis jõeõigus: ligi 20 meetri laiusel ribal ei saanud keegi tegutsemist keelata – ei mõis ega talumehed. Pooleks lõigatud puud laoti vankrisse ning koorem veeti hobusega järve. Seal ootasid laiad, madala süvisega lodjad, mis vedasid küttepuud peamiselt Tartusse.

Pärast Sonda–Mustvee raudtee valmimist vähenes palgiparvetus jõgedel oluliselt kuni hääbus lõplikult.

ASULAD TAGAJÕE JA PUNGERJA JÕE KALLASTEL

(lähtest päri voolu)

Lääne-Virumaa

Vinni vald:

Suigu küla (paremal kaldal);

Ida-Virumaa

Tudulinna vald:

Oonurme küla (mõlemal kaldal);

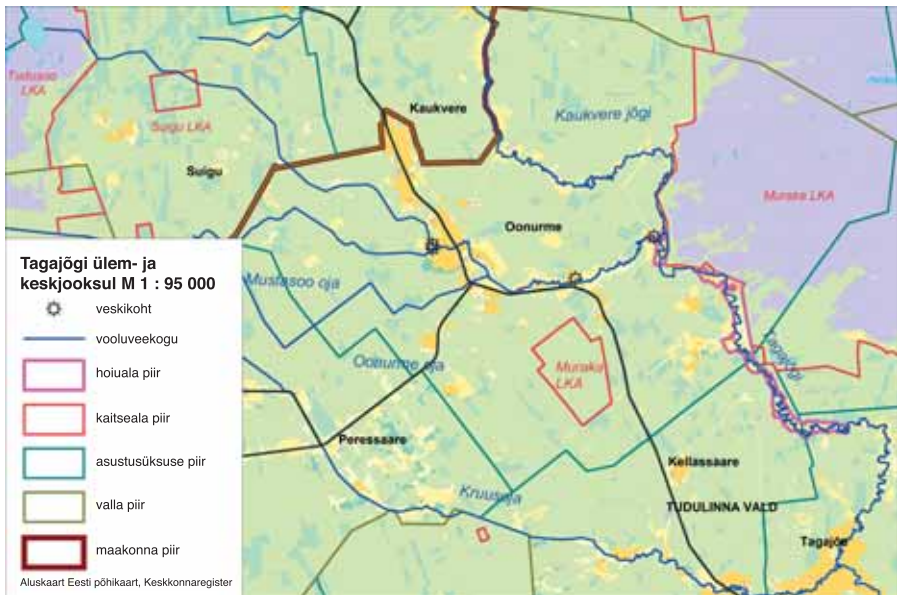
Kellassaare küla (paremal kaldal);

Tagajõe küla (mõlemal kaldal)

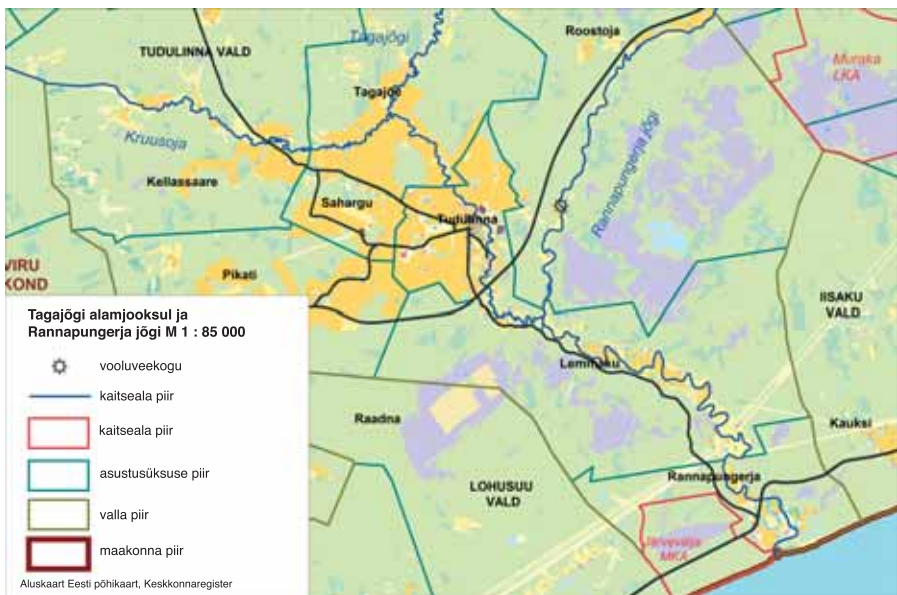
Tudulinna alevik (mõlemal kaldal);

Lemmaku küla (mõlemal kaldal);

Rannapungerja küla (mõlemal kaldal).

Tagajõe, tema lisajõed, looduskaitseobjektid, vanad veskikohad ning jõeäärne asustus ülem- ja keskjooksul.

Tagajõe alamjooksul ja Rannapungerja jõgi, looduskaitseobjektid, vanad veskikohad ning jõeäärne asustus.

Suigu küla

Küla nimi tuleneb Kalevipoja rännakutest Narva suunas: Suigu kandis vägilane suikus, Tudus juba magas.

Kalevipoeg läinud Tudust läbi Narva poole. Suigus suikunud. Uni tulnud peale ühe kivi juures Tudus, kus ta maganud. Nimedki sellest: Suigu – suikuma, Tudu – magama. Kivi asetseb Palasist Tudusse viiva maantee ääres, maanteest paremal, 100 m kaugusel põllu peal. Kivi on pikergune ja peal on näha inimese lamamisaseme-sarnast madalamat kohta. Peapoolne osa kõrgemal. Kivi pikkus umb. 5 m, laius umb. 3 m, kõrgus kõrgemast otsast 2,5 m ja madalamast 1 m.

EKKRK I 4, 159/161 (7) < Kiviõli raj., Tudu k/n. (Viru-Jaagupi, Roela v.) – A. Rõõm (1952)

Tudu järve, millest Tagajõgi lähtub, on varem nimetatud küla nime järgi ka Suigu järveks. Tudu järv on tüüpiline huumusetoiteline rabajärv: veepeegel 26 hektarit ja kuni viis meetrit sügav. Kalu järves ei ole, kuigi rahva seas liigub jutt, et järvest on püütud tumedaid ja luiseid haugu.

Aeg-ajalt võib Tudu järvel näha ujumas soogaasist üles kergitatud turbasaari, mis ajapikku laiali lagunevad ja tagasi põhja vajuvad. Rahvas usub, et järves elab

Nässu, kes end aeg-ajalt näitab ja ujujaid ehmatab. Ehmatuse tekitavad tumedas vees raskesti märgatavad turbatükid küll, sest neid ei pane enne tähele, kui oled Nässuga kokku põrganud.

Rahvapärimuse järgi elanud järves Tudu hiiest või Roelast ära aetud haldjas. Hiielhaldjas aidanud kala saada, kuid oodanud alati saagi eest meelitusi. On arvatud, et järvgi tulnud Suigu külla mujalt koos haldjaga. Viru-Jaagupis teati rääkida, et Tudu järve olevat sõja ajal varandusi peidetud.

Tudu järvest saab alguse Tagajõgi.
Foto: Ain Saapar.

Vanarahva tähelepanekute kohaselt lendavad kajakad Peipsilt Tudu järvele siis, kui torm on tulemas.

Tudu järvel peetakse juba aastaid Tudu triatloni: võistlus algab ujumisega Tudu järves, jätkub jooksuga läbi raba jalgratasteni ning lõpeb Tudu pargis. 2009. aastal peeti triatloni juba 21. korda.

Järve kaldal on küttekoldega matkaonn, lõkkekoht ja ujumisild. Matkajate seas hinnatud sauna enam pole.

Suigu küla maadel on kaks looduskaitseala: Tudusoo ja Suigu (vt. lk. 89, 90)

Oonurme küla

Esimest korda on üksikut metsaküla Tagajõe ääres (*Hogenurm*) ürikutes mainitud 1501. aastal.

1501. aastal leidis Muuga mõisa munk salajase talitee, mida mööda kõndides jõudis ta ettejuhtuvasse metsakülasse. Kohalikud elanikud ütlesid küla nimeks olevat Nurmeküla, kuid halvasti maakeelt mõistnud munk kirjutas küla nimeks Hogenorme (Lepasaar, 1991).

Hiljem nime kirjutusviis muutus: kuni 1891. aastani kirjutati *Onorme*. Tänapäevase nime sai küla 1919. aastal.

Vanatühi silkas-solkas mööda Alutaguse maid ja vandus tulist kurja: “Sood ja rabad ümberringi mine otse või käi ringi! Ainult sammal, maakevesi, parme, sääski parveviisi. Pole kuskil kõrgemat kohta, kus võiks leiba luusse lasta.” Siis aga jõudis Vanatühi Tagajõe kaldale. Ta üllatus oli suur, kui nägi kuidas jõe kaldad kerkisid nurmedeks ning hüüatas imestunult: “Oo-nurme! paistab küll oja, siin saab lõpuks puhata!” Vae-

Tagajõgi voolab läbi binokkeltruubi Tamme-Suigu teel. Foto: Ain Saapar.

Koolimaja juures asuv piltskeem tutvustab saabujatele Oonurme küla. Foto: Aili Reiman.

valt istus vana maha, kui juba magas norinaga... Aga linnud jätsid meelde, Sortsi hüüu oma keelde – Oonurme koha nimeks praegu! (Lepasaar, 1991).

Teine nime tekkimise lugu räägib:

Kui Noa ajal oli suur veeuputus ja kusagil pole olnud kuiva küngast, siis jooksnud Vanapagan mööda metsi, kartes uppumist. Siis äkki näinud Vanapagan enda ees kõrgemat kuiva küngast ja hüüdnud hää

meel: “Oo nurm!” ja sellest pääle jäänudki selle koha nimeks Oonurme.

ERA II 249, 275 (3) < Iisaku khk., Tudulinna v., Oonurme k. - D. Maasik < külapoisilt (1939)

Oonurme karjamõis eraldati Moora mõisast 17. sajandi lõpul. Mõis kuulus Knorringutele, nende seas riiginõunik parun Egolf von Knorringule.

Parun Knorring oli veel vanas eas käinud halbadest teeloludest hoolimata oma valdusi ja alamaid vaatamas. Rahva jutu järgi oli ta toetanud jõe süvendamist, et karjamaid kuivendada, ning andnud raha Oonurme ja Virunurme vahelise otsetee ehituseks. See jäi siiski ehitamata. 19. sajandi algul ostis mõisa Georg von Wege, kes hakkas talurahvale rendikohti päriseks müüma. Nüüdseks on kõik mõisahooned hävinud.

1836. aastal alustas tööd Oonurme külakool.

Kivikalme, mida rahvasuus tuntakse Kalmuvälja nime all, pärineb I aastatuhande I poolest ja II aastatuhande algusest. Kalmuväli asub Jaagora (endine omanik Johannes Laasberg) talu põllul Oonurme jõe paremal kaldal – 140 m kohast, kus jõkke voolab väike oja. Pealt on kalme künklik ja kivine. Sõepõletamise augu kaevamisel olla sealt välja tulnud suuri ja tugevaid inimluid, neid on välja uhtnud ka vesi. Kalme on ehitatud suurematest kividest ja mullast, maaga peaaegu tasa.

Pärast seda, kui maaomanik olevat unes näinud Kalmuvälja peidetud rahapada, läinud ta kalmet kaevama, kuid leidnud ainult surnuluid, roostetanud odaotsi, mõõga käepideme ja ühe suure ammutaolise sõle (Nurgamaa, 2010a).

Rahvasuus mainitakse veel Oonurme Hiievälja.

Hiieväli asus Oonurme Hariduse Seltsi majast küla poole 145 m kaugusel vasakut kätt teed Valteri talu maa peal, pikkus 166 m, laius 158 m, tehtud põlluks. Vanasti olnud hiis peal. “Seal olla rahapadasid peidus, mida mõnele unes olla näidatud, kuid kaevajad pole midagi saanud. Ainult Adra talu peremees Toomas Nõmberg sealt roostetanud pronkskäepidemega mõõga leidnud. Seda olla ta teravaks teinud ja temaga õlge lõiganud. Pärast tahtnud sellest noa teha, kuid tagumisel mõõk purunes.”

AI 16:1 < Iisaku kihelkonna antikvaarilis-topograafiline nimekiri. – A. Peterson

Oonurme jõest Treiali talu maadelt leidis kooliõpetaja Mölder lihtsa silmaga kivikirve (Nurgamaa, 2010).

Küla oli kunagi mitme kilomeetri pikkune: suured rehielamud paiknesid kõrgetatel seljandikel kahel pool teed, põldude ja metsa piiril. Enamik neist kunagistest suurtaludest on nüüdseks hävinud. Küla hõlmas ka hajali asuvaid metsatalusid. Eesti Vabariigi parimail aastail oli siin 88 talukohta 500 elanikuga. Kehva põllumaa ja looduslike rohumaadega suurtes taludes peeti rohkesti kariloomi.

Oonurme ja Tudulinna talupojad käisid talviti koos viinavooris: vaadid veeti Virunurme kaudu suurele Viru taliteele, mida mööda käidi Peterburi.

1920. aastatel olid Oonurmes haridus- ja põllumeeste selts, piimaühing, laulu- ja pasunakoor ning keelpilliorkester, tegutsesid näiteringid, naisselts “Linda” ja karskusselts “Tungal”. Spordiringis tegeleti maadlusega. Siit on võrsunud mitu Viru meistrit, nende seas Aleksander Kulikov, kes teenis hiljem poksimisega raha mujal Euroopas ning tuli Inglismaal vabamaadluses raskekaalu meistriks.

Eesti Vabariigi algusajal jõudis Oonurmeni Sonda–Mustvee raudtee ja aukliku palktee asemele ehitati ajakohane kruusatee. 1926. aastal ehitati küla keskusesse uus koolimaja: algkoolis käis 70–100 õpilast. Uues seltsimajas oli 300 istekohaga saal. Ehitati meierei ja loodi tuletõrje- ja turbaühing. Külas oli viis kauplust, kolm tuuleveskit ja neli vesiveskit. Hiljem ehitati aurujõul töötav jahuveski koos saeveski ja puumaterjali töötleva puutöökojaga. Pasti veskis vanutati kalevit, veski ligidal oli tõrvapõletuse auk. Oonurme kivikalme lähedal oli rahvajutu järgi samuti veski, mida tõendavad sealt leitud käsikivimõõtu veskikivid.

Nõukogude ajal asus Oonurmes 1960. aastani samanimelise külanõukogu keskus.

Praegu elab hajaasustusega väikeses metsakülas ligi 80 inimest, kes paistavad silma laululembuse ning aktiivse eluhoiaku poolest. 1999. aastast tegutseb siin Raja-Jüri (Rajasoone) talus sündinud tuntud koorijuhhi Ants Üleoja loodud laulukoor. Oonurmest Raja-Jaani talust pärineb RAM-i solist Rein Rajamägi.

Tuntud on Oonurme laulupäevad. 1926. aastal ehitatud koolimaja on nüüdseks kohandatud külamajaks, kus asuvad raamatukogu, Muraka raba ja kohalikku loodust tutvustav loodusetuba, hubased ruumid mitmesuguste koosviibimiste tarvis. Hoovimajas asuvad jahimeeste ruumid, õuel turbapeenar ning istumiskoht. Külamaja vastas asub avar lavaga peoplats, kus saab ka telkida. Rajatud on puhkekohad ja matkarada Muraka rabasse.

Külaplatsil on maakividest mälestusmärk Nõukogude okupatsiooni ajal hukunutele ja represseeritutele.

Paarsada meetrit Tagajõe vasakust kaldast asub Oonurme rändrahn. Raba-kivist rahn on lagunened kaheks tükiks: 4,4x3,6x2,2 m, ümbermõõt 14,5 m ja 5,1x2,9x2,8 m, ümbermõõt 10,8 m.

Kunturi talu vana veski seisab juba kaua tööta. 2007. aastal oli jões väga vähe vett.
Foto: Aili Reiman.

Rahvasuu pajatab, et Oonurme rahnu olevat pooleks lõõnud välk või oli kivi poolitamisel mängus hoopis Vanapagana enese käsi. Peale selle väidetakse, et kivi prakku on käidud ohverdamas jätkuva viljaõnne lootuses.

Kruusoja suubumiskohas on Kunturi talu – üks palgiparvetajate peatuskohti ja kontor (vt. ka lk. 63, 66). Talul oli jõe peal oma vesiveski.

Kunturi metsavahi juures käidi kuni 1960. aastate algu-

seni vähil. Kohalikke olusid mitte tundvad linnamehed ei olevat aga saanud mitte ühtegi vähki kätte, ainult saarmad olla öö läbi solistanud. Metsavaht õpetanud siis, kuidas püüda vähke rohkete vesikuppude vahelt päevasel ajal, sest öösel püüsid vähid saarmaste rohkuse tõttu oma urgudes peidus.

Muraka soostik samanimelise looduskaitsealaga (vt. lk. 90) laiub Oonurme ja järgmiste Tagajõe kallastele jäävate Kellassaare ning Tagajõe küla naabruses. Jõe mõlemal kaldal on siin Tagajõe hoiuala (vt. lk. 90).

Muraka raba ja selle naabrust on mitmes raamatus kirjeldanud kohalik loodusemees Juhan Lepasaar. Katkend tema kirjeldusest (Lepasaar, 1996):

Muraka raba avarused, Alutaguse laane kohin, Tagajõe vete vaikne voog, Mäetaguse Saarevälja kuppelküinkad – see on omaette looduse imetlusväärne loomine. Ja just sealt, kus on kõrgemad seljandikud, kuppelküinkad, tõusvad jõekaldad, jõuame inimese juurde. Aegade jooksul on inimene oma tööga muutnud jõeäärsed alad kauriteks aasadeks, küündnud seljandikud põllumaaks ning niiviisi küilunud oma teo ja tahtmise siia, võimuka laane ja suure Muraka soostiku vahele. Julged ja tugevad inimesed asusid soosaartele või Tagajõe laanekurusse elama.

Sügavates laantes ja laiuvate soode vahel oli Muraka raba saartel ja ümbritsevates metsades kokku 14 talu. Omal ajal kees suure raba servades ja kohati lausa rabas vilgas elu. Raba ümbritsevates küldes peeti heinamaarjapäeva (2. juuli) veel 20. sajandi alguses nii suureks pühaks, et sel päeval tööle ei mindud, vaid koguneti juba eelmisel õhtul Muraka raba äärde. Kaasa võeti toidumoon, kotid ja korvid. Ööbiti lökketule ääres või taludes. Peamised kogunemiskohad olid Võhkassaare ja Mäurassaare talud, Kasiksaare tantsuküngas ning Rauasalgu soosaared. Sealsed noorte tantsuplatsid kajasisid ööl enne suurt murakaretke pillimängust ja naerust: lauldi, ja tantsiti vahel hommikuni välja. Päikesetõusul mindi murakale. Tagasi tuldi keskhommikul, et päevapalavaga mitte rabasse jääda.

Nüüdseks on enamik talusid maha jäetud, nende asukohta meenutavad põlispuud või üksikud veel püsti seisvad varemed. Suurem tühjenemine toimus Teise maailmasõja ajal ja sellele järgnenud kümnenditel. Tänapäeval elab Muraka raba ääres püsivalt alla paarikümne inimese.

Hooldatud luht Kellassaare külas.
Foto: Ants Animägi.

Tagajõe küla luhtade vahel lookleb kitsas jõgi. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

Kellassaare küla

Kellassaare külas on Tagajõe ääres kaks põlist talukohta: Saaremetsa ja Kõrgenõmme (Tagajõe). Küla servale jääb osa Tagajõe hoiualast (vt. lk. 90).

Tagajõe küla

Tagajõe külas oli kunagi Tudulinna mõisa karjamõis. Tagajõe äärseid heinamaid kasutati kohitsetud nuumveiste kasvatamiseks, selleks ehitati külasse noorkarjalaudad.

Tagajõe kaldale jäävad Elsa maaüksus (endine Tagajõe talu), Võnureie (talust on alles vaid niidud), Sarapuu (endine Tagavälja talu), Vanasilla (põlistalu), Kruusoja suudmest allavoolu Kivistiku (põlistalu), Sarra (põlistalu) Nurgamäe ja Roosimäe talud.

Tudulinna alevik

Tudulinna (*Tuddolin*) kohta leiab kirjalikke andmeid aastast 1583. Enne 1700. aastat kuulus Tudulinna Rakvere mõis-

Kruusoja suubub siin Tagajõkke. Küla on saanud nime vooluveekogudelt: Tagajõe küla (ametlik haldusüksus), mõnel kaardil kohtab sel kohal ka nimetust Ojaküla.

Foto: Anne-Ly Feršel.

sale. Hiljem olid mõisal mitmed rentnikud ja omanikud. Kuni 1866. aastani kuulus Tudulinna Viru-Jaagupi kihelkonda, hiljem Iisaku kihelkonda.

Tudulinna mõis. 19. sajandi alguses eraldati Tudulinna omaette mõisaks, selle väljaehitamist alustati 1804. aastal. Mõisa härrastemaja oli ühekorruseline puitehitis jõe kaldal, selle tagakülg oli jõe avatud. Õuele kerkisid valitsejamaja, sõiduhobuste tall, tõllakuur, laoruumid, maakivist karjalaut. Kõrgesse jõekaldasse ehitati ruumikad kaarjate võlvlagedega keldrid. Viinavabrik ehitati valitsejamaja taha. Tagajõe ja Roostoja teede ristil oli sepapada, selle lähedal suur rehepeksusara. Aednikumaja jäi pisut eemale.

Jõe vastaskaldale rajati korrastatud kõnniteedega park, kuhu pääses mõisaõuest kergelt kaarsilda mööda. Pargist viis jõekaldale sarapuuallee. Pargi puistu koosnes vabakujulistest kase-, kuuse- ja pärnarühmadest. 1900. aastal põles härrastemaja maha ja mõisniku pere lahkus Tudulinna (Nurgamaa, 2010).

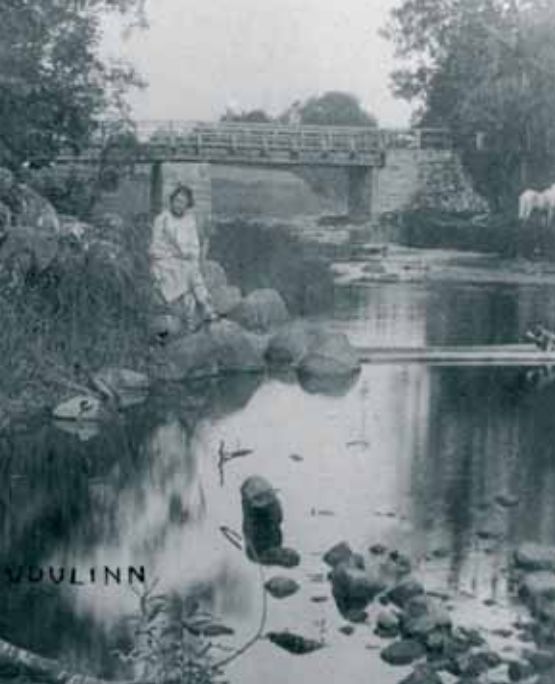
Tudulinna mõisa härjad käisid mööda üht ainukest kõrgemat rada – Ärjarada – Muraka raba äärealal Iissaarel head rohtu söömas. Elsa Karp mäletab, et enne Esimest maailmasõda oli Tudulinna

Vaade Tagajõe suvises Tudulinna.
Foto: Mai-Liis Feršel.

Tudulinna vana mõisasild kukkus 1975. aasta suve lõpul sisse koos Voka EPT traktoriga Kirovets K 150. Traktor, mille taga on roop, pidi minema Sõjavõe talu juurde Tudulinna turbarabasse turvast kokku lükkama. Toona läks Avinurme–Iisaku tee läbi Tudulinna aleviku ja üle vana silla. Teine võimalus oli sõita suure ringiga Rannapungerja kaudu.
Foto: Mango Maasik.

Tudulinna mõisasild. Foto Tudulinna koduloo toa kogust.

Tudulinna vana, 1766. aastal ehitatud ning 1863. aastal uuendatud ja suurendatud kirik teenis sohvoosi ajal rahvast viljaveskina. Nüüd on vana kirik muinsuskaitse all. Foto: Anne-Ly Feršel.

linnas 9 tuulikut ja 5 vesiveskit. Alles on neist Möldri Kaarli tuuleveski (tiibadeta, nüüd muinsuskaitse all).

Kirik ehitati Tudulinna 1766. aastal. Esialgset puitkirikut uuendati ja suurendati 1863. aastal. 1930. aastatel keeldus osa koguduse liikmeid pastor Voldemar Kuljuse jutlusi kuulamast ja hakkas käima Vennastekoguduse palvemajas. Usutüli lõppes sellega, et tõsiusklikud koguduse liikmed ehitasid vana kiriku kõrvale uue – kellatorniga ida poole (valmis 1939. aastal). See oli kuni 1990. aastani Eesti uusim luteri kirik. Nõukogude okupatsiooni ajal lõhuti vana puitkiriku torn maha, hoone tühjendati kirikuinventarist ning ehitati hiljem ümber sovhoosi viljaveskiks. Praegu on vana kirik taastamata kujul muinsuskaitse all.

Haridus-, töö- ja seltsielu. 1845. aastal avati Tudulinna kool, mis tegutseb tänaseni põhikoolina. Tudulinna vald loodi 1866. aastal. Selles seltsielu poolt aktiivses piirkonnas tegutsesid laulu- ja mänguselts (asutatud 1845), laulukoor (1870), Tudulinna Tarvitajate Ühisus (1914), Laenu-Hoiu Ühisus, Põllumeeste Selts jne. Eesti Vabariigi algusaastail oli Tudulinna oma külakõrts ja ilmus mitu numbrit

kohalikkude ajalehte Tudulinna Hääl.

Tudulinna on kasvanud “Estonia” ooperisolist Paula Padrik.

Põllumaa nigelus sundis Tudulinna ümbruskonna rahvast otsima lisateenistust: tehti puutööd, põletati lupja, aeti tõrva, valmistati telliskive ja savikausse, kuid tudulinlased olid ennekõike kuulsad voki-, sarja-, saani- ja toolimeistrid. Kunagise metsarikka valla maadele mahtus nõukogude ajal neli metskonda. Laialdaselt tegeleti metsa müügiga: palgid parvetati mööda Rannapungerja jõge Peipsi järveni.

Linnamäelt avaneb küla peale ilus pilt: tänavate ääres asuvad majad on korralikult kõrvalhoonetest lahusesisvad ehitised, paljud isegi kahekordsed; mitmelt poolt paistavad tuuleveskid, haritud põllud, aiad, looklev jõgi. Ja seda kõiki piirab eemalt „suur mets.“ Nii on Tudulinna kirjeldatud 1924. aastal ilmunud maakonna minevikku ja olevikku käsitavas koguteoses „Wirumaa“ (Rosenberg, 1924).

1935. aastal algatas kohalik arst Tudulinna elektrijaama ehituse. Esialgu oli plaanis püstitada see Tagajõe piimaühistu meierei juurde: seal töötas juba elektrigeneraator, mis varustas vooluga ka Tudulinna röntgenikabinetti. Uudne mõte sai teoks alles 1946–1947. aastal, kui komsomoli löökehitusena ehitati

Veel tormab Tudulinna hüdroelektrijaama paisust alla kevadine tulvavesi. Foto: Anne-Ly Feršel.

Pärast seda, kui Särjetõkkele rajati hüdroelektrijaam, jääb Roostoja jõgi madala veeseisu aegu üsna kuivaks. Foto: Anne-Ly Feršel.

Roostoja (Rannapungerja) jõe Särjetõkke kärestiku kohale TPI tudengite koostatud projekti järgi väike hüdroelektrijaam (võimsusega kuni 100 kW). See läks käiku 1950. aastal ning töötas kümme aastat, andes voolu Tudulinna piirkonnale ja hiljem, jaama võimsuse suurendamise järel, veel Mustvee linnale. Jaama töö lõpetas põlevkivienergia saabumine metsakülasse. 1998. aastal vana pais toestati ja rajati uus 150 KW koguvõimsusega elektrijaam, mis läks käiku 1999. aastal.

Rannapungerja külaseltsil on plaanis rajada matkarada koos puhkekohtade ja lõkkeplatsidega marsruudil Rannapungerja–Tudulinna hüdroelektrijaam.

Tudulinna väikesel külakalmistul näeb 18.–19. sajandi külaseppade valmistatud lihtsaid sepiriste, mis paistavad silma napi kunstilise kujunduse, üllatava leidlikkuse ja vaoshoitud tundelisusega. Tudulinna seppade täiuslikud tööd annavad tunnistust tõelisest meisterlikkusest. Omapärased näited on ema ja lapse ühishaua oliv rist, kus suure risti tüvest kasvab kaarduvalt välja väiksem ristike, samuti abielupaaride kaksikristid, mis kasvavad välja ühisest tüvest jt.

Okupatsiooniajal oli kalmistul maasse peidetud 1923. aastal püstitatud ja 1940. aastal purustatud vabadussõja monument puhkava sõduri kujuga (autor Voldemar Mellik). Mälestusmärk kaevati välja ja taastati rahva annetuste toel 1990. aastal.

Kohalikel on soov edendada koduloo uurimist ja laiendada Tudulinna laulu- ja mängu seltsi tegevust väljapanekute ja paikkonna aktiivse tutvustamise teel. Päevakorras on kohandada turismi vajadusteks vana kirik, tuuleveski ja hüdroelektrijaam ning tähistada Tagajõe matkarada.

Tudulinna linnamäge, mis asus vanast kabelist kaks kilomeetrit ida pool, mainitakse korduvalt varasemas kirjanduses. Linnamäe suhteline kõrgus on 25 m ning see ulatub ligi 70 meetrit üle merepinna. Mäge ja sellel olevat sulglohku kirjeldas kohalikult pastorilt saadud andmete järgi juba krahv Ludwig August Mellin 18. sajandi lõpul. Linnamäe sees olevat nii sügav kuristik, et seal kasvavad vanad kased välja ei paistvat. Selle kuristiku pärast pidas pastor J. E. Rauch linnamäge kustunud vulkaaniks. Jaan Jungi arvates aga olla “see mägi väga sügavasti välja kaevatud ja mõlemale poole kõrgeteks vallideks ülesseatud”.

Mäe kohta liigub hulgaliselt pärimuslugusid. Ühe järgi olevat Kalevipoeg tahtnud linna ehitada ja Tudulinna linnamägi tekkinud tema kokkukuhjatud ehitusmaterjalist. Linna aga ei saadud iialgi valmis, sest mis päeval ehitatud, see öösel sisse langenud.

Teise versiooni järgi olnud linnamäel linn olemas, mis aga korraga maa alla vajunud. Siis öeldud, et linn läks tuttu – magama, millest tulnud nimi Tudulinna.

Oli suur mets, sääl elasid väga jõukad inimesed. Kesk metsa oli mägi. Inimestele ei piisanud väikesest onnidest, nad hakkasid mäele ehitama linna, suurt ja toredat. Mis päeval ehitati, see lõhuti öösel Peipsi sortside poolt. Mingi nõidusega suudeteti siiski sortsid peletada igaõistest külastustest. Linn valmis ja valmis. Ent ühe vanaeide kaudu said sortsid nõidusest teada. Linn oli peaaegu valmis, kuid ühel ööl said sortsid nõialt vasturohtu ja ilmusid linna juurde ja tõstsid käed, et saada igavest õnnetust linnale. Vaevalt said nad käed tõsta, kui linn vajus hirmsa mürinaga maa alla. Järele jäi vaid suur auk. Hommikul oli üllatus suur, kui leiti linna asemel vaid auk. Kõik kogunesid augu kaldale, leinama oma kätetööd. Keegi öelnud siis: “Tudu, linn!” (maga, linn). Hakatudki maakohta kutsuma Tudulinna, millest välja kujunenud ta praegune nimi.

ERA II 70, 402 (5)

Kolmanda variandi järgi tulnud vanasti praegusele Tudulinna linnamäele keegi mees, kelle nimi olnud Tuuto. Ta ehitanud ümber hoonete aia, korrastanud eluaseme igapidi mugavaks ja rahvas öelnud siis, et Tuuto elab kui linnas. Hiljem jäänudki rahvasuus nimetus “Tuuto linn”, mis aegade jooksul muutunud Tudulinna.

1895. aastal tehti Tudulinna linnamäel Moskva arheoloog Sergei Bogojavlenski ja mõisnik Stackelbergi juhtimisel väiksemaid arheoloogilisi kaevamisi. Ei leitud aga midagi, mis oleks viidanud linnusele. Ometi oli triangulatsioonitorni ehitamisel 1894. aastal leitud Linnamäelt odaots, noatükk, pronksõlg, käevõrusid, rootsi raha jne. Rahvas nimetab Linnamäeks tervet lõuna-lääne suunas umbes

Paise ehitades põhjustavad koprad Roostoja külas üleujutusi. Foto: Anne-Ly Feršel.

Kaitsealustest Lemmaku pärnadest on alles vaid üks. Foto: Janar Aleksandrov.

pärinevat kääbast: kaks neist pikliku ja viis ümmarguse kujuga. Senini tervena püsinud kääpad on poole meetri kuni meetri kõrgused ja 6,5–8 m laiad. Osa kääpaid on lõhutud, nende algsed mõõtmed seetõttu ebaselged. Rahvajutu järgi olevat see vana rootsiaegne matmispaik.

1983. ja 1984. aasta juunis toimunud Lemmaku kääbastiku kaevamistel Priit Ligi ja Mare Auna juhtimisel leiti põlenud ristpalkkonstruktsiooni jäänuseid (arvatavasti surnumaja), kuid dateeritavaid leide ei olnud. Jaan Jungi arvates olnud need rauaaja kivilalmed, mis “*seisavad Rannapungerjalt õhtu poole paremat kätt jõge ja 100 sammu teest eemal. Olla 4 jalga kõrged ja 6 sülda ümbert mõõta laiad.*

kilomeetri pikkust mäge, kuid tegelikult on seda olnud ainult tema lõunapoolne ots (Nurgamaa, 2010).

Läbi Tudulinna voolanud Tagajõgi suubub Rannapungerja jõkke. Kohta, kus Tagajõgi ja Rannapungerja jõgi (ülem- ja keskjooksul tuntud rohkem Roostojana) ühinevad, nimetatakse Roiu haruks seal asuva Roiu talukoha järgi. Jõeäärsest Roostoja külast on pärit rahvaluuleteadlane Mall Hiimäe.

Lemmaku küla

Lemmaku küla jääb Tagajõe suudmest allavoolu, Rannapungerja (Pungerja) jõe äärde. Küla on pika ajalooa: sinne rauasulatuskoht pärineb I aastatuhande II poolest.

Lemmaku kääbastik Rannapungerja–Tudulinna–Rakvere maantee lähedal Kivistiku talu maal on arvatavasti sama vana. Siin on seitse 6.–7. sajandist

On nagu kääbaste sarnased, mis ka Roots'i kaarti peal olla tähendatud” (Jung, 1910). Lemmaku muistne asulakoht või kalme oli arvatavasti Treiali talu maa peal Rannapungerja jõe paremal kaldal. Hiljem oli sellel kohal telliskivivabrik. Rahvajutu järgi olla tee ehitamisel leitud sealt inimese sääreluid, mis kokku korjatud ja Tudulinna surnuaiale maha maetud. Kohaliku taluperemehe Treimanni jutu järgi tuli vabriku ehitusel maa seest välja mingit valget ollust ning talb, mis aga ära visati, sest keegi ei teadnud tema otstarvet. Telliskivivabriku kohalt jõest leidnud Treimann ilma silmata kivist kirve ja tulekive, mis on nüüdseks kadunud (Nurgamaa, 2010).

Lemmaku kool asutati 1850. aastal. Rüütelkonna dokumentides kannab kool nimetust „Krahv Stackelbergi privaatkool“. 1940. aastal see kool veel töötas, kuid lõpliku sulgemise aega ei mäletata.

Kalapüha ehk Lemmaku kalameeste püha peeti paastumaarjapäeval (25. märts). Sel päeval söödi kuivatatud haugi, mis eelmisest püügihooajast alles hoitud. Arvati, et see tagab uuel hooajal hea kalasaagi sest *“sel päeval aug püörab oma pea järvest jõkke, et hakkab rändama”* (Rüütel, 1992).

Kuiva havi valmistatakse nii: kõige suurem kevadel püütud haug lõigatakse selja pealt lõhki ja soolikad võetakse välja, siis läheb kala kolmeks-neljaks päevaks soolduma. Seejärel riputatakse tuule ning päikese kätte kuivama. Kui pealt juba tahe, lüüakse kala naelaga seina külge – räästa alla vilusse – kuni lõpliku kuivamiseni. Kõvaks kuivanud haugi hoitakse sahvris või aidas järgmise kevadeni.

Kalastamas Rannapungerja jõel, Lemmaku külas. Foto: Anne-Ly Feršel.

Maarjapäeval keedetakse kala, puhastatakse soomustest ja tehakse rasvasoust peale. Juurde pakutakse keedetud kartuleid ja maarjapuna.

Kui rukis õitses, siis ei saanud Lemmaku mehed enam magada: latikas tuli jõge mööda üles kudema! Siinkandis üteldi: *“Põdra moka, karu käpp, savermu (saarma) saba ja latika naba – nende meki vastu ei saa kellegi suu kuivaks jääda”*. Saarma tabamist peeti vanasti suureks õnneasjaks: siis sai veel kaua saarmanahast krae või mütsiga uhkeldada.

Küla paikneb kahel pool jõge, mille kõrval kulgeb Rakvere–Rannapungerja maantee. Lemmakul kasutuskõlblikku silda pole, seega saab üle jõe ainult Rannapungerja kaudu. Arengukava näeb ette Lemmaku ehk Jaruska silla taastamise. Tänapäeval elab ja tegutseb külas aasta ringi 16 peret, peale nende on 1 laste- ja noortelaager ning 20 suvekodu. Külaselts tahab rajada jõeale avalikud supluskohad. Siit läheb läbi Eurovelo jalgrattarada.

Jõe kaldal kasvas kaks vana omavahel kokkukasvanud pärna, neist on alles ja looduskaitse all vaid üks.

Rannapungerja jõe suue kevadel. Roostik ja muu lopsakas veetaimestik annavad märku toitainete (reoainete) sissevoolust. Foto: Anne-Ly Feršel.

Rannapungerja küla

See on viimane asustatud punkt Tagajõe vee teekonnal Peipsi järveni. Rannapungerjat on esimest korda mainitud Pagari mõisa kõrvalmõisana aastal 1534. Mõisa peahoone oli ühekorruseline rõhtpalkehitis, mida kattis viilkatus. Parki selle juures polnud, lähedal kasvasid üksikud tammed ja vahtrad. 19. sajandi teisest poolest pärit hoone ehitati 1969. aastal põhjalikult ümber ja võeti kasutusele korteritena, kõrvalhooned on hävinud (Nurgamaa, 2008).

Kalurite onnid Rannapungerja jõe suudmes. Paatide ja jahtide randumiseks sobib siin looduslik jõekallas. Taamal asuvas männikus on maa-alune kalmistu.

Foto: Anne-Ly Feršel.

Vana asulakoht leiti Rannapungerja jõe paremalt kaldalt, jõelooke lääneküljelt, Tartu–Jõhvi maantee sillast umbes 200–300 m ülesvoolu. Kungas asub jõe, Tartu–Jõhvi maantee ja Tudulinna viiva tee vahelises kolmnurgas. Tanel Moora ja Lembit Jaanitsa juhtimisel tehtud proovikaevamistel leiti sealt savinõukilde. Künkal paljastus otse kamara all õhuke tume kiht, mis on tee ja kõrgepinge alajaama ehitusel kohati hävitatud. Alajaama juurest on leitud tulekivilaast (Nurgamaa, 2010).

Maa-alune kalme asub jõesuudme lähedal, jõe paremal kaldal ning pärineb 15.–17. sajandist. Kalmistut on maininud Jaan Jung ja seda on kirjeldanud A. Peterson. Tema andmeil kutsutakse rahvasuus kalmet Kalmemännikuks. 1926. aastal olevat kalmistu keskel olnud puurist, mis lubas arvata, et sinna on maetud veel hiljuti.

Rahvajutu järgi olevat kalmes püssirauatäis kulda ja toop hõbedat, mida mõnele olevat unes näidatud ja mida sealt on ka otsitud. Kalmistu kuulub nähtavasti hilisemate, 15.–18. sajandi külakalmistute hulka, kuid siia on maetud veel 19. sajandilgi. Sõja ajal kaevati piki kalmistut suurem kaitsekraav. Aukude ja kaitsekraavi äärtel võib veel praegugi leida inimluutükke. Võimalik, et lähedal asuvad suvilad on osaliselt ehitatud kalmele. Tudulinna kirikuraamatust leiab kalme kohta järgmist:

Elatanud talupojad räägivad, et ennevanasti oli Rannapungerjal üks /.../ koht, kuhu nad varem olid oma surnud matnud. See väike mägi Peipsi ääres, seal kus Tudulinna jõgi suubub Peipsi järve; seda austati veel mõned aastad tagasi püha paigana ja arvatakse kääkse praegugi sealsete kalmude juures. Nii venelased kui mõned meie koguduse liikmed pidavat aeg-ajalt sinna kogunema, palvetama ning laulma ja asetama kalmudele sööki-jooki, mille vaesed pärast ära korjavad. Minu eelkäija härra praost Wetterstrandtil oli palju pahandamist, enne, kui inimesed olid valmis oma koolnuid surnuaia pühitsetud mulda matma; mõned hauad kaevati salaja lahti ja surnud viidi jälle kalmudesse, kus nad tuli uuesti mullast välja kaevata ja mõisa käsul surnuaeda viia. Ühest 1698. aasta visitatsiooniprotokollist leian eelpool öeldule kinnitust. (Tudulinna kirikuraamat, koopia Iisaku pastoraadis; Nurgamaa, 2010a)

Postimaantee. Pärast Põhjasõda läbis Rannapungerjat 1714. aastal ametlikult avatud Peterburi–Narva–Tartu–Riia postimaantee. Hobupostijaamade ehitus algas pärast 1710. aastat, kui Eesti ala liideti Vene impeeriumiga. Postijaamad pakkusid teelistele peavarju ja riigiametnikele võimaluse hobuseid vahetades edasi liikuda. Postijaama hakati ehitama 1733. aastal, enne seda asus postijaam Kauksi külas. Toonane peahoone oli väheldane ühekorruseline puitehitis. 1808. aastal otsustas Liivimaa rüütelkonna konvent ehitada Rannapungerjale uue peahoone ja postipoiste elamu. Ehitust alustati alles 1825. aastal. 19. sajandil kuulusid siinsele postijaamale peahoone, heinaküün, kuur, hobusetall, ait, laudad koos karjahooviga. Peale selle veel mitme hektari suurune juurviljaaed ja 8,7 hektari suurune hea rohumaaga hobusekoppel. Rannapungerjal peeti kuni 66 hobust (teistes Narva ja Riia vahelistes postijaamades 30–40, kõrvalteedel kuni kümme) (Nurgamaa, 2008a). Postijaamad kaotasid oma tähtsuse pärast raudteeliinide avamist: Rannapungerja postijaam suleti 1877. aastal. 19. sajandi lõpust hakati hoonet kasutama metsavahimajana. Pea- ja kõrvalhooned on nüüdseks hävinud, lammutatud on ka Rannapungerja teeristis asunud muinsuskaitsealune postipoiste ööbimispaik. 1944. aastal olevat taganevad sakslased ajanud Peipsi järve laevastiku Rannapungerja jõesuhu ja uputanud. Need väikelaevad lebavat siinamaani seal liiva sees. Jõesuudme ja järve vahelisel maaribal on näha Teise maailmasõja ajal rajatud kaevikute ja laskepese kohad.

Nõukogude ajal oli plaanis ehitada Rannapungerjale kolm viiekorruselist puhkekodu, klubi, restoran, teenindustöökojad, autolaager ja vetelpäästejaam. See kõik jäi tegemata.

Rannapungerjal on kasvanud tenor, oratooriumisolist ja hääleseadja Tiit Tralla.

Suvitusküla. Tänapäeval on Rannapungerja vähese püsielanikkonnaga küla, kus vilgas tegevus käib eeskätt suvel: külas on 17 aastaringset majapidamist, 30 suvilat ja suvemaja ning kaks paadiühistut. Paadiühistute pikad, paadisildade ja tõstukitega hooned on ehitatud jõe kaldale. Maantee ligidal jõekäärus on skuutrite ja paatide vettelaskmise koht. Varasematel aastatel oli Rannapungerjal suviti laevaühendus Tartuga, tulevikus on plaanis see taastada.

On teada, et Tudulinna Laulu- ja Mängu Seltsi segakoor käis 1940. aastal Rannapungerja sadamast laevaga Tartumaa IV laulupeol. Rannapungerja suudmes asuvas sadamas peatus 1960. aastatel turistide vedav lõbusõidulaev “Lermontov”: õhtupoole jõuti sadamasse, lõbutseti tuletorni juures oleval tantsuplatsil. Hommikuti, enne laeva lahkumist kostusid külasse puhkpilliorkestri helid. Turistid ööbisid laeval.

Rannapungerja jõel saab sõita kanuude, paatide jt. veesõidukitega ning harastada kalapüüki. Viimastel aastakümnetel kasvab vanas jõekäärus palju valgeid vesiroose.

Aurulaev Rannapungerja suudmes. ~ 1925.
Foto Leonid Mihhailovi kogust.

Vaade Rannapungerjale Peipsi järvelt. Vasakul kõrgendikul on tuletorn, paremal seisab jõe suudmes puude vedamise lodi. ~ 1928.
Foto Leonid Mihhailovi kogust.

Rannapungerja tule torn rajati 1937. aastal. Uuele muulile pandi alus 2006. aastal. Foto: Anne-Ly Feršel.

misest tulenevat mõju rannikuluidetele ning pandi alus muuli taastamiseks Rannapungerja jõe suudmesse.

Kunagiste juba metsastunud Peipsi luidete kaitseks on loodud Järvevälja maastikukaitseala (vt. ka lk. 91).

Lemmaku ja Rannapungerja küladel on plaan rajada tulevikus ühine külamaja ning luua randa puhkajaid ligimeelitav keskkond.

2007–2008. aastal uuendati SA KIK rahastamisel Rannapungerja tule torni ümbrust: kindlustati tule tornialust ja luitenõlvu, puhkajate tarvis rajati teabetahvliga vaateplatvorm ja trepid. Nii leevendati tuulte ja inimeste liikumisele.

Tagajõe ja tema ümbruse maastike kaitseks

Suurema osa oma teekonnast läbib Tagajõgi Alutaguse metsades. Nõnda jääb tema valgalale rohkesti selliseid maastikke, elupaiku ja kooslusi, mis vääriavad tähelepanu kogu Eesti ulatuses. Hoidmaks neid ebasoovitavate muutuste eest, on üsnagi suurel osal Tagajõe valgalast kehtestatud kaitse režiim.

KAITSTAVAD ALAD

- kalda piiranguvöönd mõlemal kaldal 100 m veepiirist;
- Tudusoo looduskaitseala (4724 ha);
- Suigu looduskaitseala (82 ha);
- Tagajõe hoiuala (142,6 ha);
- Muraka looduskaitseala (13 984 ha), on ühtlasi rahvusvahelise tähtsusega märgala – Ramsari ala;
- Järveälja maastikukaitseala (582 ha).

Jõe kallastel – kummalgi pool saja meetri ulatuses – on keelatud tegevus, mis võib mõjutada jõge ja selle elustikku.

Tudusoo looduskaitseala (4724 ha) hõlmab Tudu järve koos mitmest soost (Punasoosoo, Tudu Järvesoo, Luussaare soo) koosneva soostikuga. Algselt 1970. aastatel kaitsealuste liikide, sealhulgas pruunkaru kaitseks loodud alade liitmisel tekkinud maastikukaitseala laienedes sai sellest looduskaitseala, mille põhiväärtuseks peetakse ulatuslikku soomaastikku, järve, metsakooslusi ning mitmekesisist elustikku.

Seda looduskaitseala kahjustas tugevalt 2001. aasta torm (tromb). Kaitsealusel metsal lastakse siin tormikahjustusest välja tulla omal jõul, ühtlasi on see uurimisobjekt teadlastele ning põnev vaatepilt huvilistele.

Muistendi järgi saanud Punasoo oma nime huntide murtud Kalevipoja hobuse vere järgi. Keset Luussaare sood kõrgub Luusaar, kust rahvas olevat vanal ajal sõdade ja taudide eest pelgupaika otsinud (vt. ka 31). Saarele pääses pakktee – Luussaare väravate kaudu. Maaparandustöödel tuli vana palktee nähtavale. Arvatakse, et see oli juba rajamise aegadest sohu peidetud, et saarele viivat salateed võõra silma eest varjul hoida. 1870. aastal oli saarelt leitud suur katel, rauašlakki, helmeid, münte, ahjuvare ja inimluid. Viimased andnud soole ja saarele nime. Mihkel Veske arvates kuuluvad leiud Põhjasõjast varasemasse aega (Lepasaar, 1996).

Suigu looduskaitseala (82 ha), kunagine ürgmetsareservaat, koosneb kahest lahustükist: üks Tagajõe ääres, teine Kruusoja kaldal. Kaitseala eesmärk on hoida põlismetsa, mis on haruldaste liikide (lendorava ja musta toonekure) elupaik; siin kasvab kaitsealuseid samblikke (harilik kopsusamblik) ja sambলাid.

Suur osa ka selle looduskaitseala puistust hävis 2001. aastal möllanud trombis.

Tagajõe hoiuala (142,6 ha) on loodud lamminiitude kaitseks. Hoiuala hõlmab kahes eraldi osas jõelammi sealsete niitudega. Jõgi on hoiuala piires aeglase vooluga.

Lamminiidud tema väljakujunenud orus Muraka looduskaitsealal ja selle naabruses on piiratud levikuga. Kui luhta korrapäraselt ei niideta, hakkab see võsastuma: jõeorule avanevad vaated sulguvad ja maastik kaotab oma väärtust. Seetõttu võeti Tagajõe luhad kui pärandkultuurmaastikud kaitse alla Natura 2000 hoiualana. Tagajõe hoiualal on umbes 75 ha hooldatavaid pool-looduslikke kooslusi.

Alates 2001. aastast on makstud pool-looduslike koosluste hooldajaile maa-hooldustoetust: 2001. aastal 20,3 hektari Tagajõe vasakkalda (Muraka looduskaitseala poolsete) luhtade hooldamise eest. Ent hooldust väärivaid lamminiite on ka Tagajõe paremkaldal 36,55 ha. 2008 aastal esitati PRIA-le toetustaotlusi juba 63,4 hektari kohta, mis asusid mõlemal pool Tagajõge.

Lamminiitude tavapärase kasutusviisi on nende iga-aastane niitmine koos heina koristusega. Seda tuleks teha kindlasti pärast jaanipäeva, kui enamik linde on pesitsenud ja nende elupaikadega seotud imetajatel (metskits, halljänes, põder) pojad suuremaks kasvanud.

Muraka looduskaitseala (13 984 ha, vt. ka lk. 75) on suur soostik, mida piiritlevad jõed: Põhjast ulatub soostikku Ojamaa jõgi, lõunast voolavad välja Tudulinna oja ning Härjaoja; edelast piirab kaitseala Tagajõgi ja sellesse suubuv Kaukvere jõgi, kagust Roostoja ehk Rannapungerja jõgi.

Suur maa- ja veeala hõlmab palju erisuguseid kooslusi ja elupaiku (eri arengustmes sood, järv, metsad, niidud). Muraka looduskaitseala vanades metsades on leidnud elupaiga nii lendorav kui ka Euroopas haruldased putukad – männisinelane ehk ebasüsik (*Boros schneideri*) ja väike-punalamesklane (*Cucujus cinnaberrinus*), rääkimata haruldastest käpalistest ja sammaldest. Rabasaartel pesitsevad jätkuvalt kotkad.

Oma rikka linnustikuga kuulub Muraka looduskaitseala Eesti väärtuslikemate linnualade hulka ning on rahvusvahelise tähtsusega märgala – Ramsari ala.

Osa Muraka looduskaitsealast – Ratva raba – on üks Eesti vanimaid kaitsealaid: see võeti kaitse alla juba 1938. aastal rabareservaadina kotkaste tarvis. Hiljuti Eesti kotkastest valminud filmis võib näha ajaloolisi kaadreid möödunud sajandi Ratva rabast ja sealsest loodusest.

Tagajõeega seob Muraka looduskaitseala jõe keskjooksul selgesti väljakujunenud org kaitseala edelaservas.

Järvevälja maastikukaitseala (582 ha, kolme lahustükina) on loodud 1967. aastal Peipsi põhjaranniku luitestiku, haruldaste liikide ja nende elupaikade kaitseks. Luiteväljal on nii vanu kinnistunud luiteid kui ka nooremaid, osalt lahtisi.

Vana, täielikult kinnistunud luide, mida mööda kulges kunagi postimaantee, jääb Jõhvi–Tartu maanteest põhja poole. See luiteahelik on 1,5 km pikk ja 150 m lai. Üksikluidete kõrgus küünib 7–9 meetrini. Nooremad luited on kuni 6 meetri kõrgused ja paiknevad otse Peipsi järve rannikul. Siin on kuni 14 kõrvuti kulgevat luiteahelikku laiusega 20–30 m. Luited on tekkinud Peipsi järve taandumisel ja enamasti kaetud palumännikuga.

Kaitseala lahustükid on mõeldud haruldaste liikide ja taimekoosluste kaitseks.

Tagajõe hoiuala Kellassaare külas. *Foto: Ants Animägi.*

Pada jõgi

Pada jõgi, mida alamjooksul tuntakse ka Unukse jõena, saab alguse Pandivere kõrgustiku kirdejalamiilt – Jäägaru mägede juurest (3 km Kabala raudteejaamast kagu pool) ning suubub Aseri rannas Soome lahte.

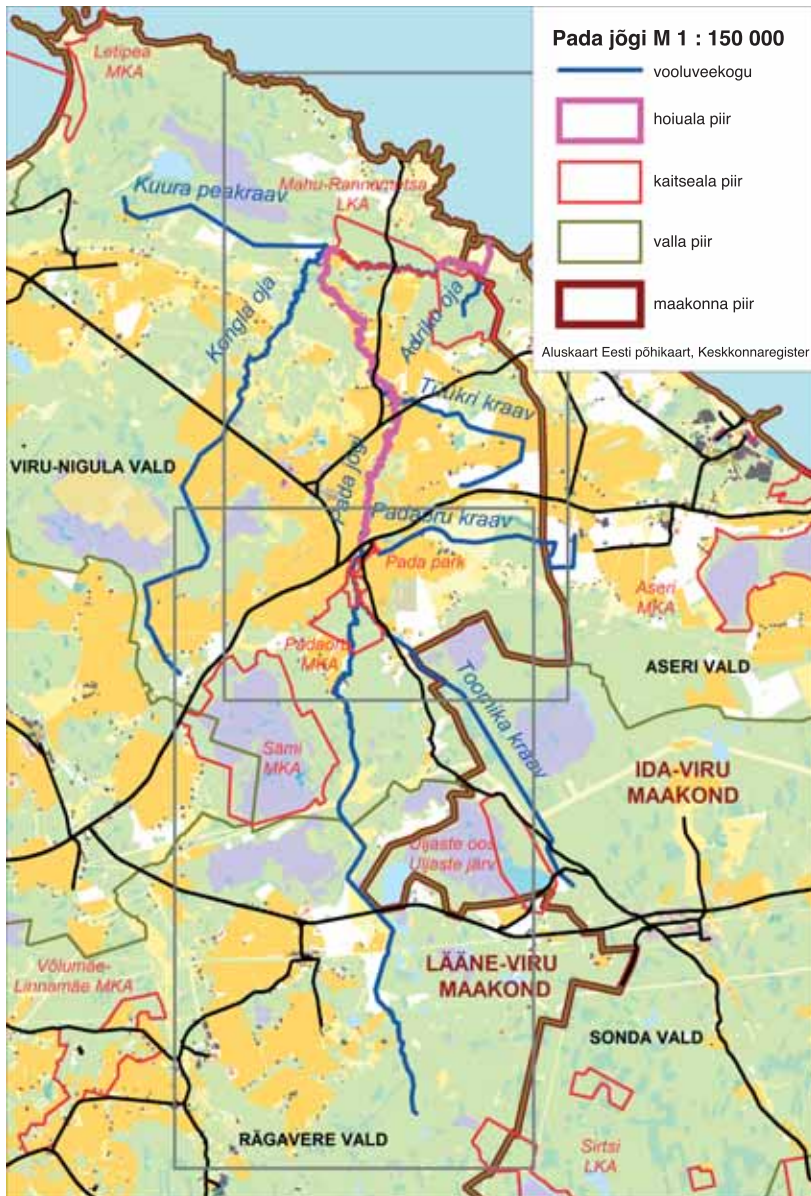
PADAJÕGI

- kuulub Ida-Eesti vesikonna Viru alamvesikonda;
- pikkus: 39,5 km;
- valgala: arvutuslikult 191,1 km²;
- Pada jõkke suubuvad: Toomika kraav (8,9 km), Padaoru kraav (7,9 km), Tüükri kraav (5,5 km), Kongla oja (15,2 km), Kuura peakraav (5,5 km), Adriku oja (1,3 km);
- jõe keskmine lang kesk- ja alamjooksul 2,07 m/km, suurim 6 m/km;
- aasta keskmine vooluhulk arvutuslikult 2–3 m³/s maksimaalne 30–40 m³/s, minimaalne 0,15–0,2 m³/s;
- joad lisaorgudes: Linnamäe juga (joastik) Padaoru kraavil, Lähteoru juga Tüükri peakraavil;
- suuremad allikad: Koila Linnamäe allikas (3–4 l/s), Läh(e)oru allikas, Samma silmaallikas (1–5 l/s), Roosteallikas (üle 1 l/s).

Allikad: Keskkonnaregister; Alekand, 2009; Esimese seireringi ..., 2009 (eri allikad pakuvad erinevaid arvandeid, siin esitame neist kõige värskemad).

Teekond paesel tasandikul, läbimurre paekaldast

Pada jõgi kogub oma vee ligi 200 km² suuruselt maa-alalt. Lisa toovad peajõe kaks oja ja mitu magistraalkraavi: lähtest alates suubuvad paremalt Toomika kraav, Padaoru kraav ning Tüükri kraav; seejärel vasakult Pada jõe pikim lisa – Kongla

Pada jõgi, lisajõed ja looduskaitseobjektid.

Pada jõe org on mitme terrassiga: madalamal heinamaad, kõrgemal põllumaad.

Foto: *Eva-Liis Tuvi*.

Viru-Kabalast, praeguse põhikaardi järgi algab looklev säng alles Aasa talu juurest Samma külas. Süvendustest-õgvendustest olenemata on Pada jõgi veemajandamiskavas (Ida-Eesti ..., 2009) kirjas loodusliku veekoguna.

Pada jõgi on suure languga – kesk- ja alamjooksul ligikaudu 2 m/km (Aleksand, 2009), Samma ja Koila küla vahel aga koguni 6 m/km. Sel jõel pole kunagi olnud veemõõduposte, seetõttu puuduvad täpsed hüdroloogilised andmed ja vooluhulgad on arvatatud Purtse ja Kunda jõe andmete põhjal: aasta keskmine 2–3 m³/s, maksimaalne 30–40 m³/s, ja minimaalne vaid 0,15–0,2 m³/s (Esimese seireringi ..., 2009).

Valdava osa oma teekonnast läbib Pada jõgi Viru (Kirde-Eesti) lavamaal, kus ta voolab läbi metsade, võsastunud heinamaade ja endisaegsetel uudismaadel laiuvate veel kasutuses olevate kultuurheinamaade. Alates Samma külast on jõe kallastel põllustatud maid.

Kuigi jõe toiteala on väike ja vooluhulk tagasihoidlik, on ta uuristanud endale

oja ning tugevasti muudetud Kuura peakraav; vaevu kilomeeter enne merd suubub paremalt poolt Adriku oja.

Suurema osa oma teekonnast voolab Pada jõgi lõunast põhja, tehes alamjooksul suure kaare loodesse. Alles viimasel kilomeetril enne suubumist võtab jõgi taas suuna otse põhja ja pärast meretasandikule laskumist itta. Siin võib tema kallastel näha sinisavipaljandeid.

Jõe ülemjooksu on korduvalt õgvendatud: 1930. aastate Eesti topograafiliselt kaardilt on näha, et ta voolab looduslikus sängis alates

kuni 40 meetri sügavuse oru. Vanadesse Ordoviitsiumi kivimitesse kulutatud org on 300–400 meetrit lai, veerude ülemises osas ja terrassides leidub ka mandrijää kantud setteid. Kitsas orus Pada küla kohal on ruumi vaid väikesetele niidu- ja metsasiiludele. Padaoru maastikukaitseala piires lisanduvad lammi- ja muudele niitudele mitmekeelsed puistud jänese kapsa- ja sinilille kuusikutest vesiste lammi- ja lodumetsadeni.

Eriti ilmekas ja kaunis on nii peaorg kui ka selle lisaorud jõe keskjooksul. Samma ja Koila küla vahel,

kus org on kõige sügavam, langeb jõgi 2,5 kilomeetril 15 m. Seda suursugust orgu läbib Tallinna–Narva maantee. Oru lääneveer on siin järsk (30 kraadi), idaveer laugem, lammi laius harva üle 70 meetri. Omapärane on Pada jõe puhul veel asjaolu, et rohked allikad avanevad oru vasakus veerus, ent enamik lisanduvaid veesooni suubuvad jõkke paremalt.

Karst – paealadele iseloomulik nähtus – ilmneb Pada jõe orus Samma küla kohal: osa vett (kuival suvel kogu vesi) neeldub jõesängist maa alla, voolates seal pool kilomeetrit tektoonilises lõhes. 1950. aastal kirjeldati karstilehtrite rühma ka Samma küla põldudel, kuid nüüd pole need enam märgatavad.

Karstinähtused ilmnevad veel Viru-Nigula aleviku lähistel: Verioja kohal jääb aleviku ja kalmistu vahele madal edela–kirde-suunaline nõgu, mida maaparan-dajad on süvendanud. Enne Pada jõeni jõudmist neeldub Verioja vesi seal langatuslehtrisse ning edasi karstilõhedesse.

Kuigi org on kitsas, võib Pada jõgi olla teinekord ka parasjagu lai. Vaade Viru-Nigula–Aseri teelt Koila veski suunas. *Foto: Eva-Liis Tuvi.*

Tallinna–Narva maanteest põhja pool löikub org tektoonilise rikkega, ent ei muuda suunda.

Koilast pärivoolu väheneb oru sügavus nelja kuni kuue meetrini, lamm püsib 100–200 meetri laiusena. Org süveneb taas Unukse lähedal, ulatudes kümne meetrini sügavas sälkorus voolava Kongla oja suudmes: siin murrab Pada jõgi läbi Kambriumi setetest koosneva klindiastangu. Rannikutasandikul kaob jõe suue roostikku.

Pada jõe äärses maastiku ilu on esile tõstetud asustust suunavates teemaplaneeringutes: piirkond on määratletud Lääne-Virumaa mitme riikliku tähtsusega maastikuna: Sämi–Kurstiku, Malla–Iila–Kutsala–Padaorg ja Letipea–Mahu, peale selle mitmed maalilised teelõigud. Ida-Virumaa poolal on väärtmaastikuks tunnistatud Kalvi ümbrus.

Joad ja allikad

Kuigi Pada jõgi laskub Põhja-Eesti klindilt, puudub tal, nagu Pühajõeelgi, juga peaurus. Geoloogid (Saadre, Suuroja, 2003) põhjendavad seda asjaoluga, et aegade jooksul on joaastangud taandunud ja madaldunud: kunagiste joastike jälgi reedavad kärestikulised jõelõigud kanjonoru põhjas. Ent Pada jõkke laskub kaks juga.

Linnamäe juga (joastik) on neist tuntum, seda teatakse ka Kohina või Padaoru joa nime all. Juga on tekkinud kohas, kus paeses kraavis Kohina oja (Padaoru kraav, Padaoru oja) laskub 20 m sügavusse Padaorgu. Taganev juga on 5000 aasta jooksul maha jätnud enam kui saja meetri pikkuse ja kümne meetri sügavuse sälkoru. Enne Padaorgu laskumist on sadakonna meetri pikkusel ojalõigul üks 2,5 m kõrgune juga ja sellest ülesvoolu veel kümnekond madalamat (0,2–0,5 m kõrgust) lubjakivisse murrutatud astangut. Seetõttu nimetatakse seda juga ka joastikuks. Veevaesel ajal ilmub nähtavale suurvee tekitatud süvend joa alusel – hiiukirn, mida siin kutsutakse Kohinaauguks. Nimetus Kohina juga tuleneb muidugi joa tekitatavast helist. Geoloogidele on Linnamäe joaastang oluline: siin on Kesk-Ordoviitsiumi Volhovi lademe Pada kihistu tüüppaljand. Rahvapärimuse järgi on selle kanjoni seinast murtud paekive kasutatud Pada mõisa ehitamisel: kivid toimetatud ehitusele elava inimkete abil.

Linnamäe ehk Kohina juga on saanud nime naabruses asuva Linnamäe ja langeva vee kohina järgi. *Foto: Eva-Liis Tuvi.*

Sügavale kivimitesse lõikunud Kohina oja (Padaoru kraav). *Foto: Eva-Liis Tuvi.*

Lähteoru juga on nähtav suurvee ajal Koila külas Tüükri peakraavil, kus ta tormab alla paesest astangust (Eesti geoloogiline ..., 2007).

Koila Linnamäe allikas, mida kutsutakse ka Silma-allikaks, Terviseveeallikaks, Hiieallikaks ja Püha-allikaks on üks kahest Koila linnamäe lähedal avanevast lättest. See väljub Pada ürgoru vasakpoolse kitsa ja sügava lisaoru alguses, vooluhulk 3–4 l/s. Vanal ajal ohverdati allikal, ülemöödunud sajandil käidi silmi pesemas ja tervisevett viimas. Siit saab alguse oja, mis suundub Pada jõkke. 1964. aastast on see allikas arheoloogiamälestisena riikliku kaitse all.

Lähteoru juga Tüükri peakraavil. *Foto: Ene Ehrenpreis.*

Üks kahest, sageli raskemini leitavast allikast Samma külas – Silmaallikas.
Foto: Ene Ehrenpreis.

Läht(e)oru allikas asub Koila linnuse lähedal, selle lääneküljel. Nagu eelmistki, nimetatakse ka seda Hiieallikaks, Silmaallikaks, Püha-allikaks, Ohvriallikaks (Eesti geoloogiline ... 2007). Läht(e)oru allika veega on ravitsetud mitmeid tõbesid, eriti silmahaigusi.

Ohwri- ehk Pühahallikas Koila küla lähedal, mida Lähtoru hallikaks hüütakse. Selle hallika kaldal olla rahvajutu järele püha koht olnud. Ka tulnud sealt inimeste luid maa seest välja.

Jung III: 132 Viru-Nigula 54 (Joh. Sõster, kooliõpetaja)

Koila küla Karu talust 200 m S, Koilast Aasupealsele viivast teest 50 m W lõpeb põld kõrge kallakuga heinamaaks (sooks). Selle kaldalt jookseb kivide vahelt allikas välja, kutsutakse Lähtoru allikas. Kooliõpetaja Klausil teatel olla sealt tulnud ka luid välja ja seda peetavat pühaks (paljud ei tea pühaks pidamisest midagi, ka peremees Tiimus ise). Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori topograafiline arhiiv 1932: 90

Samma silmaallikas (Parandusveeallikas, Ravi allikas) – meetri laiune kividega ümbritsetud madal veesilm – avaneb ligikaudu

Sissetallatud rada hiiest viib Samma Roosteallika juurde. Allikale on andnud nime rauarikas vesi. Lähikonnast on leitud koobassauna jäänused. Foto: Eva-Liis Tiivi.

kümne meetri sügavuse jõeoru veerul Samma hiie naabruses. Allikast väljuv vesi (1–5 l/s) voolab mööda paari meetri laiust paeklibust sängi mõnekümne meetri kaugusel olevasse jõkke. Silmaallikas on arvel arheoloogiamälestisena.

Roosteallikas (üle 1 l/s) väljub samuti Pada jõe kaldaveerust, nime on veesilmale andnud rauarikas vesi.

Roostallikas on rohke veevooluga. Allikas on näha endise kaevusalve jäänuheid, mis annab tunnistust, et siit on varemgi vett viidud. Allika juures käib rohkesti rahvast, seal pestakse silmi, võetakse ravivett kaasa ja annetatakse vette münte.

Roostallika kohal, ürgoru vasakul nõlval on avastatud endise koobassauna jäänuheid. AK < Mahu khk., Samma k. (2002)

Vastapäeva allikana teatakse üht siitkandi karstiallikatest, mis asub põllu serval Roosteallikast ülesvoolu.

Jõe ökoloogiline seisund

Veemajandamiskava eelnõus (Ida-Eesti ..., 2009) on Pada jõe seisund hinnatud heaks: 2009. aasta sügisel tehtud hüdrokeemiliste ja hüdrofüüsikaliste näitajate seirel määrati jõe kahele lõigule kvaliteediklass „väga hea“ või „hea“, vaid jõkke suunatud heitveest pärineva üldfosfori alusel on hinnang „kesine“ (Esimese seire ringi ..., 2009). Vee erikasutusloa alusel juhitakse Pada jõkke Viru-Nigula puhastusseadmetest tulev heitvesi. Saastelubade järgi juhtis 2007. aastani oma heitvee Pada jõkke ka AS Nigula Õlu õlletehas Unukse külas.

Kongla oja kaudu jõuab jõkke Varudi turbakarjäärist pärinev vesi.

Vastapäeva allikas Samma hiie ja Sae silla vahelise põllu servas.

Foto: Ene Ehrenpreis.

Elustikku seni vähe uuritud

Pada jõe on määratletud meriforelli olulise kudejõena (Kangur jt., 2006). Jões on nähtud ka lõhe.

ELUSTIK

- kaitsealused selgrootud: paksukojaline jõekarp, rohe-vesihobu;
- kalad ja sõõrsuud: 2009. aasta seirepüügi andmetel 5 liiki (meri- ja jõe-forell, trulling, luts ja luukarits); oletatavalt veel 4 liiki (jõe- ja ojasilm, lõhe, haug ja lepamaim).

Herneskarbid (*Pisidium sp.*).
Foto: Henn Timm.

Suurselgrootute seisundit hinnati Pada jõe 2009. aasta seirel Orgu lõigus heaks ja Padaorus lõigus isegi väga heaks (Esimese seireringi ..., 2009). Keskjooksul registreeriti 25 põhjaloomastiku taksonit, alamjooksul vastavalt 21 taksonit. Padaorus oli valitsev liik jõe-kirpvähk, järgnesid herneskarbid. Alamjooksul oli levinuim harilik ojapäevik.

Herneskarbid (*Pisidium sp.*) on pisikesed, 3–10 mm suurused, kollakaspruunid, miniatuurset poolikut hernelist meenutavad molluskid.

Harilikku ojapäevikut (*Baetis rhodani*) peetakse Eesti vooluveses elavatest ojapäevikutest tavalisimaks. Tema vastne on kuni 12 mm pikkune kolme sabaniidiga väle ujuja. Mitu aastat kestvas vastseas on ojapäevikud oluline toit kaladele. Nii ojapäevikute kui ka üldse ehmostiivaliste vastsete olemasolu veekogus kinnitab selle puhtust. Valmikuna on harilikul ojapäevikul kaks 10–18 mm pikkust sabaniiti, keha ise 8–12 mm pikkune. Eelvalmikud on rohekat tooni, valmikud pruunikamad.

Jõe kallastel märgati 2009. aastal rohe-vesihobu (*Ophiogomphus cecilia*) – nii Eestis kui ka Euroopas üsna haruldast kiililist: rohe-vesihobu on kantud Euroopa Liidu loodusdirektiivi II ja IV lisasse (selliste liikide elupaikadesse tuleb luua

kaitsealad) ning meil haruldase liigina kaitsealuste liikide III kategooriasse.

Samma ja Pada linnamäe vahelises lõigus elab kaitsealune liik – paksukojaline jõekarp (*Unio crassus*).

Kalastiku kohta on kogutud andmeid harrastuskalameestelt ja seirepüükidest. Varasemates seirepüükides on Pada jõest saadud kuus liiki kalu: ojasilm, jõesilm, meriforell, jõeforell, turb, trulling (Ida-Viru kuue ... 2010). 2009. aasta sügisel seirepüügil tabati meri- ja jõeforell, trulling, luts ja luukarits. Kuid kalateadlased ei välista, et jões võivad elada ka jõe- ja ojasilm, lõhe, haug ja lepamaim. Selliste seirepüügi tulemuste alusel hinnati Pada jõe kalastiku seisund halvaks kuni kesiseks. Ülemjooksul saadi rohkem liike ja hinnati kalastiku seisund paremaks.

Jõesilm (*Lampetra fluviatilis*) on usja kehaga soomusteta loom, kellel on suu asemel sarvhammaste-ga imilehter. Värvus varieerub pronksjast mustani, küljed on hallikamad ning kõht valkjast, uimed pruunikad. Silmusid käsitletakse sageli koos kaladega. Põhjust selleks annab teatav väline sarnasus, rändav eluviis ning tähtsusetu pole seegi, et inimene sööb silmusid kui kalu.

Suurema osa elust veedab jõesilm meres, jõgedesse tuleb ainult kudema.

Veevaesel ajal jõest olenemata oma elu elavad soodid on huvitavad elupaigad. Jäljed lemlede vahel kinnitavad, et näilisest rahust hoolimata keeb siin elu. Foto: Eva-Liis Tuvi.

Jõesilm (*Lampetra fluviatilis*) on rändava eluviisiga söörsuu, keda nii kaladega sarnase välimumise, eluviisi kui ka söögikõlbulikkuse tõttu käsitletakse enamasti koos kaladega. Õigesti töödeldud jõesilm võib olla tõeline delikatess, kuid kõigile ei pruugi silmu maitse meeldida. Foto: Nikolai Laanetu.

Sügiseti rändavad silmud merre suubvatesse jõgedesse ja ojadesse, kuhu jäävad talvituma. Ülesvoolu liigutakse öösiti, veevoolus puhkamiseks ankurdatakse ennast imilehtri abil kivide külge. Talve saabudes ränne vaibub, talvituv jõesilm ei toitu. Kudemine algab kevadel pärast jääminekut, tavaliselt mai alguses, kui veetemperatuur on püsivalt $+9,5\text{ }^{\circ}\text{C}$. Koevad 17–49 cm pikkused silmud, kes kaaluvad 20–195 grammi. Isased on emastest veidi lühemad.

Sobilikud kudemiskohad on kiire vooluga kivised kruusase või liivase põhjaga jõed ja ojad. Pesaehitusel osalevad mõlemad sugupooled. Sünnijões lõpeb täiskasvanud isendi elu, pärast kudemist ta sureb. Paari nädala pärast kooruvad marjast vastsed, keda kutsutakse liivasonglasteks. Liivasonglased elavad jões kolm-neli aastat, toitudes suviti põhjasetetes. Pärast paari kuud kestvat moonet laskuvad noored silmud merre, kus nad elavad kuni kolm aastat parasiidina: imevad ennast kalade külge ning toituvad nende kehamahladest. Silmud toituvad ka surnud kaladest ja lagunevast lihast.

Peale jõesilmu elab jõgedes ja ojadest 10–16 cm pikkune ojasilm (*Lampetra pleneri*).

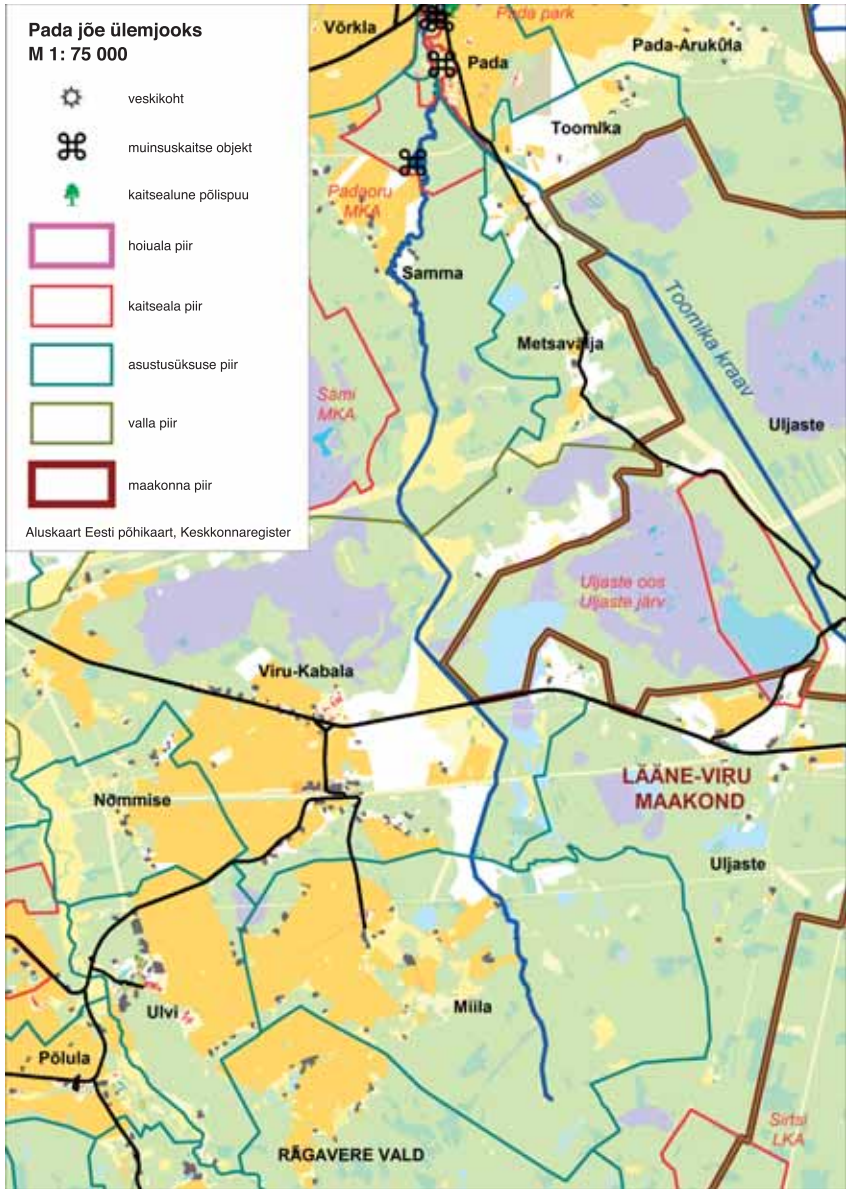
Inimasustus Pada jõe kallastel

Pada jõgi voolab põlisel asustuslal, seega juba sajandeid peamiselt kultuurmaastikes. Jõe voolujõudu on siin ammustel aegadel kasutatud vesiveskites: pärimuse järgi on neid Pada jõel olnud kokku kümme. Aastatel 1930–1939 mõõdistatud plaanidel on näha kuus: ülemjooksult alates Pada, Aasu, Koila, Kubja-Hansu, Tuularu ja Lauriveski. Peale nende reedavad kohanimed veel paari veski kunagist asupaika: Altveski ja Pealtveski (praeguse nime järgi Vanaveski). 1930. aastatel töötas saekaater 19. sajandi algul rajatud Tõnissoni ehk Lokutaja veski juures, ent seda veskit toonastel plaanidel pole.

Koguteoses „Wirumaa“ (Rosenberg, 1924) on Pada jõe veskite kohta öeldud, et suvekuude madalseisu aegu ei saanud need töötada ilma vett kogumata. Pada veski paisjärv on seni kaardil ja looduses nähtav. Teistest veskikohtadest on alles vaid kunagised paisud: mõned neist töökorras koos endise veskihoonega, mõnest aga kujunenud takistus kalade rändeteel; mõne veski kunagist asukohta teavad vaid vähesed.

INIMRAJATISED PADA JÕEL

- suuremad sillad: raudteeviadukt Viru-Kabala juures, sild Viru-Kabala–Sonda maanteel, Samma–Voorse teel, Tallinna–Narva maanteel, Viru-Nigula–Kalvi maanteel, kaks silda Unukse–Mahu teel, Pärnaküla sild;
- vesiveskid (pärimuse andmeil 10, 1930. aastate plaanidel 6): Pada, Aasu, Koila, Kubja-Hansu, Tuularu, Lauriveski; kohanimede järgi veel Altveski ja Pealtveski (Vanaveski).

Pada jõgi koos lisajõgede, looduskaitseobjektide ning kalda asustusega ülemjooksul.

ASULAD PADA JÕE KALLASTEL

(lähtest pärivoolu)

Lääne-Virumaa

Rägavere vald:

Miila küla (mõlemal kaldal);

Viru-Kabala küla (mõlemal kaldal);

Viru-Nigula vald:

Samma küla (mõlemal kaldal);

Pada küla (mõlemal kaldal);

Tüükri küla (paremal kaldal);

Viru-Nigula alevik (vasakul kaldal);

Aasukalda küla (mõlemal kaldal);

Koila küla (mõlemal kaldal);

Unukse küla (mõlemal kaldal);

Pärna küla (mõlemal kaldal);

Mahu küla (vasakul kaldal);

Kalvi küla (mõlemal kaldal)

Ida-Virumaa

Aseri vald:

Kalvi küla (paremal kaldal).

Miila küla

Miila küla nimi tuleneb sõnast *miilima* või *miilama*, mis viitab puusöe põletamisele. Seda küla Pada jõe ülemjooksul on esimest korda mainitud Taani hindamisraamatus 1241 (*Milola*).

Pada jõgi saab siin alguse karstunud piirkonnas, mistõttu täpset alguskohta polegi kerge leida: enamasti märgitakse jõe algusena sooheinamaade allikaid. Küläs asub mitu karstilahtrit, mis suurvee aegu vett neelavad. Varasematel aegadel on lapsed veerohkel ajal siinsetel ajutistel järvikutel parvetanud.

Pada jõgi saab alguse Miila külast. Ettevõtlik külarahvas on loonud oma piirkonna kultuuri väärtustamiseks mittetulundusühingu Miila Hiimägi. Logol on miilav tuli kui hiimägi.

Samma hiit ümbritseb kiviaed. Enne hiide sisenemist peab teeline lokulaua abil oma tulekust teada andma. Foto: Eva-Liis Tiivi.

laugale ülaosale 150 noort tamme. Hiide pääseb läbi hiievärvate, kuhu tuleb eelnevalt koputades oma tulekust teada anda. Hiies on lõkkekoht, kiik, ühest küljest piirab hiit kiviaed.

Kunagise suure ja vana tamme kohta on mitu pärimust.

2005. aastal asutasid külaelanikud MTÜ Miila Hiimägi: tubli töö tulemusena on neil nüüd oma külaplats, kiik ja peagi ehk ka seltsimaja. MTÜ logo kajastab küla sümboleid – puusöe lõkke kohal kõrgub hiimägi.

Viru-Kabala küla

Praeguse küla maadel asunud kunagine Kabala mõis oli Pada kõrvalmõis. Tänapäeval tegeleb kohaliku elu edendamisega MTÜ Viru-Kabala Selts. Juba 1924. aastal Kabala Muusika-Kirjanduse Seltsi asutatud Kabala raamatukogu on küla ainuke ametiasutus.

Samma küla

Samma külal paikneb ammu asustatud paigas: Pada jõe vasakul kaldal on vana asulakoht ja Aasa talu naabruses kultusekivi. Siin on ka kunagise Mahu kihelkonna keskne Samma Tammealuse hiis. Vana hiie kohal kasvab praegu vaid üks umbes 70-aastane tamm, tema all on näha vana kännu – arvatavalt hiitamme jäänused.

1988. aastal tegi Viru-Nigula kodu-uurija Helmut Elstrok ettepaneku Samma hiis taastada. Juba järgmisel aastal istutati oruveeru

Sammas seal oli tamm, mis oli ka Põhjasõja ajal istutatud. Sinna alla on rootsi ajal maetud palju kulda ja varandusi. Tamme lõikasid sakslased maha. Nüüd ei tea änam midagi, kus see on.

RKM II 261, 136 < Viru-Nigula khk., Padaorg, Eha Tulp, 51 a. (1969)

Vana tamm oli suur ja seest õõnes. Sinna lõi eesti ajal välk sisse ja puu põles ära. Aga see uus tamm kasvab vana tamme kohal. See muhk seal all on vana tamme känd.

AK < Mahu khk., Samma k. < Eino Aarik, 60 a. vana, sündind ja eland Mäepealse küla vahepõllu talus (2002)

Samma mõis kuulus Pada mõisale. Esimesed teated selle mõisa (*Samm*) kohta pärinevad aastast 1583. Mõisa peahoonet ehitati mitmes jaos, peamiselt 18. sajandil. Nüüdseks on peahoonest järel varemed, ümberehitatud kujul on säilinud ait ja tall-tõllakuur.

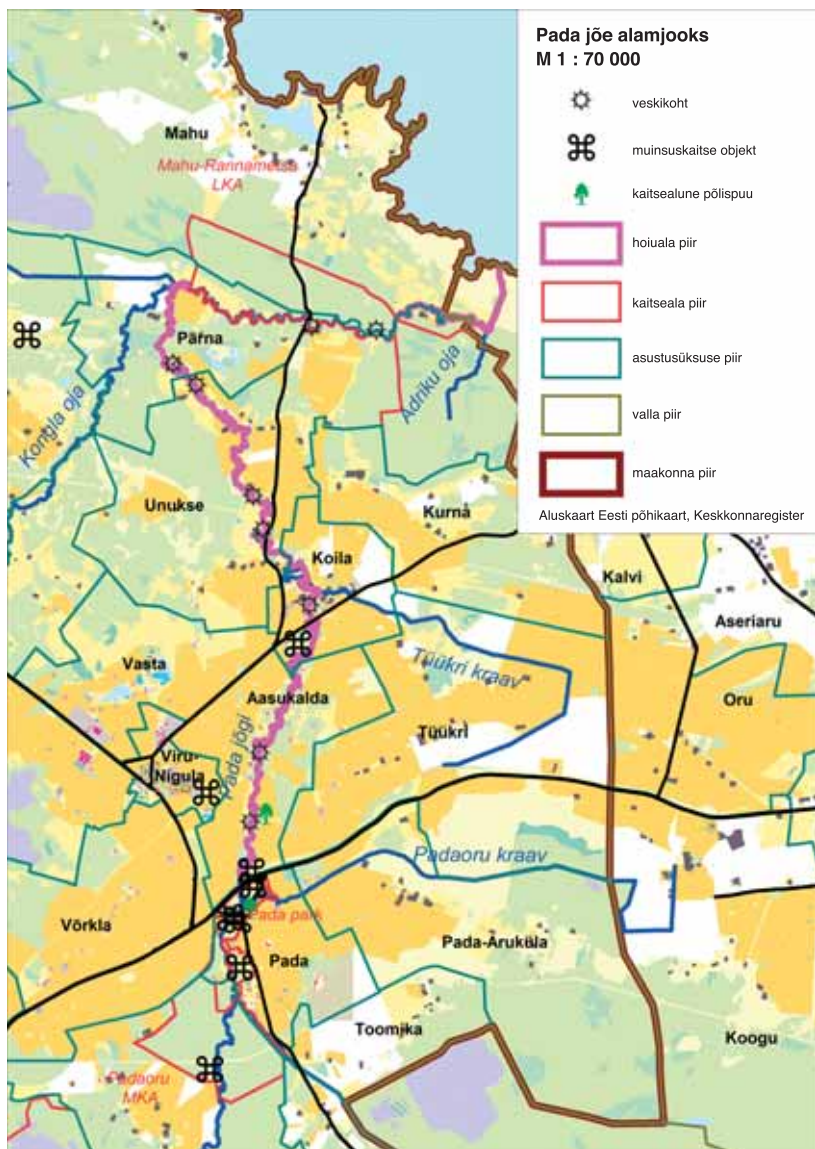
Samma mõisahärra von Samson soovis ehitada Pada jõe saeveski, ent loodusel olid omad plaanid, mis veepaisutust ei toetanud. Luhtunud ettevõtmist jäi meenutama kunagisest paisust mööduva ja Kabalasse viiva talitee nimi – Samma sae. Vesiveski asemel sai mõis tuuleveski ja sealse kandi esimese aurujõul töötava tärglisetehase.

Mõnikord ei ole vaja suurveest ärakantud silda otsast peale uuesti ehitada: loodus tuleb appi ja vormib kindla sillakeha kõveriti kasvanud puust.
Foto: Ene Ehrenpreis.

Samma külas läheb üle Pada jõe gaasitrass. Nagu näha, arendab tehnorajatis tasakaalumeelt ja vähendab ühtlasi jalavaeva.
Foto: Piret Ehrenpreis.

Pada jõgi koos lisajõgedega, looduskaitseobjektide ning jõe kalda asustusega kesk- ja alamjooksul.

Pada küla

Pada küla (*Padagas*) on mainitud 1241. aastal Taani hindamisraamatus Virumaa ühe suurima külana – 40 adramaad (Elstrok, 1999). Küla maadel on kaks linnamäge.

Suur linnamägi ehk Linnamägi (Pada I linnamägi) oli juba looduslikult hästi kaitstud neemiklinnus, mida piiras läänest Pada jõgi. Idas ja lõunas hoidis vaenlase eemal sügav looduslik org. Üksnes põhjakülj jäi loodusliku kaitseta. Varasematest kirjeldustest nähtub, et põhjaküljel oli kraavitaoline nõgu, mis süvendati ilmselt valli kuhjamiseks vajalikku pinnast kaevates. Kunagi olevat olnud ka väike eeslinnuse-taoline kindlus.

7.–10. sajandil oli linnamäel muinasasula. Seda aega meenutavad linnuseõuel välja kaevatud ahjuvared ja kivist seinaalused. Linnusena oli mägi kasutusel 11.–13. sajandil. Sel ajal ümbritses linnust nii seest kui ka väljast kuivmüüri-ga toetatud 1–2(3) meetri kõrgune ringvall, mille idapoolses osas asus väravakäik (aastatel 1986–1987 osaliselt taastatud). Linnuseõu hõlmas 11 000 m².

Hiljem on mäest võetud kruusa, kaevatud sinna laskepesi, ehitatud moto-krossirada ja tekitatud põhjaküljele kunstlik org maantee tarvis. Linnamäe

Pada linnamägi. Foto: Eva-Liis Tuvi.

Pada Linnamäe väravakäik taastati 1986–1987. Foto: Eva-Liis Tuvi.

vastas (teiselpool Sonda–Pada teed) avastati 1986. aastal maa-alune kalmistu, kust kaevati välja üle 170 luustikku ja leiti rikkalikult hauapanuseid (Elstrok, 1999).

Väike linnamägi (Pada II linnamägi) asub Padaoru veski juures ja oli linnusena kasutusel samuti 7.–10. sajandil. Valli all säilinud sõene kiht pärineb I aastatuhande lõpust e.m.a.

Põhjast ja läänest piirab seda linnamäge Padaorg, kuhu on paisutatud järv. Mäe idanõlv on järsk. Linnust ümbritses üle kahe meetri kõrgune vall, mille väliskülge toestas paekivist kuivmüür. Valli sisekülge toestasid palkhooned. Linnuse kultuurikiht on hilisema põlluharimise tagajärjel hävinud.

Ühel linnamägedest olla keldrid, kuhu sõja ajal olevat peidetud kulda ja viinaaame, mida “Pada parun” omal ajal keelanud välja kaevata (Rüütel, 1992).

Pada mõisa (*Paddas*) kohta on andmeid aastast 1505. See mõis oli üks suurimaid Eestimaal: peale ümberkaudsete maade ning abi- ja karjamõisate kuulusid Pada mõisale Uljaste järv ja rohkesti metsa. Mõisakompleksi kuulusid häärber (peahoone), valitsejamaja, kasvuhoone, ait, tall-tõllakuur, tõllakuur, karjakastell, meierei, viinavabrik ja -kelder, veskid. Mõis kuulus omaaegsele Poola kubernerile krahv Moritz Kotzebuele (näitekirjanik August Kotzebue poeg). Kunagine silmapaistev mõisaansambel on 1917. aasta revolutsiooni ajast varemeis.

Mõisa kujundamisel kasutati oskuslikult ümbritsevat maastikku ürgoru ja jõega. Jõe lähedus võimaldas kalakasvatust tiikides (nüüdseks hävinud), soodne oli asend meiereile ja veskitele.

Veskid. Siinsetest veskitest rajati Pada(oru) vesiveski arvatavasti 19. sajandi algul. Sama sajandi teisel poolel, pärast ümberehitust 1855, oli kasutusel mõisniku perekonna nn. šveitsi stiilis suvemajana: hoonet ümbritsevalt rõdult avanes vaade ürgorule. Vabariigi algusaastail oli siin ka saekaater. Pärastpoole on hoonet taas kasutatud veskina, see töötas kuni 1970. aastateni. Hiljem hoone põles ning on nüüd varemeis. Pada mõisale kuulusid veel Vanaveski (jahuveski) Aasukalda külas ja Aasu veski (jahu- ja saeveski) Aasuvälja külas. Saeveski töötas seal veel möödunud sajandi keskpaiku.

Pada kaheharuline määnd Linnamäe vastas. Sonda poolt Viru-Nigulasse tules on vaatamist nii vasakul (Linnamägi) kui ka paremal (kaheharuline määnd).

Foto: Eva-Liis Tiivi.

Kongla Anne nõiaprotsessi peeti 1640. aastal Pada mõisas. Seda meenutab Viru-Nigula kirikaia põhjaküljel 1990. aastal Muinsuskaitse seltsi eestvõttel avatud Nõiakivi. Kirikaia- ja rahvamaja vahelisel platsil seisev kivi pandi küll Kongla Anne kui teadaolevalt viimase Eestis põletatud nõia mälestuseks, kuid on ühtlasi kummardus kõigile teisitimõtlejatele.

Pada park rajati ürgoru kallastele 1770. aastatel. Seda vabakujunduslikuna kavandades kasutati oskuslikult maastikuelemente – eeskätt orge ja jõge. Parki kaunistasid paviljonid, muruväljakud, sillad ja looklevad teed. Rohkearvuliste lõbustuskohtade seas oli muuhulgas Põhja-Eesti parkides ebatavaline grott. Pada mõisa parki on hinnatud Põhja-Eesti üheks kaunimaks looduslikus stiilis pargiks. Siin asub kirjadega kivi ja mõisaproua allikas. Kõrgel ürgoru kaldal asuva Pada mõisa hoone rõdult olevat hull krahv Peter August Friedrich von Mannteuffel saatnud õhku oma lennumasina.

Park (praegu 55 ha) on looduskaitse all alates 1971. aastast.

Tüükri küla väljadel mõõdavad tuult kilovattideks tuulegeneraatorid. Mõned aastad tagasi oli see Eesti suurim tuulepark. *Foto: Eva-Liis Tuvi.*

Pada (Padaoru) kool avati 1864. aastal. 1900. aastal ehitati Pada külla uus koolimaja, mis oli ühtlasi ka valla kohtumaja. Kooli juures tegutsesid haridusseltsi laulukoor ja puhkpilliorkester. 1963. aastal likvideeritud koolile on pandud mälestuskivi esimese koolihoone asukohta Suure linnamäe kõrval.

Padaoru mänd (Peetri mänd või Ulmi mänd) kasvab Pada oru paremal veerul. Kaheharulise põlispuu kõrguseks mõõdeti 1997. aastal 14 m ja tüve übermõõduks allpool harunemiskohta 520 cm (Relve, 2003). Puurimisel saadi puu vanuseks ligikaudu 400 aastat. Puu võeti looduskaitse alla juba 1939. aastal, mil ta oli 12 m kõrge, tüve übermõõduga 4,45 m.

Tüükri küla

Selle küla maadel Tallinna–Narva maantee ääres (Pada orust umbes kilomeetri jagu ida pool) kõrgub tuulepark.

Viru-Nigula alevik

Endine kihelkonna-, nüüdne vallakeskus. Viru-Nigula alevik ei asu küll Pada jõe ääres, kuid kultuurilooliselt on siiski jõega seotud. Piirkonna muinasküla oli enne kiriku rajamist Hageda, Taani hindamisraamatus *Akedolae* (Elstrok, 1999).

(Sõja-)Maarja kabeli varemed pool kilomeetrit alevikust ida pool pärinevad 13. sajandi II poolest. Varemeis seisab kabel Põhjasõja ajast, tänini on säilinud vaid läänepoolne viil ja kooriruumi vundament. Oma võrdhaarse risti kujulise põhiplaaniga oli kabel Baltimaade ehituskunstis ainulaadne. Oletatakse, et ehitise püstitasid venelased pärast neile võidukat lahingut sakslaste ja taanlaste üle 1268. aastal. Sõjatemaatika kajastub nii kabeli nimes kui ka kabeli ja surnuaia vahelisele alale jäävas (karsti)nõos ja kolmes kurisus, kuhu neeldub punakaspruuni rauarikka veega Verioja.

Maarja kabeliga on seotud nii paganlik ohverdamine loomade sigivuse ja haigus-est tervenemise lootuses kui ka palverännakud kuulmise ja nägemisvõime taastumise sooviga. 17. ja 18. sajandist pärinevad kirjalikud teated, et kabeli ligiduses on tarvitusel maausukombed: lähedal asuvast Iila külast on teateid andide toomisest puudele ja hiiekivile veel 1890. aastatel (Rüütel, 1992).

Katoliiklaste palverännakute tava on nüüd taas elustatud, heinamaarjapäeval korraldatakse kabeli juures jumalateenistus.

Viru-Nigula kirik oli esimene kivist kirik Virumaal, selle vundament pärineb 13. sajandist (EELK Viru-Nigula ..., 2009). Kolmelööviline kodakirik on nime saanud meremeeste kaitsepühaku Püha Nikolause järgi. Kirik on mitmeid kordi maha põletatud ja taas üles ehitatud. Kirikuaias on 17. sajandist pärinevad kiviristid. Säilinud on kirikumõis pastoraadihoone, abihoonete ja rataskaevudega. Kirik koos kirikuaiaga on riiklik arhitektuurimälestis.

Viru-Nigula kiriku kõrval olnud vanasti sügav auk, mida kutsutud Hädaoruks. Rahvajutu kohaselt läinud katkust vaevatud inimesed augu servale, kukutanud ennast alla ja surnud. Hiljem aetud auk kinni, kuid Hädaoru nimi jäänud.

Pastoraadi hoones on algsel kujul säilinud arhailise mantelkorstnaga köök ja võlvitud keldrid. 1986. aastast tegutseb hoones koduloomuuseum, mida aastail 2002–2008 haldas SA Virumaa Muuseumid. 2009. aastal anti muuseumihoone vallale tagasi.

Pastoraadis on kasvanud esimese eestikeelse juturaamatu autor **Friedrich Gustav Arvelius** (1753–1806) ja kaks aastakümnet töötanud pastor ja keelemees **Otto Wilhelm Masing** (1763–1832). Just siin lõi ta oma kuulsa valmi „Päts“, mida tänapäeval tuntakse pigem Pärnumaa hümnina („Vändra metsas Pärnumaal“).

Viru-Nigulasse saabumise aastal (1795) ilmus Masingult esimene raamat „ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele“ (vt. lk. 51).

Viru-Nigula mailt pärineb üks uus ja laialdaselt kasutust leidnud uuendus nõukogudeaegses põllumajanduses: Viru-Nigula kolhoosi kiviseid ja väheviljakaid põlde hakati 1963. aastal lupjama põlevkivi tolmtuhaga (Joonuks, 1979). Uus meetod levis kiiresti nii Eestis kui ka mujal Nõukogude Liidus.

Aasukalda küla

Aasukalda küla maadel – Pada jõe vasakul kaldal, Tallinna–Narva maanteest põhja pool – paikneb nn. viikingiasula. Ulatuslik muinasasula ulatus lõuna suunas Pada I linnamäe alale. Uuritud piirkonnast on leitud elamukohti ja ahjusäilmeid. Leiutamaterjal pärineb enamikus (7.)8.–10. sajandist.

Aasukalda külas kasvab üks Pada mändidest – Vanaveski mänd. Nime järgi võib teda sassi ajada teise, naabruses kasvava põlismänniga, aga kuju järgi mitte. *Foto: Andres Ehrenpreis.*

Pada oru mänd, teise nimega Vanaveski mänd jääb viikingiasulast kilomeetri jagu põhja poole. Kaks sarnase nimega ja ligistikku kasvavat põlispuud (vt. ka Padaoru ehk Peetri ehk Ulmi mänd Pada küla maadel, lk. 112) tekitavad üksjagu segadust. Siinse männi kohta kirjutab Gustav Vilbaste (1939): “Männi kohta räägitakse, et Rootsi kuningas Kaarel XII Põhjasõja ajal tema all kohvi joonud ja juba siis olevat mänd olnud niisama suur.”

Koila veski kevadel, tõenäoliselt 1910. aastatel. Foto Viru-Nigula koduloomuuseumi kogust.

Tänapäevane Koila veskihoone.
Foto: Eva-Liis Tuvi.

Koila küla

Koila (*Kokael*) on mainitud Taani hindamisraamatus suure, 40 adramaaga (taluga) külanä. Sumbküla maadel on teada kaks ohvriallikat (Koila Linnamäe allikas ja Läht(e)oru allikas, vt. ka allikate juurest lk. 98) ning 11 ohvrikivi. Algsed talu nimed (Kärneri ehk Varsavare) peegeldasid omanike ameteid Kalvi mõisas, sest küla kuulus tervenisti Kalvi mõisale.

Koila linnamägi asub jõe vasakul kaldal. Linnamägi (100 m pikk, üle 50 m lai ja kuni 20 m kõrge) asub pikema seljandiku otsal ning on ülejäänud mäest eraldatud otsavalliga ja kraaviga. Teiselt küljelt ümbritseb linnust madal ja vaevumärgatav vall, kuhu on aegade jooksul kaevatud keldreid ja kust otsitud aardeid. Vanasti on Pada jõgi siin otse mäe külje all voolates mäge kaitsnud, nüüd on jõesäng tükk maad mäest eemal (Rosenberg, 1924).

Linnamäe serval on madal paekivivall. Mäelt on leitud rohkesti luid, pisut eemal seisavad kolm aukudega ohvrikivi. Leidude järgi on kindlaks tehtud, et linnus tekkis I aastatuhande viimastel sajanditel e.m.a. ja oli vaheaegade kasutusel kuni järgmise aastatuhande keskpaigani, seega üle 500 aasta. Põhjapoolne otsvall on 15.–16. sajandil olnud matmiskoht. Nii Koila kui ka Pada linnamägi on 1930. aastatel kasutatud karjamaana.

Koila veski ehitas omal ajal Kalvi mõis. Kolhoosi algusaastatel (möödunud sajandi keskpaiku), enne võrguvoolu saabumist, toodeti veskis elektrit. Veski omanik oli omal ajal tuntud mesinik, mesilasi peetakse veski juures tänini.

Koila külakool asutati 1843. aastal. 1890. aastal ehitas Kalvi vald Koila külla uue koolimaja. Kool tegutses siin kuni 1963. aastani.

13. sajandil kavatsenud Koila vasall Helmold Lode Koilasse linna ehitada, aga ettevõtmine läks luhta pärandustülide tõttu.

Heal lapsel mitu nime: Mägi ehk Böckleri ehk Kubja-Hansu veski. Selle ehitas Unukse mõisa rentnik Mägi, nüüd kannab koht hoopis Kubja-Hansu nime.

Foto: Eva-Liis Tuvi.

Unukse küla

Unukse (rüütli)mõis (*Unnuks*) asutati 18. sajandi lõpul, mil see eraldati Koogu mõisast. Hiljem sai Unuksest Vasta mõisa kõrvalmõis. Peahoone ehitati 19. sajandil.

Kunagises Vasta (Unukse) mõisa suurejoonelises viinavabrikus (1883), hilisemas meiereis, tegutses aastaid (1977–2006) Nigula õlletehas. Nõukogude-aegse Žiguli õlu asemel pruuliti seal elusat pastöriseerimata õlut (Nigula õlu) ning ka Mahu-nimelist kesvamärjukest. 20. detsembril 2009 käis päästemeeskond endises õlletehases tuld kustutamas.

Põhikaardil kannab koht nime Rüütlimõisa.

Mitu veskit. Unukse veski oli pisike lihtjahuveski viinavabriku külje all. Pool kilomeetrit sellest mere poole oli piirkonna ainuke villaveski. Selle esimene omanik oli Unukse mõisarentnik Mägi (veskihoonel on omaniku nimi), aga veskit tuntakse pigem Böckleri või Kubja-Hansu veskina.

Tuularu veskist, kus olid saekaater, rehepeksumasin ja turbapurustamis-seade, on nüüdseks alles vaid müürid ja veski kanal. Tõnissoni ehk Lokutaja veski rajas 19. sajandi algul Kalvi mõis, veski juures töötas 1930. aastatel saekaater. Järgmisel kümnendil viidi aga veski omanik kulakuna Siberisse, misjärel toona üks korrastatuid ja paremaid (tähtaegadest kinnipidamise ja täpse töö poolest) väikeveskeid lagunes. Nüüd plaanitakse sinna rajada Padaveski puhkemaja abihoone varjualuste ja ujumissillaga (Padaveski ..., 2009).

Pärna (Perna) küla

Küla on saanud nime Pärna suguvõsalt, kelle esiisa rajas siia 1650. aastatel esimese Virumaa päristalu (Elstrok, 1999). Küla maadel on ohverdamisukoht, mida teatakse mitme nime järgi: Taara ja Hiie-tammik, Tammennumm, Põltsamaa tammik (Peltsema,

Pesula Pada jõe Lokuta talu juures (1911), Omal ajal oli Lokutaja veski üks hinnatumaid, seda eelkõige tähtaegadest kinnipidamise ja täpse töö tõttu. Foto Viru-Nigula koduloomuuseumi kogust.

Esimese Virumaa päristaluniku – Pärna suguvõsa järgi nimetatud külas asub Pada jõe hoiuala. Foto: Eva-Liis Tuvi.

Põltsamaa talu järgi), Koumardi iis (Komardi, Kõumardi talu järgi). On kirjalikke andmeid seal toimunud musta kuke ohverdamisrituaali kohta.

Pärna külas liitub Pada jõega Kongla oja. Siin oli vanasti kaks vesiveskit. Ühe omanik polnud eriti hoolas ja veski lagunes. Teine on 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul Kalvi mõisa ehitatud **Lauriveski**. Nime sai see peremeeste Lauride järgi. Algselt vesiratta abil jahvatanud veski pandi hiljem tööle turbiiniga ning tootis ümbruskonna küladele elektritki. Praegu on veski varemetes.

Lauriveskist üle jõe – endises talukohas Veskilauril – oli muusik Artur Vahteri sünnikodu (Elstrok, 1999).

Mahu küla

Mahu (*Mahoholm*) tähendas maaküngast. Küla on esmakordselt mainitud Taani hindamisraamatus 1241. Praegune Mahu küla ühendab kunagisi Lahe, Mahu, Neeme ja Männikküla.

Esimesed talud osteti siin päriseks 1873. aastal. Külakool tegutses aastail 1871–1952.

Mahu külale on kuulsust toonud kanged kaptenid: August Gustavson (Käsmu ja Tallinna Merekooli õpetaja ja direktor, Vene tsaaririigi aukodanik, mitme õpiku autor) Eduard ja Mihkel Kägi, Arnold Nordmann, Gustav Klauks ja Evald Laager.

Mahust on pärit 1950. aastate kolmikhüppe rekordimees Ervin Sulger (Raikna, 2003).

Sõbrakaubandus. Varasemal ajal tunti seda kogu kihelkonnale nime andnud rannaküla hoopis Kaupsaare nime all. See tulenes samanimelisest sadamast, mis oli tähtis sõbrakaubanduse sihtkoht. Enne teist maailmasõda peeti rannakülades sõbralaatu (Mahu külaselts, 2009): kaks korda aastas – enne jaani- ja mihklipäeva – vahetasid laadal oma kaupu virulased ja Soome saarte elanikud. Soolasilk vahetati vilja, kartulite, liha, lina jm. kauba vastu. Suurtele silgulaatadele tuldi saartelt perekonniti ja kaupa vahetati juba tuttavate taluperedega. Nii kujunesid soome ja eesti perede vahel pikaajalised suhted, sellest siis mõiste – sõbrakaubandus.

Kaupsaare sadam oli tähtis kaubavahetuse koht juba 18. sajandil. Mõisnikud saatsid sadamast vilja Revalisse ja Narva, põletatud viina Peterburgi ja Soome. Hiljem sai määravaks kaubaartikliks kartul, kuid tulus oli kaubelda ka õuntega. Talvesõda (30. november 1939–13. märts 1940) võttis soomlastelt kodusaaresid ja sõbrakaubandus soikus. Rannakaubanduse ja merel käimise traditsiooni Eesti

poolel lõpetas täielikult nõukogude okupatsioon. Sõbrakaubandust on hakatud taaselustama soomlaste Tütarsaare seltsi vahendusel.

Kõrge kaldaga rannikul püüti kevaditi – aprilli lõpus ja mai alguses – omapärasel viisil räime. Kalapapp kõndis pangapealsel ja jälgis merd. Tema treenitud silm tabas ülalt räimeparvede liikumise ja ta juhatas merel olevad kaluripaadid õigesse kohta. Alutaguse praost Friedrich

Immanuel Arweliuse väitel saadi nii ühe ainsa õnneliku tõmbe järel kätte kuni 300 vankritäit kala (igasse vankrisse arvestati 10 000 räime).

Mahu neemel oli iidne ankrupaik. Siin asusid mõisa keldrid, mida nüüd meenuvad varemed. 1930. aastatel käis Mahu rannas salapiirituse vedu. Rahvas räägib, et suur osa naabruses asuva Kalvi jt. mõisate rikkustest tulnud just salapiiritusest.

Küla ja siinsete tavade taassünni eest kannab hoolt 2003. aastal asutatud Mahu külaselts. Selts on kujundanud küla lipu ja väljapaneku küla ajaloo kohta, teinud korda seltsimaja ning teeb koostööd Tütarsaare seltsiga.

Pilliroofestivali korraldatakse külaseltsi aktiivsel toel iga kahe aasta tagant. 2009. aastal toimus see neljandat korda: seekord said huvilised osaleda festivalile eelnenu pillirookoolitusel (punutised, riided; ökoloogilise ehitamise raames telliste ja savikrohvi kõrval pilliroomatid jne.). Esimest korda peeti pilliroo ujusõidukite võistlus.

Muinastuled. Muinasajal kasutati mererannas märgutulesid näitamaks merelestele teed ohutusse sadamasse või randa. Tänapäeval süüdatakse lõkkesid Läänemere kallastel, et rõhutada mererahva ühtsust, tuletada meelde ajalugu ja kultuuripärandit ning mälestada ka merele jäänuid.

Muistsete märgutulede süütamine taasalgatati 1992. aastal Soomes: iga aasta augusti viimase laupäeva õhtul kell 21.30 läidetakse rannas lõkkesid Soome, Ahvenamaa, Rootsi, Läti, Leedu, Poola, Saksamaa ja Taani randades, nüüd juba aastaid ka Eesti rannakülades (Muinastulede öö, 2009).

2009. aastal pärjati Mahu küla Lääne-Virumaa kaunima küla tiitliga.

Mahu ehk Kaupsaare rand oli ajalooline sõbrakaubanduse sõlmpunkt: siin kohtusid virulased ja tütarσαarlased.

Foto: Anne-Ly Feršel.

Kalvi küla

Alamjooksul läbib Pada jõgi Ida-Virumaa Kalvi küla maid.

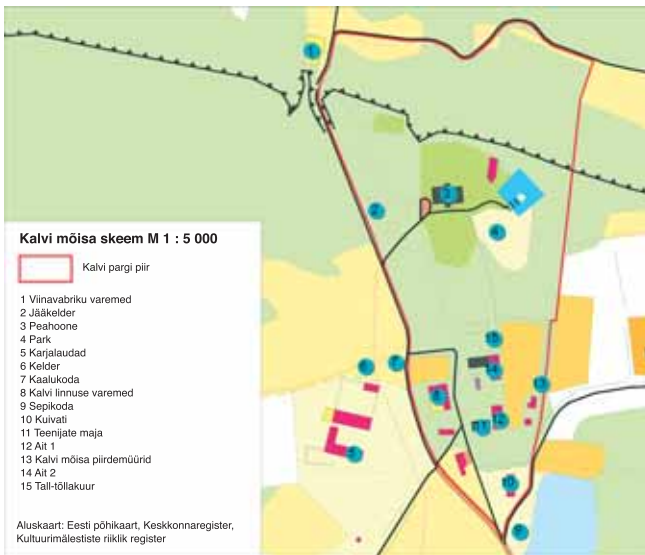
Kalvi vasall-linnust (loss, abihoone ja mõis) on esmakordselt mainitud 1485. aastal, mil mõisa omanik Hans Lode pantis lossi Tallinna piiskopile. Küla nimi on tuletatud aga 16. sajandi mõisaomanike Kalffide järgi.

Kalvi mõisa varasem nimi oli *Poeddes, Pöddes*. Keskaegse linnuse idatiivale ehitati 18. sajandil varaklassitsistlik paekivist mõisahoone.

1775. aastal tuli Kalvi mõiniku Klaus Gustav Esseni perekonda koduõpetajaks Leipzigi ülikoolis teoloogiat ja filosoofiat õppinud Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806). Tema isa Friedrich Immanuel Arwelius töötas pastorina Viru-Nigulas. Siitkandist tulenes ka kirjaniku varjunimi Sembard (Sämi ehk Kunda jõe laulik). Eesti kirjanduslukku on Arvelius ennast jäädvustanud rahvaraamatutega „Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat“ ja „Ramma Josepi Hädda ja Abbi Ramat“ (Kaur, 2010).

19./20. sajandi vahetusel oli Kalvi suurejooneline mõisakompleks, kuhu kuu-

lus 11 kivist ja 2 puidust hoonet (Abner jt., 2007). 1910. aastal sai mõis tulekahjus kannatada. Rahva teada kelkinud vanaparun pärast tulekahju: “Minu mütski makstakse välja”. 1912–1914 lasi parun Nikolai von Stackelberg alumisele terrassile ehitada inglise stiilis nelja nurgatorniga lossi. Neogooti elementidega hoone ehitusel on kasutatud looduslikku lõhestatud graniiti, mis teeb hoonest

Kalvi mõisa hooned.

ainulaadse ehitise Eestis (Abner jt., 2007).

Pärast teist maailmasõda tegutsesid mõisas põlevkivitööstuse terviseasutused. 1993. aastal tagastati mõis viimastele omanikele, kes müüsid selle ühele Taani firmale. Kalvi mõis taastati 2002. aastal luksushotellina (Kalvi mõis ...).

Pada jõe suudme heinamaadele teinud parun Nikolai von Stackelberg loodheinamaa, mida talumehed said niita kahasse: kaks osa heina mõisale, üks niitjale (Oras, käsikiri).

Linnusest lääne pool asuvas kaalumajas on praegu infopunkt (vt. ka skeemi). Mõisahoonetest on taastatud sepikoda, ait (nüüd näitustesaal), laut (nüüd kontor ja söökla).

Mõisakeskusest pisut lõuna pool on endine Kelu küla Kalvi mõisa moonakamajade varemetega. Igas moonakamajas elanud neli perekonda, iga peretosa otsas olnud loomalaut. Algul antud pere peale üks vakamaa põldu, hiljem rohkem.

Kalvi mõisapargi varasem lahendus oli seotud linnuse varemete ja mõisahoonega. Uus, 20. sajandi algul rajatud park hõlmab pangaserva ida-lääne suunas, kujunduses on kasutatud piirkonna looduslikke väärtusi: paepanka, randa, metsa, jõe. Lossi lähiümbruses on regulaarses stiilis park alleede, lossi esi- ja tagaväljakuga. Esiväljak on avar, sõõrja jalutusteedega, väljaku keskel purskkaev. Basseini ja purskkaevudega tagaväljakut raamivad külgedelt poolsuletud alad hõreda puistuga. Lossist eemal asuvas vabakujundusega pargiosas asub saarega tiik.

1965. aastal võeti kümne hektari suurune park looduskaitse alla.

Vikkuri loo on mitmesaja meetri pikkune kivikülv meres Kalvist lääne pool. Rahvajutu järgi tavatsenud Kalevipoeg oma Soome reisidel Soome lahe saartel puhata. Jalavaeva vähendamiseks otsustanud vägilane silla ehitada. Kolmest sületäiest merre puistatud kividest tekkinudki seljandik. Teise versiooni kohaselt Kalevi-

Kalvi piirkonnale on iseloomulik roostunud rannik. Foto: Anne-Ly Feršel.

Vanapagana või siis Kalevipoja pooleli jäänud sild – Vikkuri loo. Foto: Anne-Ly Feršel.

poja põllepaelad lihtsalt katkenud ja kivid kukkunud vägilase varba peale. Seepeale jätnud ta sillaehituse katki.

Vikkuri loo tekkesse on segatud ka Vanapaganat. Sarviline sillaehitaja näinud Iila küla (Pada jõest lääne pool) aknas tuld ja tahtnud kivi selle pihta visata, kuid põllepaelad andnud järele ja kivi kukkunud maha. Teise versiooni kohaselt olnud kivide kukkumises süüdi hoopis Kaupsaare (Mahu) kõrtsi kukk, kes parajasti laulma hakanud.

Vanapagana-lugudes jutuks olnud (ka ohvrikivina tuntud) rahn asub võsastunud soos Pärna küla naabruses Iila külas, 400 m Anton Mäe talust põhja pool. Seda tuntakse **Ellukivina**. Nime on kivi saanud Ellu-nimelise naise järgi, kes olla talvel tuisus eksinud ja kivi juures külmunud. Ellukivi juurde viidi vanasti noorkuu aegu kasvus kängu jäänud lapsi, et nad kiiremini kosuksid (Rüütel, 1992).

Pada jõe ja tema lähikonna maastike kaitse

Pada jõgi on kaitse all kesk- ja alamjooksul, kusjuures kaitsestaatus on lõiguti erinev: hoiuala, looduskaitseala, maastikukaitseala jne. Kogu jõe ulatuses kehtib piirang: 100 meetri kaugusel veepiirist on keelatud tegevus, mis võib mõjutada jõge ja selle elustikku.

PADA JÕE KAITSEKS

- kalda piiranguvöönd kogu jõe ulatuses mõlemal kaldal 100 m veepiirist;
- vääriskalade kudemis- ja elupaikade nimistus Viru-Kabala–Sonda maanteesillast kuni suudmeni;
- Pada jõe hoiuala (jõgi 15 km ulatuses, 15,8 ha);
- Padaoru maastikukaitseala (177 ha) Samma külast Tallinna–Narva maanteeni;
- Mahu–Rannametsa looduskaitseala (410 ha) jõe alamjooksul;
- lähikonnas ka Sämi maastikukaitseala (941 ha) Samma külas.

Vääriskalade kudemis- ja elupaik. Viru-Kabala–Sonda maanteesillast kuni suudmeni kuulub Pada jõgi vääriskalade – lõhe, jõforelli, meriforelli ja harjuse – kudemis- ja elupaikade nimistusse. Jõe selles osas on keelatud rajada uusi paise ja rekonstrueerida olemasolevaid ulatuses, mis võib tõsta veetaset ning muuta veekogu looduslikku sängi ja hüdroloogilist režiimi.

Pada jõe hoiuala hõlmab jõge kesk- ja alamjooksul 15 kilomeetri ulatuses (15,8 ha). Kaitse-eesmärk on jõgede ja ojade kui elupaiga ning jõesilmu elupaiga kaitse.

Padaoru maastikukaitseala (177 ha) hõlmab Pada jõe ja oru kõige ilmekama lõigu ja selle kaldaalad (Samma külast Tallinna–Narva maanteeni). Maastikukaitseala eesmärk on kaitsta ja tutvustada Pada jõge tema keskjooksul ja jõega piirnevaid metsakooslusi, samuti lähikonna muinsusväärtusi.

Mahu–Rannametsa looduskaitseala (411 ha) läbib Pada jõgi enne merre suubumist. Peale jõe ja ojade kaitstakse siin väärtuslikke metsakooslusi (lammi- ja lodumetsad, vanad looduspõõsad ja laialehised metsad), mis pakuvad elupaiku haruldastele loomadele.

Sämi maastikukaitseala (941 ha) Samma külas jääb Pada jõest poole kilomeetri kaugusele. Siin kaitstakse peamiselt sookooslusi (raba, siirde- ja õõtsiksoo), huumustoitelisi järvi ja vanu loodusmetsi, mis on elupaigaks haruldastele taime- ja loomaliikidele.

Kalapüügiõiguse omajad võivad Pada jões kala püüda, loomulikult mitte keelualal ja alamõdulisi. Aasta ringi on keelatud kalapüük 100 m paisudest allavoolu.

Keskkonnaamet algatas 2009. aastal keskkonnamõju hindamise, et kaotada tõke kalade rändeteelt Rannametsa ja Pada veski kohal. Kavatsetakse rajada kalatrepid või likvideerida Rannametsa pais. Pada veski on muinsuskaitse all ning paisu lõhkumine kahjustaks ka hoonet.

Pada jõe hoiuala silt Pärna külas teavitab, et tegu on eriti väärtusliku jõelõiguga.
Foto: Eva-Liis Tivi.

Pühajõgi

Pühajõena tuntakse Eestis kolme vooluveekogu: peale siin kõne all oleva Ida-Virumaa Pühajõe on sama nimega jõgi Saaremaal ning nõnda nimetatakse paiguti ka Eesti pikimat – Võhandu jõge Lõuna-Eestis. Virumaa Pühajõe on eri aegadel määratletud erinevalt: Vene topograafilisel kaardil (1945–1952) ja 1960. aastatest pärinevates raamatutes märgitakse Pühajõe ülemjooksuna Rausvere jõge, mis algab Kurtna mõhnastiku serva-alalt. Hoopis vanematel kaartidel (1-verstasel kaardil aastatest 1891–1912) ja nüüdisajal peetakse aga Pühajõe ülemjooksuks varem Edise (Ädise) nime kandnud jõge, mis algab merelähedaselt alalt Saka ja Kukruse vahel – Amula külas. Teekonnal lähtest Soome laheni võtab Pühajõgi paremkaldalt vastu Rausvere ja Vasavere jõe vee ning vasakult Mägara oja. Peale nende toovad oma vee Pühajõe kaudu Soome lahte kaks magistraalkraavi – Kohtla-Järve ja Tammiku. Pühajõgi suubub Soome (Pühajõe) lahte.

Oma aukartust äratava nime on jõgi saanud ühe arvamuse kohaselt tema kallastel asuvate pühapaikade (hiis, Aluoja ohvriallikas) järgi. Teise arvamuse järgi on nõnda hakatud nimetama eestlaste ja vadjalaste muinasaegset piirijõge. Katk olevat seda veekogu peljanud – polevat üle saanud. Seoses ristiusuga arvatakse, et jõgi sai pühaks temas toimetatud ristimiste tõttu. Kõige vähem levinud tõlgenduse kohaselt olevat jõgi saanud nime vene kiriku kroonikas märgitud kiriku järgi (Tensmann, 1931).

Pühaks peetud jõe veest on varasematel aegadel mitmel puhul abi otsitud. Seda on kasutatud nii silmahaiguste kui ka muude tervisehädade ravimisel. Vanatüdrukud lootnud end kaldalähedaste puude otsas Pühajõe veega viheldes mehele saada. Mõne täpsustuse järgi tulnud vihtlemine ette võtta täiskuu ajal, teise kohaselt aga kasutada hõbe- või männivihta. Noored neiud käinud jões suplemisest vastupandamatut võlujõudu saamas suvel, neljapäeva õhtuti.

PÜHAJÕGI

- kuulub Ida-Eesti vesikonna Viru alamvesikonda;
- pikkus: 36,4 km;
- valgala: 220 km²;
- Pühajõkke suubuvad: Rausvere (Raudsvere) jõgi – 7,6 km, Vasavere (Voka) jõgi – 15,5 km ja Mägara oja (Aluoja, Härjaoja, Sepaoja) – 14 km; Kohtla-Järve ja Tammiku kraav;
- veepinna absoluutne kõrgus lähtel 52,5 m;
- jõe keskmine lang 1,88 m/km, viimasel kolmel kilomeetril 6,2 m/km;
- voolukiirus ülemjooksul 0,1 m/s, alamjooksul 1 m/s;
- vooluhulk ülemjooksul 0,008 m³/s, alamjooksul kuni 0,9 m³/s.

Allikad: Keskkonnaregister; Järvekül, 2001; Esimese seireringi ..., 2009 (eri allikad pakuvad erinevaid arvandmeid, siin esitame neist kõige värskemad).

Pikk teekond merelähiselt mereni

Linnulennult vaadatuna meenutab Pühajõgi pisut kaldu vajunud u-tähte ehk tagurpidist hobuselooka. Enne merre suubumist laskub jõgi Põhja-Eesti lava-maalt rannikumadalikule. Lavamaa ja rannikumadaliku vahel kõrgub Põhja-Eesti paekallas ehk klint.

Paekallast Saka–Ontika–Toila pangaga ja lavamaad liigendavad klindilahed (nõod) nüüdisaegsete jõeorgudega. Pühajõgi on oma voolusängi uuristanud vanasse, enne viimast jääaega (seega kaks miljonit aastat tagasi) tekkinud vagumusse, mis hiljem on täitunud püdedate, kergesti uhutavate setetega.

Pühajõgi algab umbes kolme kilomeetri kaugusel merest, ent tema teekond sinna on üle kümme korra pikem. Et maapind paejärsaku poole pisut kerkib, võtab jõgi ülemjooksul suuna hoopis kagusse. Ida poole kõrguses kahanevat lava-maad ilmestav Jõhvi moreenkülmuline kõrgendik (79 m) paneb Pühajõe suunda muutma: Jõhvi linna juures teeb jõgi sügava kaare lõunasse ning keerab siis mere poole.

Pühajõgi ja tema lisajõed Ida-Virumaal.

Oma teekonnal läbib Pühajõgi mitmesuguseid maastikke, kus loodus ja ka inimkäsi on vorminud eri laiuse ja sügavusega sängi. Vastavalt sellele erinevad ka jõe vooluhulk ja -kiirus.

Ülemjooksul voolab Pühajõgi kitsas ja madalas sirgeks kaevatud sängis läbi Kukruse soo ning põldude ja kultuurheinamaade. Voolukiirus on seal enamasti vaid 0,1 m/s ja vooluhulk 8 l/s.

Pärast Kotinuka silda voolab jõgi 4–8 m laiuses looduslikus sän-

Pühajõe org oli vanasti suuremalt jaolt lage, nii et Pühajõe kirik paistis kaugele. Foto on pildilehe „Odamees“ foto aastast 1928. Foto Virumaa Muuseumide kogust RMF 949:74.

Voka sillaalune kärestik sobib hästi elupaigaks külma ja liikuvat vett armastavatele liikidele.
Foto: Eva-Liis Tuvi.

gis kohati pajuvõssa mattunud luhal ja läbi metsa. Suurem osa jõeäärsetest metsadest on märjad angervaks soovikumetsad ja naadi enamusega salumetsad. Voolukiirus on selles jõelõigis 0,2 m/s ning vooluhulk juba 40–100 l/s.

Alates Rausvere jõe suudmest küünib vooluhulk 870 liitrini sekundis. Voka teeristi lähistel on jõgi juba keskmiselt kümne meetri laiune ja kuni meetri sügavune. Voolukiirus on, olenevalt süngist, 0,3–1,5 m/s, eriti tõtkil on jõgi poolesajameetrises kärestikus sillast allavoolu.

Alamjooksul (viimased neli kilomeetrit) voolab Pühajõgi tugevalt loogeldes üle 40 meetri sügavuses ja 50–200 meetrilaiuses järskude veerudega orus, läbib Oru pargi ja suubub rannikumadalikul Soome lahte. Sügava oru veerudel võib leida end pangametsast, kus kasvab ka nende metsade tunnuslik metskuukress (*Lunaria rediviva*, III kaitsekategooria).

Koguteoses “Wirumaa” (Rosenberg, 1924) märgitakse, et Pühajõe alamjooks oma sügava oru ja roheliste kallastega on üks ilusamaid Põhja-Virumaa jõemaastikke. Paiga ilu on leidnud tunnustust

nüüdki: asustuse arengut suunavas teemaplaneeringus on see piirkond määratletud Toila–Voka väärtusliku maastikuna.

Neil viimastel kilomeetritel on Pühajõgi valdavalt kümne meetri laiune ja 0,8 meetri sügavune. Suure langu (kuni 6,2 m/km) ja rohkete kärestike tõttu on vool siin väga kiire, enamasti 1 m/s ja vooluhulk kuni 900 l/s.

Pühajõe külas aastatel 1946–1963 tegutsenud hüdromeetriaajaamas mõõdeti aasta keskmiseks vooluhulgaks Pühajõe lävendis (4,1 km suudmest, praegusel hoiualal) 1790 l/s. Toona suunati Pühajõkke ka kaevandusveed, mille osatähtsus on nüüd, seoses kaevanduste sulgemisega vähenenud.

Pühajõkke vasakult suubuv Mägara oja (tuntakse ka Aluoja, Härjaoja ja Sepaoja nime all) lookleb suuremal osal oma teekonnast linnulennult vaadates peajõega

kõrvuti. Nagu Pühajõge, takistab ka Mägara oja alam- ja keskjooksul mere poole suundumast klindi kerkinud serv. Tuntud on see oja aga eelkõige oma ligikaudu 700 meetri pikkuse ja kuni kümne meetri sügavuse kanjoni ning joastiku poolest.

Aluoja joastik ja allikad

Kuigi Pühajõgi laskub Põhja-Eesti paikaldalt, ei ole tal juga, on vaid kärestik. Küll aga laskub Pühajõkke vaatamist vääriava joastikuna Mägara oja.

Kui Kirde-Eesti joad hakkasid kujunema pärast Balti jääjärve taandumist (umbes 13 000 aastat tagasi), siis Aluoja juga sündis oluliselt hiljem. Arvatakse, et kunagise Pühajõe linnuse ning lubjaahju tarvis paasi murdes tekitati kanjoni servadesse lamedad terrassid. 18. sajandi teisel poolel olevat Voka mõisaproua tahtnud Aluojale lossi ehitada. Plaani kohta annab tunnistust lubjaahju ase Aluojal. Raha lossi ehitamiseks lootnud mõisaproua saada jões elanud ebapärlikarpide pärlite müügist.

Joastik paikneb sügavas kanjonis oja 200-meetrisel lõigul ja koosneb viiest astangust: 1,4 m, 0,8 m, 1,8 m, 1,4 m ja 0,5 m. Ülesvoolu liikudes võib näha veel kaht väiksemat (alla 0,5 m kõrgust) astangut. Kogu joastiku kõrgus küünib seega kuue meetrini, mõningate hinnangute kohaselt on see isegi kuni kümme meetrit (Suuroja, 2007).

Ida-Virumaa enim imetletud Valaste jõe kõrval tundub Aluoja juga küll vaid väikese nirena, ent see nire ei katke, sest teda toidavad oru veerus avanevad rohked allikad. Joastiku ilu saab nautida selleks ehitatud vaateplatvormidelt. Joastikust ülesvoolu köidavad tähelepanu paeseinas olevad avalõhed ja kurisud (läbimõõt kuni viis ning sügavus kuni pool meetrit). Kurisuid, mis neelavad vett kuni 50 l/s, seostab rahvasuu vanapaganaga.

Pühajõe tormilisu rauged suudmeosas, mida on masinate abil ümber kujundatud. Eri aegadel ja kaartidel on Pühajõgi suubunud Soome lahte eri nurga all.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Sügisene Aluoja joastik. Vetemängu on mõnus nautida selleks ehitatud vaateplatvormidelt. Foto: Eva-Liis Tuvi.

Püha allikas Mägara ojal. Tähelepanelikum silm võib allika kõrval silmata taimedele seotud lindikesi, mis on ohverdatud pühale allikale. Foto: Anne-Ly Feršel.

Aluoja joastiku lähedasi allikaid on me esivanemad ohvriallikatena pühaks pidanud. Neis arvati peituvat hingestatud olevusi. Ohvriandide vastu loodeti saada jahi- ja kalaõnne ning sõjas võitu vaenlase üle. Suurim allikas (vasakkaldal) – Aluoja allikas – avaneb teise astangu juures, tema vooluhulk küünib kuni 40 l/s.

Kui jõgi tõuseb üle kallaste

Ehkki Pühajõe vooluhulk pole kuigi suur, on ta eri aegadel ümbruskonna maid uputanud. 1936. aasta Postimehes ilmunud artiklis vaetakse, kuidas päästa Pühajõe üleujutusest maid Lageda veskest Järve asunduseni. Jõge süvendades ja õgvendades loodeti toona parandada 52 maaomaniku heinamaid 133 hektaril.

Lähiminevikust mäletatakse hästi 2003. ja 2008. aasta üleujutusi. Need vallanduvad mitme loodusliku ja inimtegevusest tuleneva teguri koosmõjul. Pinnamoe iseärasuste tõttu (Jõhvi kõrgustiku põhjaserv on kõrgem lõunaosast) valgub liigvesi Jõhvi ümbruse madalamatele maadele. Inimene on omalt poolt uuristanud maa-põue kaevandused ning osa neist hiljem sulgenud: mahajäetud kaevandused on kõrge põhjaveesisuga või uppunud – veel pole enam kuhugi minna. Kui kahele

eelnevale asjaolule lisada suur kogus korraga langenud sademeid, ongi kõik tingimused üleujutusteks loodud. 2003. aastal takistas vee kiiret äravoolu merre ka jõe risustatus. Pärast toonast üleujutust asuti jõge koprapaisudest ja vette kukkunud puudest puhastama. Seda tööd tuleks kindlasti korrata.

Kunagine püha vesi pole enam puhas

Siis, kui meie vaarvanemad Pühajõe le nime andsid, pidi tema vesi olema kristallselge. Nüüd see paraku enam nii pole. Juba pool sajandit tagasi, ajavahemikul 1959–1966, peeti Pühajõe nõrgalt reostunuks (Järvet, 2006). Sellest ajast pärineb ka rängim määratlus jõe le – reoveekanal (Pahkla, 1966). Ent järgmisel viiel aastal (1967–1972) halvenes jõe olukord veelgi: kuni Vasavere jõe liitumiseni oli jõgi tugevalt reostunud, sealt edasi keskmiselt reostunud.

1991. aasta hinnangu kohaselt oli jõe olukord pisut paranenud: kuni Jõhvini puhas (vaid väike lõik enne Jõhvit nõrgalt reostunud), seejärel Jõhvist kuni suudmeni keskmiselt reostunud.

1995. aastal oli vesi Pühajões hägune: hägusus, värvus ning lõhn lõiguti erinev. Üldhinnangu kohaselt kuulus Pühajõgi 1995. aastal siiski Eesti suurima reostuskoormusega jõgede hulka. On teada, et 1992. aastal suunati sinna 35,1 miljonit m³ reovett (Kont, 1995).

2001. aastal ilmunud raamatu “Eesti

2003. aasta üleujutus seal, kus Mägara oja liitub Pühajõega. Foto: Bruno Uustal.

Pühajõe oru veerult krossiraja juurest avaneb vaade Mägara oja ja Pühajõe ühinemiskohale. Foto: Anne-Ly Feršel.

jões” uuringuperioodil oli Pühajõgi üks suurima biogeensete elementide sisaldusega veekogusid Eestis.

Ajavahemikul 2003–2005 lasti jõkke 1,025 miljonit m³ heitvett aastas (Leisk jt. 2006). Vesi sisaldas siis rohkesti ammooniumiooni ja fosforit, mis omakorda vähendavad vee hapnikusisaldust. Just nende näitajate põhjal hinnati sel perioodil Pühajõe üldseisund väga halvaks.

Viimased, Ida-Eesti vesikonna veemajanduskava eelnõus (2009) antud hinnangud Pühajõe seisundi kohta on järgmised: kuni Rausvere jõe suubumiskohani halb, sealtsuudmeni kesine. Samas hinnati 2009. aasta sügisese seire tulemuste

põhjal Pühajõe vee seisund jõe kahes seirepunktis (kesk- ja alamjooksul) heaks kuni väga heaks. Tõsi, kohati tekitab probleeme üldfosfori ja kaevandusvetest pärinevate väävliühendite sisaldus (Esimese seireringi ..., 2009). Ent ühekordne hinnang ei pruugi anda tegelikku pilti jõe seisundist: ärgem unustagem, et 2009. aasta sügis oli väga veerohke. Väävliühendite suur sisaldus hapnikuvaeses vees kujutab endast suurt ohtu elustikule: tekib mürgine väävelvesinik.

Valdav osa 1960. aastatest alates jõkke jõudnud reostusest pärines asulate (Kukuruse, Jõhvi, Toila) rooveest, kaevandustest, aga ka põllumajandusest. Uue sajandi algusaastatel oli vähenenud orgaaniliste ühendite sissevool. 2009. aastal saatsid vee erikasutusloa alusel Pühajõkke heitvett Rausvere jõe kaudu Kohtla-Järve Soojus ja Vasavere jõe kaudu Illuka vald. Jõevee kvaliteeti ja elustikku mõjutab edaspidi kindlasti ka kaevandustest välja pumbatav vesi. Kui selle hulk väheneb, suureneb teiste võimalike reostusallikate osatähtsus. Samas tekib lisavee puudumisel oht, et jõgi võib osaliselt kuivale jääda. Mägara oja vooluhulka ja keemilist koostist kaevandusväli peaaegu ei mõjuta.

Kaldamets Pühajõe kalmistu kõrval: varasemaga võrreldes on olukord paranenud, ent siiski ... Ei tundu usutav, et taastekivid jäätmekuhilad tuuakse siia Eestimaa teisest otsast. Foto: Eva-Liis Tiivi.

Elustik enne ja nüüd, tulevikulootused

Jahedaveeline Pühajõgi oma kärestikega oli möödanikus tuntud vääriskalade kudemispaigana. Reostuse tõttu on jõgi nüüdseks kaotanud oma kalandusliku väärtuse ja osalt ka taimestiku. Olude paranedes on aga lootus, et Pühajõe kunagine elurikkus taastub.

ELUSTIK

- 23 liiki soontaimi;
- kalad: jões on registreeritud kõigil aegadel kokku 15 liiki kalu; 1995. aasta katsepüükides oli 9 liiki (jõeforell, haug, särg, viidikas, trulling, luts, ogalik, luukarits, ahven), kontrollimata andmetel ka harjus; 2005. aasta seirepüükides lisandus võldas; 2009. aasta seirepüükides jõe suudmealal saadi vaid 3 liiki (jõeforell, lõhi ja meriforell); tõenäoliselt võivad Pühajões elada ka sõõrsuud – jõe- ja ojasilm;
- jõevähk: kunagises vähirikkas jões, kust jõevähk vahepeal kadus, on viimastel aastatel teda jälle nähtud.

Soontaimed. 1995. aastal Pühajõe taimestikku uurides leiti sealt kokku 23 liiki soontaimi, kusjuures tugevalt reostunud jõelõigud olid hoopis suurtaimedeta. Hoiuala piires kasvas kümme liiki soontaimi, teiste seas vesikerss, harilik konnarohe, vesikat, päideroog. Oru parki läbivas jõelõiguses leiti seitse liiki, teiste seas tähk-vesikuusk ja haruline jõgitakjas.

Kanada vesikat (*Elodea canadensis*) on oma nime saanud päritolumaa (Kanada) ja ülikiire leviku tõttu (katk). Kiirele levikule on kaasa aidanud taime vegetatiivne paljunemine. Põhja-Ameerikast Euroopasse (Briti saartele) jõudis taim 19. sajandi kolmekümnendatel aastatel. Eestis registreeriti esmaleid 1905. aastal. Kanada vesikat on kahekojaline taim. Euroopasse sattus teadaolevalt ainult emastaim, kes vegetatiivselt paljunedes on nüüdseks vallutanud peaaegu kõik siinsed mageveekogud ning kuulutatud invasiivseks võõrliigiks – liigiks, kes vaesustab kohalikke veekooslusi. Eriti meeldib vesikatkule kasvada toitainerikkas vees. Taim

Surusääsed (sgk. *Chironomidae*) on alla sentimeetrised kahetiivalised. Vaikse ilma korral võivad parvlevad surusääsed tekitada terasemale kõrvale tabatavat undlevat heli, ent nad ei ründa: surusääse valmikud ei toitu.
Foto: Henn Timm.

Väheharjasussid (*Oligochaeta*).
Foto: Henn Timm.

kinnitub nõrgalt veekogu põhja, kasvab 50–150 cm pikkuseks. Kaldalt ei pruugi teda alati näha, vees olles pole aga võimalik roheline müürina kasvavat vesikatku märkamata jätta. Rahvas tunneb seda taime rohkem vesiheina nime all. Vesikatku on toiduks veekogus elavatele taimtoidulistele loomadele, teda söövad meelsasti ka koduloomad. Veekogust välja tõstetud vesikatikumassi on kasutatud põlluväetisena. Koolis kasutatakse Kanada vesikatku loodusõpetuse tunnis: tema kolme kaupa männases paiknevad lehed on ühe rakukihiga, seetõttu sobilikud rakkude ehituse uurimiseks mikroskoobi all.

Suurselgrootute seisundit hinnati Pühajõe 2009. aasta seirel Pühajõe oru ja Toila-Oru lõigus kesiseks. Pühajõe oru lõigus (hoiualal) registreeriti 19 taksonit, Toila lõigus 23. Valitsevad liigid: hoiualal ojapäevikud, surusääsklased ja väheharjasussid, Toila lõigus surusääsklased, väheharjasussid ja jõe-kirpvähk.

Surusääsklaste (*Chironomidae*) vastsed on kuni 25 mm suurused punased ussikesed, keda müüakse lemmikloomapoodides akvaariumikalade toiduks. Need samad vastsed on oluline kalade toit ka looduslikes veekogudes. Valmikud

on pikkade jalgadega kuni 10 mm suurused sääsed, kes ei toitu, seega ei ründa inimest. Isased surusääsed moodustavad tihedaid parvi.

Väheharjasussid (*Oligochaeta*) on jalgadeta, väheste harjastega ussid, kes elavad peamiselt veekogude põhjas, nt. liimukad, mudatuped, nelikant-kaldauss. Vihmaussid kuuluvad samuti väheharjasusside hulka ning võivad üleujutuste korral satuda veekogudesse.

Kalad. Kirjanduse andmeil elasid 19. sajandil Pühajões vääriskaladest jõeforell, lõhi, meriforell ja angerjas. 1930. aastatel asustati jõkke lõhe ja merisiia maime. Ent möödunud sajandi keskpaiku kaotas see kunagine lõhe- ja meriforelli kudepaigana tuntud jahedaveeline jõgi reostuse tõttu oma kalandusliku väärtuse. 1980. aastatel oli Pühajõgi nii reostunud, et meriforell ja lõhi sinna enam kudema ei tulnud.

1995. aasta katsepüükides leiti Pühajõest kokku üheksa liiki kalu: jõeforell, haug, särg, viidikas, trulling, luts, ogalik, luukarits, ahven. Sagedasemad liigid jõe eri lõikudes olid haug, ogalik ja luukarits. Alamjooksul, Pühajõe hoiuala piires, kus vesi rikastub kiirevoolulistes kärestikes hapnikuga, püüti haugi, trullingut, luukaritsat, vähesel määral lutsu ja ogalikku, Oru pargi alal ka noori jõeforelle. Kohalikelt inimestelt pärinevad teated, et jões on nähtud harjust. 2005. aasta seirepüükides saadi ka võldast.

2009. aasta seirepüükides registreeriti Pühajõe hoiuala piires ja Oru pargi maastikukaitseala läbivas jões osas vaid kolm liiki: lõhi, meriforell ja jõeforell. Niisiis on jõe kalastik eri lõikudes kesine, kohati üpris vaene. Pikka aega kestnud reostuse tagajärjel on Pühajõest hävinud harjus ning võimalik, et ka võldas. Kalateadlased ei välista siiski, et Pühajões võivad praegugi elada jõe- ja ojasilm, lepamaim, trulling, ogalik, luukarits, võldas (Esimese seireringi ..., 2009).

Jõe viimasel ajal paranenud seisund lubab loota, et juba mõne aasta pärast muutub sinne kalastik rikkalikumaks. Ettevalmistused selleks on tehtud: Lageda paisu juures lasti 2009. aasta sügisel jõkke forellimaime.

Eestis elab ainult üks forelliliik, ent sellel liigil on kaks ökoloogilist vormi – jõeforell ja meriforell. Mõlemad koevad jõgedes. Suguküpseks saavad jõforellid kolme-nelja aasta vanuselt, emased isastest hiljem. Meriforellid koevad esimest korda 3–6 aasta vanuselt. Koetakse oktoobris-novembris kärestikulistes, kiirevoolulistes kruusase põhjaga jõelõikudes. Mari areneb jõe põhjal hästi märgatavas heledas kudepesas 4–5 kuud. Jõforelli lapsepõlv möödub kudepesa läheduses. Sama- ja kahesuviseid isendeid kutsutakse tähnikuteks. Teisel suvel hakkavad noored kalad rändama kudemisaladelt üles- või allavoolu, otsides kiirevoolulisi jõelõike. Kalamehed eelistavad püügikohtadena jõe sügavamaid osi, sest sügavamas vees elavad suuremad kalad. Jõforelli levik soojemaveelistes jõgedes on olnud kärestike olemasolust. Kõik ühele kärestikule ei mahu. Jaheda vee korral lepib jõforell vähese vooluhulgaga.

Jõeforell (*Salmo trutta morpha fario*) on ainult jõgedes elav forelli vorm. Kalamehed hindavad seda kala nii punase liha kui ka püügielamuse poolest. Jõeforell elab puhta ja hapnikurikka veega jõgedes.
Foto: Erko Zlatan.

Kahe-aastaselt teeb osa forellidest läbi füsioloogilised muutused: osa neist muutuvad hõbedaseks ja laskuvad merre. Neist kujunevad meriforellid. Teine osa, jõeforellid, jäävad elama jõkke. Kui jõel puudub ühendus merega, on kogu forelli järglaskond jõeforellid.

Oma toitumist alustavad noored forellid väiksematest organismidest: vetikatest, zooplanktonist, väikestest põhjaloomadest. Esimesel suvel süüakse peamiselt mitmesuguste veeputukate vastseid (surusääsed, ühepäevikulised, kevikulised, ehimestiivaliste vastsed – puruvanad) ja kirpvähke, kellest saab alates esimesest sügisest kala peamine toit. Teisel aastal sööb forell ka õhuputukaid ning keskendub kindlale toiduobjektile, kelleks võivad olla jõe kirpvähk, puruvanad või hoopis putukad. Kolmandast aastast lisanduvad menüüsse konnad. Kalade osakaalu hinnatakse jõeforelli toidus väikeseks: suuremate forellide toidus on ülekaalus luukarits ning kehvade toitumistingimustes ka oma liigikaaslane.

Pühajões elavad nii lõhe, meriforell kui ka jõeforell. Kuidas neil vahet teha? Täiskasvanud meriforellid on suuremad kui jõeforellid, hõbedasemad ning nende külgedel puuduvad punased täpid. Noori lõhilasi – lõhet ja forelli on hea eristada rasvauime järgi: forelli tähnikutel on rasvauime tipp peaaegu alati punane (Järvekül, 2008).

Mägara oja suudmest kuni suubumiseni Soome lahte kuulub Pühajõgi lõhe, jõeforelli, meriforelli ja harjuse kudemis- ja elupaikade nimistusse: jõe selles osas ei tohi rajada paise ega rekonstrueerida olemasolevaid ulatuses, mis tõstab veetaset, samuti muuta veekogu looduslikku sängi ja hüdroloogilist režiimi. Aasta ringi on keelatud kalapüük Mägara ojas ning 100 m allpool paise. Mujal tohib kalapüügi õiguse omandanud isik kalastada, loomulikult ei tohi seda teha keelualjal ega püüda alamõdulisi kalu.

Jõevähk. Kirjalike allikate andmeil ja kohalike inimeste mälestuse järgi oli 19. sajandi lõpus Pühajões rohkesti jõevähki, kuid hiljem tabas asurkonda haigus ja vähid surid. 1995. aastal jõevähki ei leitud ent viimastel aastatel on teda jões taas nähtud.

Läbi põlise asustusala

Pühajõe valgalale jääb kaheksa suuremat asustatud piirkonda: neist kolm paikevad jõe paremal kaldal, kaks vasakul ning kolm piiravad jõge mõlemalt kaldalt. Tegu on põlise asustusalaga: esimesed inimasustuse märgid pärinevad Toila piirkonna kalmetest I aastatuhandest. Külade esmamainimise aeg jääb valdavalt 13. sajandisse, mil need kanti Taani hindamisraamatusse. Pühajõe kagu–loode-suunaline osa on hindamisraamatu järgi omapärane piir ida ja lääne vahel: Pühajöest itta jäävaid alasid (v.a. praeguse Narva ümbrus) seal ei märgita. Seletusena on arvatud, et rannarahvas oli teistmoodi maksustatud, aga võib-olla puudus pühast jõest idas toona üldse asustus (Schulbach, 1922).

ASULAD PÜHAJÕE KALLASTEL

(lähtest pärivoolu)

Kohtla vald:

Amula küla (mõlemal kaldal);

Kukruse küla (paremal kaldal);

Jõhvi vald:

Kotinuka küla (vasakul kaldal);

Jõhvi linn (paremal kaldal);

Linnaküla (paremal kaldal)

Toila vald:

Pühajõe küla (mõlemal kaldal);

Voka küla (mõlemal kaldal);

Toila alevik (vasakul kaldal).

INIMRAJATISED PÜHAJÕEL

- suuremad sillad: Kotinuka sild, Liiva (Voka) sild, Kõrve sild, Pühajõe sild; väiksemad sillad Oru pargis.
- vesiveskid (pärimuse andmeil kokku 5): Jõhvis kaks – Käbina vilja- ja villaveski (mõlemad hävinud); Lageda veski (töötas elektri jõul veel kolhoosi ajal); Pühajõe mõisa veski (säilinud paest sein jõe vasakkaldal); veski Oru pargis Lipumäe all (hävinud).

Pühajõgi, tema lisajõed, looduskaitseobjektid, vanad vesikohad ja jõeäärne asustus Kohtla ja Jõhvi vallas.

Amula küla

Amula küla kohta on teada, et varem oli see suur, aga 19. sajandi keskpaiku lamutati (Tensmann, 1931). 2009. aastal elas külas 43 inimest.

Kukruse küla

Kukruse (*Kuckarus*) küla kuue taluga mainitakse Taani hinda-misraamatus 1241. aastal, mõisa kohta on märges aastast 1453.

Tänini on mõisa hoonetest alles mitmel korral laiendatud härrastemaja, hobuse- ja härja-tallid, ait, tõllakuur, kelder ja viljakuivati. Viinavabrik, valitseja- ja kärnerimaja on varemetes. 1980. aastate lõpul taastati tuulik ning korrastati mõisa ümbrust. Korrastustöödel avastati saladuslik tunnel. Enamlevinud seletuse järgi on see salakäik Jõhvi kirikusse, teise (Tallinna Tehnikaülikooli teadlaste) arvamuse kohaselt võib olla tegu kunagise veejuhtmega. Olav Vallimäe suulise teabe kohaselt ei pidanud aga avastatud käik kuhugi välja jõudma.

Kukruse kohanimi on jäädvustunud ajalukku eeskätt maavara järgi: see kant andis mineraloogilise nime Eesti tähtsaimale maavarale – põlevkivile ehk kuker-siidile. Ent kuulsust on toonud ka siin tegutsenud mõisnikud Tollide suguvõsast.

Mõisnikud Tollid. Friedrich Ludwig von Toll (1781–1841) alustas ordu- ja rootsiaegsete ürikute kogumist, tema tööd jätkas ajaloo huviline ratsaväepolkovnik Robert von Toll (1802–1876), kellest sai ka põlevkivi esmakasutaja tööstuslikul otstarbel. Siinkohal on oluline märkida, et Kukruse mõisa pärandamisel kehtis lisaklausel: uus mõisahärra pidi koos pärandiga vastu võtma kohustuse täiendada järjepidevalt ürikutekogu. Nõnda kujunes Kukruse arhiivist ajapikku Baltikumi suurim ja väärtuslikem eraarhiiv. 1935. aastal ostis toonane haridussotsiaalministeerium selle 5000 krooni eest ning andis üle riigi keskarhiivile, kogu on hoiul Ajalooarhiivis Tartus. Kukruse arhiivi materjalide põhjal avaldati aastail 1856–1887 ürikutekogu “*Est- und Livländische Brieflade*”, mis sisaldas agraar-ajaloolisi, genealoogilisi, numismaatilisi ja muid ürikuid.

Eduard von Toll (1858–1902) oli tunnustatud geoloog ja polaaruurija. Tema auks on püstitatud perekonna kalmistule Kabelimetsas (Kabelimäel) purjeka-

Kukruse oluline maastikumärk ning (ekstreem)spordi harrastamise koht – aherainemägi. Aegajalt suitsev ja põlev mägi näitab vananemise märke – vajub.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Kukruse mõisa pargi rajanud Robert von Tolli mälestuskivi. Maaparanduse tuhinas oli see kummuli keeratud ning avastati talu korrastamisel. 2007. aastal pandi kivi püsti ja avati taas pidulikult. *Foto: Eva-Liis Tiivi.*

kujuline mälestuskivi. Kukruse mõisa pargi rajamise puhul Robert von Tolli püstitatud ja vahepeal kadunud kivi asub Kukrusel Tiigi talu naabruses.

Kohtla vallavalitsus avas 1. oktoobril 2010. aastal Kukruse mõisahoone keldris polaaruurija ja geoloogi Eduard von Tolli ning arhivaari ja põlevkivi tööstusliku esmakasutaja Robert von Tolli tegevusi tutvustava muuseumi. Võimalik on tutvuda Eduard von Tolli tegemistega ning asjakohaste eksponaatidega (koerarakend, laeva makett, ajaloolised kaardid).

Põlevkivi maa-alust kaevandamist alustati 1916. aastal esimesena Eestis just Kukrusel. Nüüdne vaatamisväärsus – Kukruse aherainemägi meenutab kuni 1967. aastani tegutsenud kaevandust. Selle esimesest kaevandusest jäänud maastikuvormi rakenduseks oli kõrgelennuline plaan – rajada aherainemäe sisse põlevkivimuuseum (Sikk, 1997). See pole aga teostatav, sest rohkesti põlevkivijääke ja püriiti sisaldava mäe sisemus kipub süttima. 2008. aastal näitas tehismägi jälle oma tõelist sisu: selle küljele tekkisid uued lõhed, millest immitses suitsu. GPS-i abil tehtud mõõtmised kinnitavad, et kahe aastaga (2007–2008) on mägi ühe meetri võrra vajunud (Kriis, 2008). Muutused jätkusid ka 2009. aastal. Mägi on meelitanud turiste ja mägikejooksu harrastajaid, peale selle on aherainemäe endale kasvukohaks valinud agressiivsed võõrliigid – karuputked.

Kukruse külas asub Uikala prügila.

2009. aasta lõpul Kukrusel Tallinna–Narva maantee ehitusel päevavalgele tulnud 45 hilisrauaaegset (12. sajandi) matust tõi arheoloogidele tänuväärse üllatuse. Suur osa matustest olid rohkete hauapanustega, teistest erines pakk-kirstu matus. Millise teabe muinasüllatus endaga tegelikult kaasa tõi, selgub lähiajal.

Kotinuka küla

Kotinuka küla võib leida aastatel 1891–1912 välja antud 1-verstasel kaardil.

2002. aastal elas külas 40 inimest. 2009. aasta lõpus algatati detailplaneering siia Jõhvi äri- ja logistikapargi rajamiseks.

Botaanikutele on piirkond huvitav, sest siit on leitud haruldasi taimi: harilikku kobarpead (*Ligularia sibirica*, I kaitsekategooria) ja eesti soojumikat (*Saussurea alpina* subsp. *esthonica*, III kaitsekategooria).

Külas asub Jõhvi linna nüüdseks suletud prügila.

Jõhvi

Külana on Jõhvi (toona *Gevi*) esmakordselt mainitud 1241. aastal, Narva foogtile kuulunud ordumõis (*Jewe*) aga 1491. aastal.

Linna nime tekke kohta on räägitud mitmeid vastakaid lugusid. Rahvasuus on levinud arvamus, et nimi tuleneb sõnast jõhvikas, ent sellel puudub keeleteaduslik alus. 1930. aastatel pakkus kohalik kodulooürija Hermann Kurba tähenduseks jõevee, mis tuletati kunagisest samanimelisest allikast. Kõige enam on tunnustust leidnud Soome keeleteadlase Lauri Kettuneni seletus, et nimi tuleneb hobusejõhvist.

Ametlikud linnaõigused anti Jõhvile 1938. aastal. 1949 sai Jõhvist maakonnakeskus, 1950 aga rajoonikeskus. 1949. aastal rajati linna lääneossa põlevkivikaevandus, mis tegutses kuni 1973. aastani. Laulupeolinnade sekka sattus Jõhvi 1865. aastal peetud Jõhvi kihelkonna esimese laulupeoga.

Mihkli (Miikaeli) kirik Jõhvis. Lembit Kiisma hinnangul on ühelööviline gooti stiilis kindluskirik oma arhitektuuri ja ajaloolise traagikaga üks omapärasemaid Eestis. On arvatud, et kirik ehitati muinaseestlaste maalinnuse kohale. Kiri-

Kunagine veski ja tiik Jõhvi linna alal. Tiigil käidi paadiga lõbusõidul. Foto Olav Vallimäe kogust.

kut, tõenäoliselt puitehitist, on esmakordselt mainitud 1364. aastal. 15. sajandil ehitati pae-kivist kirik, mis sajand hiljem muudeti tugevaks sõjaliseks tugipunktiks (paksud müürid, kaitserõdud, vallikraav).

Kirikuga on seotud legend kahest vennast, kes hakanud sellele kohale lossi ehitama. Mingil põhjusel tekkinud tülis saanud üks vendadest surma. Lunastamaks veretööd, ehitatud pooleli olev loss ümber kirikuks.

Mihkli kirik koos Edise, Järve ja Kukruse mõisaga moodustasid kindlustusvööndi tähtsal kauba- ja sõjateel läänest itta. Pärimuslugude järgi pidid need neli kindlustatud punkti olema omavahel ühendatud maa-aluse käiguga. Kukruselt on mingi käigu algus ka tõepoolest leitud.

Praeguse kuju sai kirik (v.a. tornikiiver) 18. sajandi I poolel. Tornikiivri kuju pärineb aastast 1875, taastatud 1984.

Kiriku altarialustes võlvkeldrites asub nüüd Jõhvi kindluskiriku muuseum.

Hobupostijaam ehitati Jõhvi omal ajal Venemaad Lääne-Euroopaga ühendanud postimaantee tarvis. Ajaloolist hoonet ja liiklussoont meenutab postihobuse kuju Jõhvi kesklinnas. Jõhvi mõisapargis kogub nüüd kuulsust kontserdimaja. Jõhvi linna üldplaneeringu järgi peaks Pühajõe-äärsed maad kujundatama puhkealaks.

Praeguse kaubanduskeskuse “Tsentraal” lähikonnas oli vanasti kõrts ja kõrtsi juures tiik ning Kåbina veskid (vilja- ja villaveski). Tiigil sai omal ajal paadiga sõita.

Linnaküla Jõhvi külje all on nüüd liidetud Jõhvi vallaga.

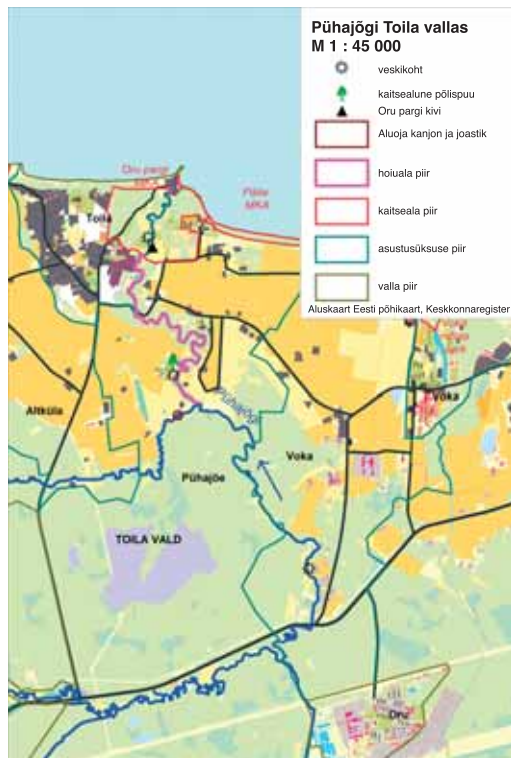
Pühajõe küla

Pühajõe küla (*Podot, Poioki*) on esmamainitud Taani hindamisraamatus. 17. sajandi algul rajati mõis (*Pühhajökki*).

Pühajõe kirik on võetud muinsuskaitse alla 19. sajandist pärit tüüpilise sakraalhoonena selles piirkonnas. Esimene puust pühakoda kerkis Pühajõe (võimalik, et muistsele hiiekohale) 1467. aastal, see oli tegev Jõhvi (Mihkli) abikirikuna. Kivihoon ehitati aastail 1838–1839. Alates 1967. aastast oli kirik kasutusel laohoonena, taastati 1989 ning ennistati tegevkirikuks 1990. aastal. 2009. aasta suvel õnnistati äsjaremonditud kogudusemaja. Kirikutorni tipus on nii rist kui ka kukk: selliseid topelt-torniehteid ei ole Eestis palju.

Arheoloogiamälestisena on kaitse alla võetud ka surnuaed.

Kiriku juures on mitu mälestuskivi, teiste seas 1788. aastal rajatud külakoolileühele kümnest Jõhvi kihelkonna koolist. Külakool tegutses siin kuni 1861. aastani. Pühajõe kalmistu lähedal, jõe paremkaldal, on osaliselt säilinud Põhjasõja ajal vene vägede rajatud umbes kilomeetri pikkused kahurväe retuudivallid. 1700. aastal toimus siin lahing venelaste (Boris Šeremetjevi juhtimisel) ja rootslaste (Karl XII) vahel. Rootslaste laager paiknes praeguse Toila SPA kohal. Toonaste

Pühajõgi Toila vallas.

Pühajõe oru veerul kasvavad kaitsealused künnapuud, seal on ka rootsiaegsed retuudid. Foto: Anne-Ly Feršel.

Ajalooline pilt Pühajõe külas asunud lageda veskist. Foto Olav Vallimäe kogust.

Lageda veski on Pühajõel asunud viiest vesiveskist ainuke, mille hoonest veel midagi näha. Sageli teatakse selle veski ja koha nime i-lõpulisena – Lagedi, ent ajalooliselt on õigem Lageda. Foto: Anne-Ly Feršel.

retuutide paiknemine ja vägede liikumine on kujutatud kalmistu kõrvale paigutatud skeemil. Olav Vallimäe sõnul rikuti Pühajõe lahingus sõjaseadust, sest Karl XII ei võtnud sõjavange.

1997. aastal muinsuskaitse alla võetud Kohvimäe talu on vanimaid Pühajõe külas. Hinnanguliselt on see talu rajatud 200 aastat tagasi. Arhitektuurimälestisena arvel olevad hooned on ehitatud 1870. aastatel, tänapäevane ilme pärineb 1970. aastatest. Kultuurilooliselt teatakse seda talu Toila maateatri ehitaja Abram Simoni sünnikohana.

Tänapäeval on tuntust võitnud ka klindineemikul paiknev Pühaoru talu – osa kunagisest Pühajõe karjamõisast. 1995. aastal võitis see peamiselt teraviljakasvatusega tegelev talu kõige paremini korrastatud tootmistalude konkursi Eestis.

Pühajõe kaldal Toila maantee silla lähedal kasvab künnapuu (*Ulmus laevis*) – III kategooria kaitsealune liik.

Üksikobjektina on Pühajõe külas kaitse all neli eakat pärna (vanus üle 200 aasta), pisut räsitud ja kaldu, kuid

Orupõhjal silmusklev Pühajõgi. Vaade kõrgelt kaldapealselt, Pühajõe pärnade lähedalt. Foto: Eva-Liis Tiivi.

siiski suursugused, eriti alt, jõe juurest vaadates. Paraku on tehtud ettepanek need puud kaitsealuste nimistust välja arvata, sest nad ei ole ohustatud (Relve, 2000). Lagedi pärnad Pühajõe külas olid Pühajõe pärnadega üheeaalised, kuid murduisid tormituultes ning võeti 2010. aastal maha.

Voka küla

See küla on eri aegadel kandnud eri nimesid. Kunagine Kirivere (1426 *Kiriuere*) kuulus omal ajal Saksa ordu foogtkonnale. 16. sajandil (1586)

rajati Kolleta küla asemele Voka mõis, mille hilisemate omanike Fockide järgi saigi küla siiani püsinud nime. Voka alevik on ajalooliselt olnud osa külast.

1781–1788 kuulus Voka mõis ühes Toila ja Oru mõisaga hertsoginna Elizabeth Chudleigh'le, kelle ettevõtmistest (viinavabrik, esimene apteek) sai kasu ka ümberkaudne rahvas. Hertsoginna fantaasialennust räägivad mitmed pärimuslood (teiste seas ka eespool kõne all olnud lossi ehitamise plaan, vt. lk. 129). 18. sajandi lõpul oli Voka arvatud kaunimate mõisasüdame hulka.

1710. aastatel ehitati Peterburi–Tartu–Riia maanteele Voka postijaamahoone (enne seda asendas postijaama kõrts), see oli 18. sajandi lõpuni üks tähtsamaid postijaamu Eesti alal.

1817. aastal külastasid Voka mõisa tulevane Vene keiser Nikolai ja keisrinna Aleksandra ning Saksamaa keiser Wilhelm I. Voka rannas seisab nimetähtede ja aastaarvuga kivi, meenutamaks kõrgeid külalisi 1817. aastast. 2009. aasta suvel oli kivi osaliselt vees.

Nõukogude ajal kujundasid Eesti Põllumajanduse Tootmiskoondis ja kolhoos “Kaljurand” Voka üheks korrastatumaks maa-asulaks Eestis: ehitati täismõõtmeline staadion, spordihoone ning sise- ja jahilasketiir, kolhoosi keskusehoone, lasteaed, rajati ja hooldati muruväljakuid. Keskus hõlmas ka looduskaitsealuse Voka pargi.

Mõisaomanike Fock'ide järgi praeguse nimekuju saanud Voka. Pildil on mõisa kõrvalhooned. Foto: Anne-Ly Feršel.

Pühajõe suudmes asub Toila sadam.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Toila alevik

Toila koosnes vanasti kahest osast: Toila-Altküla ja Toila. Toila-Altküla on esmakordselt mainitud Kärilõpe nime all 1426. aastal, Toila aga Männikuna 1547. aastal. Toila ehk Männiku oli põhiliselt kaluriküla. Toila nimi arvatakse olevat soome algupärane, seostub soovi ja lootusega: selline tähendus on soome sõnal *toive*, millest on tuletatud kohanimi *Toivela*. Ajapikku on sõnast kadunud *e* ja *v*, nii saigi *Toila* (nõnda on kohanime teket seletanud professor Lauri Kettunen). Mõis rajati siia 17. sajandi alguses Voka karjamõisana.

Kohalikuks kultuurihälliks sai Toila 19. sajandi teisest poolest. 1841. aastal asutatud Toila kool tagas kolm õppeaastat haridust. Kui haritud noormehed meheikka jõudsid, algas piirkonnas aktiivne seltsielu, eestvedajaks Abram Simon. 1863 asutati meeste laulukoor, mis Voka mõisahärra Nikolai von Wilckeni antud vankrite ja hobustega 1869. aastal I üldlauupeole sõitis. 1867. aastal alustas tegevust segakoor ja 1868. aastal pasunakoor. Pillid telliti Saksamaalt Dresdenist, algajaid muusikuid käis õpetamas David Otto Wirkhaus Väägverest. Pasunakooril on olnud mitmeid kõrgest soost kuulajaid: esineti Peterburis parun Nikolai von Wilckeni juubelil ja Toompea lossis Eestimaa kubernerile.

1881. aastal etendati koolimajas Lydia Koidula näidendit „Säärane mulk ehk 100 vakka tangusoola“, ja aasta hiljem alustati teatrimaja ehitamist: sellest sai esimene teatri etendamise tarvis püstitatud hoone Eestis. Toila alevi platsil on mälestuskivi maateatrile ja esimesele teatrimajale.

Toila on olnud mitme nimeka kultuuritegelase kodukant. Siit on pärit Eesti teenekas maastikufotograaf Carl Sarap (1892–1942). Koos Rakvere raamatukaupluse

omaniku Johanna Triefeldiga alustasid nad Eesti linnade ja maastike süstemaatilist pildistamist. Toilas oli ka armastatud näitleja ja filmirežissööri Kaljo Kiisa (1925–2007) lapsepõlvkodu. On arvatud, et näitlejapisiku päris Kiisk oma emalt, kes oli tegev Simoni teatritrupis. Pühajõe köstri poeg helilooja Veljo Tormis on Toilas veetnud osa oma lapsepõlvest.

20. sajandi alguses (1901) asutati vabatahtlik tuletõrje selts. Toila mõisa tulekahju kustutamises osalemise eest sai selts tasuta maad ja vajalikku ehitusmaterjali pitsumaja ehitamiseks.

1911. aastal asutati piimaühing, mida võib pidada praeguse Jõhvi Piima sajanditaguseks eelkäijaks. 1913. aastal asutatud postkontori tegutsemist toetas Peterburi suurkaupmees Grigori Jelissejev, ostes oma firmale margid just sealt. 1939. aastal avati kodunduskool.

1870. aastal hakati kohalike eestvõttel otsima kohta uuele surnuaiale (praegune Toila kalmistu), kabel valmis 1895. Hiljem, 1943. ja 1957. aastal leiti kalmistu naabrusest kivi kalmed. Sinna on maetud kahel perioodil: 1.–2. sajandil ja 7.–8. sajandil. Matmine kalmesse kestis kuni 13. sajandini. Leiud sarnanevad paljuski Soome kalmetest leitud esemetega, mis tõendab virulaste ja soomlaste tihedat läbikäimist.

Kuurorti areng algas Toilas 1870. aastatel, mil kerkisid esimesed paarkümmend suvilat. Siin käis puhkamas Peterburi ja Moskva toonane eliit. Toila kaunist loodust on jäädvustanud maalikunstnik Ivan Šiškin (1832–1898). 18 aastat elas siin nimekas vene poet Igor Severjanin (1887–1941). Poeedi ema on maetud Toila kalmistule. 1935. aastal ilmunud luulekogu „Püha jõgi (Pühajõgi)“ andis poeedile nime Pühajõe laulik. Muuhulgas tõlkis Severjanin koos abikaasa Felissaga eesti luulet.

Suurepäraste loodusolude ning õhustiku järgi hakati Toilat kutsuma õhukuurordiks. Siin armastas puhkust veeta ka Eesti kultuurieliit: Betty Alver, Friedebert Tuglas, Marie Under, Carl Robert Jakobson ja paljud teised.

20. sajandi alguses ehitati Toilasse sanatooriumihoone, mis hiljem likvideeriti. Praegune Toila SPA valmis 1989. aastal.

Pühajõe suudmes asuvat randa kasutati kaluripaatide hoidmiseks. Enne Teist maailmasõda rajati siia maakividest muul, sadamahoone, rannahoone ja saun-vesiravila. Nõukogude ajal ehitati sõjas purustatud rajatiste ja hoonete asemele sadamakäi ja uued hooned. Täna seisavad sadamas traallaevad Aidu, Valaste, Martsa ja Saka ning tegutseb jahtklubi.

Kunagised Oru lossi kaldakindlustused jõe ääres ja Keskmine sild. Foto Eesti Ajaloomuuseumi kogust N 5642 : 572

Oru pargi roosiaed. Foto: Anne-Ly Feršel.

Oru loss ja park

Oru loss. 1897. aastal ostis vene suurkaupmees Grigori Jelissejev Pühajõe suudmealalt kokku ligikaudu 144 ha maad, sealhulgas Pühajõe karjamõisa, Pühajõe suudmeala, männiku jõe vasakaldal ning Nõiametsa paremkaldal, ning lasi siia ehitada Itaalia renessanssvillade eeskujul suvelossi. Oru lossikompleks valmis 1899, sellesse kuulusid peale suvelossi maneež, triiphooone, teenijatemaja ja kirik. Teenijatemaja tornis kasutati tuulejõudu, mille abil pumbati kaevust vett.

1935. aastal ostsid Eesti suurtöösturid vahepeal tühjana seisnud lossi koos pargiga ning kinkisid Eesti Vabariigi Riigikantseleile presidendi suveresidentsiks. Suveresidentsi juurde ehitati komandandimaja, aednikemaja, ambulantsi-sauna-pesuköögihoone, rannahoone, saun-vesiravila, sadamahoone, Nõiametsa vaatepaviljon; klindiastringule rajati kahe hektari suurune kiviktaimla.

1941. aastal süüdati loss põlema ja 1944. aastal õhati selle keldris olnud laskemoon. 1960. aastal lükati varemed maha ning kaeti liiva ja mullaga.

Endisaegseid lossi hoonete asukohti märgivad Toila gümnaasiumi vana maja (teenijatemaja, mis ehitati ümber kooliks) ja uus hoone (maneež).

Oru park. Lossi juurde kujundas pargi 19. sajandi Venemaa väljapaistvamaid maastikuarhitekte Georg Kuphaldt (1853–1938). Kuphaldti käsi on olnud mängus Kadrioru, Pärnu rannapargi, Olustvere mõisapargi, aga ka Peterburi Talvepalee aia loomisel.

ORU PARGI MAASTIKUKAITSEALA VAATAMISVÄÄRSUSED

- 1 Endine pargi peavärv, „Karuvärv“
- 2 Läänepärna allee
- 3 Komandandimaja alusmüür
- 4 Laste mänguväljak, endise kiriku asukoht
- 5 Lossiala värv
- 6 Lossi asukoht
- 7 Kasvuhoone alusmüür skulptuuriga „Kolm graatsiat“
- 8 Rosaarium basseiniga
- 9 Toila Gümnaasium
- 10 Euroameerika pappel
- 11 Tammik
- 12 Kooli aed
- 13 Nõiamets
- 14 Neidepank
- 15 Nõiametsa paviljon
- 16 Endise kiviktaimla asukoht
- 17 Grott
- 18 Purskkaev „Kalad“, terrassid
- 19 Hõbeallikas ja –koobas
- 20 Keskmine sild
- 21 Tiigid
- 22 Rõosteallikas
- 23 Berliini papli allee
- 24 Lõunasild
- 25 Oru pargi kivi
- 26 Dendroaed
- 27 Tammeallee
- 28 Lauluväljak
- 29 Pargi haldushoone
- 30 Lipumägi
- 31 Praegune peavärv
- 32 Sadam
- 33 Põhjasild
- 34 Sõjameeste kalmistu

Algallikas: Mõtuste (2003)
Atlaskaart Eesti põhikaart, Keskkonnaregister

Oru park (vt. ka lk. 154) rajati aastatel 1899–1901 kohalike talupoegade tööjõul. Pargi kujundaja rõhutas vajadust kaitsta loodusväärtusi: ta kasutas suurepäraselt Pühajõe imelist orgu, vaateid vastaskaldale ja merele. Kuphaldt kirjeldas Pühajõe suudmeala kui kümne meetri laiust kohisevat ja vahutavat mäestikujõge.

Ligi 90 hektarit hõlmav park on kujundatud eri stiilides: lossi lähiümbrus lukuslike terrasside, basseinide ja purskkaevudega korrapärase iluaiana, mis mõneti meenutas Rooma aedu, teine osa nõlvaku all oli aga põhjamaiselt karge, osalt metsikunagi mõjuv parkmets.

Pärast oktoobrirevolutsiooni emigreerus Jelissejev Prantsusmaale ning jättis Oru lossi koos pargiga oma volinikule valvata. Loss hakkas lagunema ning park metsistuma. Pärast seda, kui loss koos pargiga sai Eesti Vabariigi presidendi suveresidentsiks, rekonstrueeriti koos lossiga ka paljud pargirajatised arhitekt Roman Koolmari (1904–1971) kavandite järgi. Muuhulgas pandi 1939. aastal lossini viiva pärnaallee algusesse värava kaunistuseks ja valgustamiseks Herman Halliste (1900–1973) loodud kaks elusuuruses graniitkaru. See oli Eesti esimene raidkujudega kaunistatud värv. Raidkujud on nüüd muinsuskaitse all, ent üks karu on kaotanud osa oma koonust (nõukogude ajal, mil tema pihta märki lasti)

Endine Oru pargi peavärv, rahvakeeli tuntud Karuvärvatena. Kireva „elulooga“ on värvas seisvad karudki: esimesed omataolised Eestis, vanglas olnud ja taas oma kohale seatud. *Foto: Eva-Liis Tuvi.*

Endine püha hiis – Nõiamets Neidepangal. Pargi pisut metsistunud ilme on taotluslik, loob üksildasele uitajale teatava müstilise meeleolu. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

ning esikäppade vahelt valguslateranat kandnud posti. Vahepeal olid karud hoiul Sillamäe vangilaagris. Tagasi lossivärvasse jõudsid 1960. aastate teisel poolel.

Lipumäe naabruses on ammustest aegadest olnud Oru pargi laululava. Lipumäel (teiste andmete kohaselt praeguse sanatooriumi juures) asunud Põhjasõja ajal Karl XII staap. Rootslaste võidu taganud tollane veskiomanik, kes juhatanud nad venelaste seljataha.

Üks pärimuslugu räägib veski röövimisest: röövlid tapnud möldri pere ning varastanud vilja, eluga pääsenud vaid abi järele saadetud väike tüdruk. Veski olemasolu eeldab ja kinnitab teavet, et vanasti läks Lipumäe alt tee üle jõe.

Nõiamets on püha hiis pargi idaosas Neidepangal. Neidepanga nimega on seotud kolm legendi. Ühe kohaselt asunud pangal pärisorjuse ajal peksutall, kus talupoegadele vitsa anti. Kord tahetud üht noort neidu peksutalli viia, kuid ta rabelenud lahti ning hüpanud kõrgelt kaldalt alla. Tema mälestuseks hakatud kohta Neidekaldaks kutsuma. Teise pärimusjutu kohaselt on pank nime saanud

Voka paruni esimese öö õiguse ja kolmanda järgi sõdurite vägistamise eest pagened ja pangalt alla kukkunud neiu järgi.

Koopad Pühajõe oru veerudes on varasematel aegadel olnud omaette vaatamisväärsus. Neidepanga astangus, umbes kümme meetrit panga servast allpool oli kunagi väike Nõiametsa koobas (Nõiakoobas, Röövlikoobas), ent selle lagi on juba ammu varisenud. Praegu on sel kohal väike terrass, tugimüüriaga piiritletud puhkenurgake.

Tiskre liivakivi paljandid ning rohked allikad Pühajõe alamjooksu oru veerudel lubavad oletada teistegi koobaste olemasolu. Nüüdseks on neist osaliselt säilinud vaid üks – Hõbeallika koobas jõe parempoolse veeru üle viie meetri kõrges liivakiviseinas. Tõenäoliselt on sellegi koopa lagi korduvalt varisenud. Viimane ulatuslikum ning koobast oluliselt kahandanud varing toimus 1956. aastal sinna tassitud sõjaaegse laskemoona lõhkamise tagajärjel: koopa esiosa varises siis 9 m pikkuses kokku. Praegu on kolmnurkne koopaava 1,7 m lai ja 1,4 m kõrge, koobas kitseneb sügavuti. Kuuemeetrise koopa tagaseinas voolab lõhest välja

Hõbeallika koobas. Oru pargi tuntud vaatamisväärsus, mis ei jäänud sõjas puutumata: sõjamoona lõhkamise tõttu varises koobas suures osas sisse.

Foto: Anne-Ly Feršel.

Vaseallikas, mida teinekord ka roostese vee järgi Roosteallikaks kutsutakse, toidab oma veega tiike. *Foto: Anne-Ly Feršel.*

Paisutatud Pühajõgi veski kohal otse lossi all. Kõrgel platool Oru loss.
Foto: ERM Fk 114 : 65.

Taastatud tiigid Oru pargis. Tiigid rajati presidendi suveresidentsi algusaastatel ja taastati taasiseseisvumise järel.
Foto: Bruno Uustal.

Hõbeallika oja (vooluhulk alla 1 l/s). Allikaga koopa ümbrus kujundati lossiaegadel romantiliseks varjuliseks puhkenurgaks. 1930. aastatel olevat koobast isegi värviliste laternatega valgustatud.

Pargi värava lähedal asus kunagi Reokoobas, mida olevat muistsete sõdade ajal kasutatud pelgupaigana. Nüüdseks on koopa lagi varisenud, tema kohal väljub järsust oruveerust väike allikas, mille veel arvati olevat silmi raviv toime.

Jelissejevi ajal ebaõnnestunult rajatud paisjärve asemele kujundati presidendi suvelossi aegu tiigid, mis pärast Teist maailmasõda taastati. Tiike toidab raurikka veega Roosteallikas.

1995. aastast korraldatakse Oru pargi promenaadipidu, siin peetakse igal aastal ka kaevurite päeva.

Pühajõe ja tema ümbruse maastike kaitseks

PÜHAJÕE KAITSEKS

- kalda piiranguvöönd mõlemal kaldal 100 m veepiirist;
- Pühajõe hoiuala (3,9 ha) Toila vallas;
- vääriskalade kudemis- ja elupaikade nimistus Mägara oja suudmest kuni Soome laheni;
- Oru pargi maastikukaitseala (75 ha) Pühajõe suudmealal.

Jõe kaldavööndis, saja meetri kaugusel veepiirist, on keelatud igasugune tegevus, mis võib mõjutada jõge ja selle elustikku.

Pühajõe hoiuala hõlmab jõge Mägara oja suudmest Oru pargi maastikukaitsealani. Hoiuala on loodud selleks, et kaitsta siin ebasoovitavate muutuste eest üle-euroopaliselt väärtustatud jõe-elupaiku. Erilist tähelepanu vajavad Pühajõel jõesilmu elupaigad.

Vääriskalade kudemis- ja elupaik. Mägara oja suudmest kuni Soome laheni kuulub Pühajõgi vääriskalade – lõhe, jõeforelli, meriforelli ja harjuse – kudemis- ja elupaikade nimistusse. Selles jõeosas on keelatud rajada uusi paise ja rekonstrueerida olemasolevaid ulatuses, mis võib tõsta veetaset ning muuta veekogu looduslikku sängi ja hüdroloogilist režiimi.

Pühajõe hoiuala algab sealt, kus Mägara oja suubub Pühajõkke. Tulevikus kinnitab seda ka vastav tammelehega tähis. Foto: Eva-Liis Tuvi.

Veevaene Pühajõgi Oru pargi alal. Sügava oru põhja on võimsatest veevoogudest jäänud sel aastal vaid riismed. Foto: Anne-Ly Feršel.

Vaade Oru pargile. Mitmetasandilist parki iseloomustavad rohked jalgrajad ning kaunid vaated. Foto: Eva-Liis Tuvi.

Oru pargi maastikukaitseala.

Oru park (vt. ka lk. 148) võeti looduskaitse alla 1957. aastal. Kaks aastat hiljem (1959) loodi riiklik maastikuline keeluala „Saka–Ontika–Toila paekallas“. See hõlmas peale Põhja-Eesti panga kõige pikema katkematu järgu ka Pühajõe oru selle alamjooksul ja endise Oru lossi pargi. Pärast mitmeid ümberkorraldusi on 1997. aastast siin kaks maastikukaitseala: Ontika (1212 ha) ja Oru pargi maastikukaitseala (75 ha). Viimase kaitse-eesmärk on hoida ajaloolise väärtusega ja mitmekesise pinnamoega pargimaastikku. Kaitsealal on üks piiranguvöönd.

Oru pargi korrastamist alustati 1958. aastal. 1971 loodi pargi hooldamiseks ja taastamiseks eraldi väike metskond – Toila metskond, mille tööpiirkonnaks määrati kõigest 1123 ha kuue looduskaitsealaste piirangutega lahustükina.

1996. aastal Ilmar Süda tehtud inventuuri kohaselt kasvab pargis 258 liiki puid ja põõsaid. Haruldasemad neist: must mänd (*Pinus nigra*), ameerika

lehis (*Larix laricina*), jaapani juudapuulehik (*Cercidiphyllum japonicum*), põldva-her (*Acer campestre*), ameerika pärn (*Tilia americana*) jt.

Pargi jämedaim puu – euroameerika pappel (*Populus × canadensis*, ümbermõõt meetri kõrguselt 1997. aastal 545 cm) – kasvas koolimaja õues. Puu oli kaitse all üksikobjektina, asus väljaspool maastikukaitseala piiri, kuid murdus 2010. aasta septembrikuu tormituultes.

Oru pargi rändrahn võeti kaitse alla juba 1937. aastal. Kivi asub Pühajõe paremkaldal paikneva Oru lossi maa-alal ja on suures osas mattunud pinnasesse. Maa-peased mõõtmed: pikkus 10,7 × laius 8,3 × kõrgus 2,0 m; ümbermõõt 26,5 m (Pirrus, 2009). Kivisse raiutud venekeelne tekst teatab, et kõrval olev tee ja sild on ehitatud 1901. aastal. Rahnu on kasutatud reeperina lähikonna geodeetilisel mõõdistamisel.

Oru pargis Pühajõe kallastel on II kategooria kaitsealuste liikide – põhja-nahkhiire ja veelendlase elu- ning toitumiskaik.

Kuulus Oru pargi rahn, mida tuntakse ka Jelissejevi kivina. Taamal Lõunasild.
Foto: Anne-Ly Feršel.

Allikmaterjal

- Aaloe, A., Mädel, A. 1967.** Eesti pangad ja joad. Eesti Raamat, Tallinn.
- Abner, O. Kõnsa, S., Lootus, K., Sinijärv, U.** (koost.) 2007. Eesti pargid 1. Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet. Varrak, Tallinn: 261–263; 266, 278–285.
- Alekand, P.** 2009. Pada jõe paisude uuring. Vahearuanne. Töö nr. 09771. Projekteerimisbüroo Maa ja Vesi AS. Käskiri Keskkonnaameti Viru regioonis.
- Avinurme valla ajalugu.** Kättesaadav: <http://www.avinurme.ee/index.php?s=13> (09. 11. 2009).
- Bötskov, M.** 2001. Voltaire, Karl XII, Šeremetjev, Päts, Severjanin. – Toila. Baltimaade pärl. Eesti Põlevkivi, Jõhvi.
- EELIS** (Eesti Looduse Infosüsteem-Keskkonnaregister). Kättesaadav: <http://loodus.keskkonnainfo.ee/w5/> (10.11.2009).
- EELK Viru-Nigula kirik.** – Lääne-Virumaa. Kättesaadav: http://www.virumaa.info/turism/vaatamisvaarsused/EELK_Viru_Nigula_kirik.place_id-206 (12.11.2009).
- Eesti ajakirjanduse analüütiline bibliograafia, 1936.** – Postimees, 15. juuli. Kättesaadav: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/index2.php?kid=393325&year=1936> (10.11.2009).
- Eesti geoloogiline baaskaart 6443, Kiviõli.** Seletuskiri 2007. Eesti Geoloogiakeskus, Tallinn. Kättesaadav: http://www.maaamet.ee/docs/geoloogia/Seletuskiri_Kiviõli.pdf (12.11.2009).
- Eesti Triatloni Liit.** Kättesaadav: http://www.triatlon.ee/docs/2009/tudu_2009.pdf (13. 11. 2009).
- Ehrlich, K.** (toim.) 2009. Kauneim omavalitsus on Kunda ja kauneim küla on Mahu. – Virumaa Teataja, 21. juuni.
- Elstrok, H.** 1999. Kunda, Mahu, Viru-Nigula. Maalehe Raamat, Tallinn.
- Emajõe veeriik.** Kättesaadav: <http://www.riverland.ee> (12.11.2009).
- Esimese seireringi tulemused ja andmete analüüs 2009.** Riigihanke „Elupaikade ja liikide inventuur, seire ning 6 hoiuala kaitsekorralduskava eelnõu koostamine” täitmise teine vahearuanne. Eesti Loodushoiu Keskus. Tartu. Käskiri Keskkonnaameti Viru regioonis.
- Hein, A.** 1998. Vanad mõisad ümber väärastavad maastikku. – Eesti Loodus 5/6: 270–272.
- Hein, A.** 2006. Grott ja koobas. – Eesti Loodus 9: 12–16.
- Heinsalu, Ü.** 1977. Karst ja looduskeskkond Eesti NSV-s. Valgus, Tallinn: 30, 53.
- Heinsalu, Ü.** 1987. Eesti NSV koopad. Valgus, Tallinn: 35–37.
- Helme, M.** (koost.) 2003. Eestimaa linnuste teejuht. 7 teekonda – 58 linnust. Kunst, Tallinn.
- Hermann, U.** 1983. Kilde Viru-Nigula ajaloost. Eesti Loodus 4: 256–258.
- Hiemäe, M.** 2006. Sõnajalg jaaniöö. Ilmamaa, Tartu.
- Hink, H.** 1996. Virumaa karst ja allikad. – Eesti Loodus 11/12: 393–398.
- Ida-Eesti vesikonna veemajanduskava eelnõu** seisuga 27. august 2009. Kättesaadav: <http://www.envir.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=1101115/2009.08.31+Ida-Eesti+vesikonna+veemajanduskava+eelnu.pdf> (10.11.2009).
- Ida-Viru kuue hoiuala kaitsekorralduskavad. 2010.** Projekti „Elupaikade ja liikide inventuur, seire ning 6 hoiuala kaitsekorralduskava eelnõu koostamine” tööversioon veebruar. Eesti Loodushoiukeskus. Tartu.
- Ida-Virumaa asustust ja maakasutust suunavad keskkonnaningimused.** Maakonnaplaneeringu teemaplaneering „Asustust suunavad keskkonnaningimused.” Kinnitatud 11. juulil maavanema korraldusega nr. 130. Kättesaadav: <http://www.ivmv.ee/docs/s3d6.pdf> (18.11. 2009).
- Ida-Virumaa kaitsealused pargid 2009.** Ida-Virumaa õpilaste parkide ajaloo uurimistööd. Keskkonnaamet. Ida-Virumaa.
- Ida-Virumaa, 2007.** SATA OÜ. Kättesaadav: <http://www.ida-virumaa.ee/docs/d4.pdf> (12.11.2009).
- Jalakas, K.** 2008. Minu kodutalu rajamisest ülemöödnud sajandi lõpuaastail. – Vooremaa, 24. aprill.
- Joonuks, H.** 1969. Alutaguse. Eesti Raamat, Tallinn.
- Joonuks, H.** 1969a. Viru rannikul. Eesti Raamat, Tallinn: 71–77.
- Joonuks, H.** 1977. Rakvere rajoon. Siin- ja sealpool maanteed. Eesti Raamat, Tallinn.
- Joonuks, H.** 1979. Tallinn–Narva. Eesti Raamat, Tallinn: 40–44.
- Joonuks, H.** 1995. Virumaa teadlasi. – Saaber, K. (koost.) Virumaa koguteos. Lääne-Viru maavalitsus, Ida-Viru maavalitsus, Rakvere: 542–557.

- Joonuks, H., Vallimäe, O. 1988.** Kohtla-Järve linn ja rajoon. – Siin- ja sealpool maanteed. Eesti Raamat, Tallinn.
- Jung, J. 1910.** Muinasteadus eestlaste maalt III. Tartu.
- Juske, A. (koost.) 2006.** Eesti vesiveskid. Tallinn.
- Järvekülg, A. (koost.) 2001.** Eesti jõed. EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Instituut. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu: 417–422; 423–426; 427–431.
- Järvet, A. 2006.** Järvede ja jõgede veeolude ja reostuskoormuste muutused. – Raukas, A. (koost.) Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskkonnakahjud. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn: 137–161.
- Järvet, A. (koost.) 2007.** Avijõe hüdrooloogiline ülevaade ja ettepanekud jõe seisundi parandamiseks. Lõuna-Soome ja Eesti Interreg IIIa projekt 3+3. Ühine keskkond 2005–2007. Öppematerjal.
- Kaaver, A. 1978.** Georg Kuphaldt 1853–1938. – Eesti Loodus 7: 445–450.
- Kalvi küla.** Eestigiid.ee. Kättesaadav: <http://www.eestigiid.ee/?CatID=91&ItemID=721> (10.11.2009).
- Kalvi mõis (hotell).** Kättesaadav: <http://www.kalvi-hotel.com/> (10.11.2009).
- Kangur, M., Viilmann, M.-L., Kesler, M. 2006.** Eesti riikliku kalanduse andmekogumise programmi täitmine ja vaalaliste juhusliku püügi seirekavade koostamine ning elluviimine vastavalt Euroopa Nõukogu määrustele nr. 1581/2004 ja 812/2004 ning Euroopa Komisjoni määrusele nr. 1639/2001 ja andmete analüüs ning soovitud kalavarude haldamiseks. Tartu Ülikool, Eesti Mereinstituut. Tallinn. Kättesaadav: <http://www.envir.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=447467/1%F5he,+merif+06aru+.pdf> (12.11.2009).
- Kaur, K. 2010.** Frierich Gustav Arvelius. EEVA, Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu. Kättesaadav: <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=6> (03.10.2009).
- Keskkonnaregister.** Kättesaadav: <http://register.keskkonnainfo.ee/envreg/main> (10.11.2009).
- Kiisma, L. 1998.** Vana Jõhvi. Jõhvi Linnavalitsus. Jõhvi.
- Kink, H. (koost.) 2004.** Loodusmälestised 11. Ida-Virumaa–Lääne-Virumaa. Kohtla, Lüganuse, Aseri, Viru-Nigula. TTÜ Geoloogia Instituut. Teaduste Akadeemia kirjastus, Tallinn.
- Kink, H. (koost.) 2005.** Loodusmälestised 13. Ida-Virumaa: Illuka, Mäetaguse, Isaku, Alajõe. TTÜ Geoloogia Instituut. Teaduste Akadeemia kirjastus, Tallinn.
- Kink, H. (koost.) 2005.** Loodusmälestised 14. Ida-Virumaa: Sonda, Maidla, Tudulinna, Avinurme, Lohusuu. TTÜ Geoloogia Instituut. Teaduste Akadeemia kirjastus, Tallinn.
- Kirss, O. (koost.) 1980.** Kohta-Järve linn ja rajoon. Eesti Raamat, Tallinn.
- Klaas, E. (toim.) 2009.** Mahus õpetatakse pilliroogu kasutama. – Virumaa Teataja, 15. juuli.
- Klaas, E. (toim.) 2009.** Mahus võistlevad pilliroost ujuv-sõidukid. Postimees.ee.
- Klaas, E. 2008.** Seljamäe looduse õpperajal talve otsimas. – Virumaa Teataja, 21. jaanuar.
- Klaas, E. 2009.** Mahu küla inimesed hoolivad oma ümbusesest. – Virumaa Teataja, 5. august.
- Kohtla valla kodulehekülj 2009.** Üldinfo, rahvastik. Kättesaadav: <http://www.kohtlavv.ee/index.php?sect=20> (13.11.2009).
- Kont, A. 1995.** Loodus ja keskkonnaseisund. – Kaasik, T. (koost ja toim.) Ida-Virumaa: inimene, majandus, loodus. Ülevaade maakonna probleemidest säästliku arengu kontekstis. Stockholmi Keskkonna Instituut – Tallinn, Ida-Virumaa Säästliku Arengu Komisjon. Tallinn: 35–43.
- Kriis, K. 2005.** Ida-Viru pääses tormist üsna kergelt. – Põhjarannik, 11. jaanuar.
- Kriis, K. 2006.** Keskkonnaraha toel Avijõgi ja Sillamäe joogivesi puhtaks. – Põhjarannik, 1. november.
- Kriis, K. 2006.** Rannapungerja tuletorni pääs on luidete kaitsmises. – Põhjarannik, 16. juuni.
- Kriis, K. 2008.** Kukruse mägi vajus meetri jagu madalamaks. – Põhjarannik, 24. september.
- Kuht, E. 2004.** Venevere küla taastab järve. – Virumaa Teataja, 21. aprill.
- Kultuurimälestiste riiklik register.** Kättesaadav: <http://register.muinas.ee/> (10.11.2009).
- Kuuse, K. 1995.** Lohusuu läbi aegade. AS Trükk ja Teenused.
- Kõuts, F., Valk, H. 1998.** Rist ja raud. Põhja-Eesti küla-seppade 18. ja 19. sajandil tehtud kalnuriste. SE&JS kirjastuskompanii, Tallinn.
- Laekvere valla kodulehekülj.** Kättesaadav: <http://www.laekvere.ee/>
- Landberg, O. (koost.) 1966.** Rakvere radadel. Eesti Raamat, Tallinn.
- Laugaste, E., Normann, E. 1999/2004.** Muistendeid ja uurimusi Kalevipojast. Kohanimetid seletavad muistendid. Kättesaadav: <http://www.folklore.ee/ri/folkte/myte/kalev/37.html> (12.11.2009).

- Leisk, Ü., Roosalu, K., Loigu, E., Reihan, A. 2006.** Lõhejõgede hüdroloogia ja keemiline seisund. – Nuum, T., Kangur, M. (koost.) Lõhe Eesti Jõgedes. Eesti Roheline Liikumine. Tartu. Kättesaadav: <http://www.roheline.ee/files/vesi/l6heraamat.pdf> (18.11.2009).
- Leito, T. 2003.** Lääne-Virumaa kaitsealad ja üksikobjektid. Lääne-Virumaa Keskkonnateenistus. Eesti Loodusfoto, Tartu.
- Leito, T. 2004.** Ida-Virumaa kaitsealad ja üksikobjektid. Ida-Virumaa Keskkonnateenistus. Eesti Loodusfoto, Tartu.
- Lepasaar, J. 1989.** Laaneteedel. Valgus, Tallinn.
- Lepasaar, J. 1991.** Laanetagused. AS Trükis, Kohtla-Järve.
- Lepasaar, J. 1996.** Sooradadel. AS Trükis, Kohtla-Järve.
- Lepasaar, J. 2000.** Sõjajumala armuke. Oonurme. AS Trükis, Kohtla-Järve.
- Lepasaar, J. 2003.** Kevadest kevadesse. Digimap OÜ, Tallinn.
- Leppik, T. 2008.** Ida-Virumaa jõed ajavad üle kallaste. Põhjarannik, 30. august.
- Lille, R. (koost.) 2008.** Muuga paikkonna kultuurilugu. Kättesaadav: <http://www.laekvere.ee/mkool/>
- Lohusuu valla arengukava 2007–2013.** Kättesaadav: http://vald.lohusuuvv.ee/files/arengukava_2007-2013.pdf (12.11.2009).
- Looduskaitse I, 1937.** Riigiparkide Valitsuse kirjastus, Tallinn.
- Looduskaitse põhimaterjale, 1959.** ENSV Ministrite Nõukogu Looduskaitse Valitsus. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn: 46–47, 89, 114, 140.
- Loopmann, A. 1979.** Eesti NSV jõgede nimestik. Valgus, Tallinn.
- Lääne-Virumaa asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused.** Maakonnaplaneeringu teemaplaneering. Asustust suunavad keskkonnatingimused. Kinnitatud 18. juulil 2006 korraldusega nr. 114. Kättesaadav: <http://www2.l-virumv.ee/?id=549> (18.11.2009).
- Maa-ameti geoportaal.** Kättesaadav: <http://xgis.maaamet.ee/> (10.11.2009).
- Maavalla Koda.** Kättesaadav: <http://www.maavald.ee/> (12.11.2009).
- Maetsma küla.** Eestigiid.ee. Kättesaadav: <http://www.eestigiid.ee/?CatID=91&ItemID=773> (12.12.2009).
- Mahu kihelkonna pyhad paigad I. 2009.** Maavalla Koda. Maausk. Hiis. Mahu kihelkond. Kättesaadav: <http://www.maavald.ee/maausk.html?rubriik=40&id=197&op=lugu> (10.11.2009).
- Mahu kihelkonna pyhad paigad II. 2009.** Maavalla Koda. Maausk. Hiis. Mahu kihelkond. Kättesaadav: <http://www.maavald.ee/maausk.html?rubriik=40&id=198&op=lugu> (10.11.2009).
- Mahu külaselts.** Viru-Nigula vald. Seltsitegevus. Kättesaadav: <http://www.viru-nigula.ee/index.php?id=448> (11.11.2009).
- Masing, J. (koost.) 2005.** Ida-Virumaa. BTG Eestimaa reisijuht. Tallinn.
- Masing, J. (koost.) 2005.** Lääne-Virumaa. BTG Eestimaa reisijuht. Kolga.
- Meriste, V., Kask, I. 1964.** Rikas park põhjakaldal. – Eesti Loodus 4: 353–361.
- Miidel, A. 1995.** Mitu juga on Eestis? – Eesti Loodus 5: 210–212.
- Miidel, A. 1996.** Joad Kirde-Eestis. – Kukk, T. (toim.) XIX Eesti Loodusuurijate päev. Kirde-Eesti loodus. Tartu–Tallin. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn: 35–37.
- Moor, A. 1964.** Peipsimaa etniliset ajaloo. Ajaloolis-etnograafilise uurimise Eesti–Vene suhetest. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.
- Muinastulede öö. 2009.** Rannarahva Koda. Kättesaadav: <http://www.rannarahvakoda.ee/muinastuled/> (12.11.2009).
- Muuga kool.** Kättesaadav: <http://www.laekvere.ee/mkool/> (12.11.2009).
- Mõtuste, M. 1998.** Toila ümbruse kultuuri- ja hariduselu ajaloo. AS Trükis, Kohtla-Järve.
- Mõtuste, M. 2003.** Toila suvituskoht. Toila.
- Mõtuste, M. 2004.** Ida-Virumaa koolid ja kooliõpetajad 1918–40. Jõhvi.
- Mäe, A. 2004.** Põrna kõrts läks enampakkumisele. – Virumaa Teataja, 24. aprill.
- Mälestuste killud I 2007.** Haridusühendus “Tudulinlane”. AS Trükis, Kohtla-Järve.
- Mälestuste killud II 2009.** Haridusühendus “Tudulinlane”. AS Trükis, Kohtla-Järve.
- Nigula õlu.** Estonian Beer Guide. Eesti õlu. Kättesaadav: www.beerguide.ee/nigula.html (11.11.2009)
- Nurgamaa, A. 2008.** Ida-Virumaa mõisad. Käsikirja IM 7637:3 (Iisaku muuseumis).

- Nurgamaa, A. 2008a.** Postijaamad Ida-Virumaal. Käsikiri IM 7637:1 (Iisaku muuseumis).
- Nurgamaa, A. 2010.** Muistised Ida-Virumaal. Tudulinna ümbrus. Käsikiri A. Nurgamaa erakodus.
- Nurgamaa, A. 2010a.** Muistised Ida-Virumaal. Käsikiri Iisaku muuseumis.
- Oras, K.** Aseri valla ajalugu puudutavad käsikirjad.
- Paasvere küla.** Eestigiid.ee. Kättesaadav: <http://www.eestigiid.ee/?CatID=94&ItemID=1586> (12.12.2009).
- Padaveski puhkemaja 2009.** Eelprojekt ehitusloa taotlemiseks. Seletuskiri. Allianss Arhitektid OÜ. Kättesaadav: http://www.keskkonnaamet.ee/sadr/public/adr_upload/Paduveski_20091209153258.80363.pdf (21.12.2009).
- Pahkla, Ö. 1966.** Liiter õli reostab miljon liitrit vett. – Eesti Loodus 6: 98–100.
- Pandivere allikad.** Kättesaadav: <http://www.maves.ee/Pandivere/> (12.11.2009).
- Pandivere.** Estonica: Loodus. Kättesaadav: http://www.estonica.org/est/lugu.html?meny_id=444&kateg=2&alam=69&leht=4 12.11.2009).
- Pirrus, E. 2009.** Eestimaa suured kivid. Suurte rändrahnude lugu. TTÜ Geoloogia Instituut, Tallinn.
- Pommer, V., Kuuse, K. 1993.** Mustvee 500. OÜ Greif. Tartu.
- Praust, V. 2009.** Samma mõis. – Eesti mõisaportaal. Kättesaadav: <http://www.mois.ee/viru/unukse.shtml> (10.11.2009).
- Praust, V. 2009.** Unukse mõis. – Eesti mõisaportaal. Kättesaadav: <http://www.mois.ee/viru/unukse.shtml> (10.11.2009).
- Prave, E. 2005.** Imemasin muudab Pühajõe kaldad maagiliseks. – Põhjarannik, 9. mai.
- Põlevkivi kaevandamise AS ettevõtete tööst tulenevate hüdrogeoloogiliste muutuste prognoos, 2004.** 416L.5.1. lõpparuanne. Tallinna Tehnikaülikool, Mäeinstituut. Tallinn.
- Pärn, K., Mölder, K.** (koost.) 2005. Tere tulemast Avinurme. Avinurme kultuuri ja Hariduse Selts Nurmetuled. Avinurme.
- Päästjatele andsid tööd põlev teler ja vana õlletehas.** 2009. – Virumaa Teataja. Uudised.
- Raam, V.** (üldtoim.) 1997. Eesti arhitektuur 3. Harjumaa, Järvamaa, Raplamaa, Lääne-Virumaa, Ida-Virumaa. Valgus, Tallinn: 145–147.
- Raikna, I. 2003.** Mahu – põline tuulte ja tormide küla. – Maaleht, 21. august.
- Rehepapp. Rahvausundi ja muistendite andmebaas 2005.** Kättesaadav: <http://www.folklore.ee/rehepapp/> (12.11.2009).
- Reinsalu, E. 2000.** Mõistatuslik tunnel Kukruse mõisas. Kättesaadav: <http://www.ene.ttu.ee/maeinstituut/seminar/mtkm.htm> (10.11.2009).
- Relve, H. 2000.** Eesti põlispuud. Projekti „Põlispuu“ andmed Eesti looduskaitsealuselistest üksikpuudest ja põlispuudest. Tallinn.
- Relve, H. 2003.** Põlispuud. Koolibri, Tallinn.
- Rosenberg E.** (toim.) 1924. Wirumaa. Maakonna minewikku ja olewikku käsitaw koguteos. Wiru Maakonnawalitus. Rakvere.
- Ross, H. 2004.** Venevere Lääne-Virumaal. Väike Viru, Tartu.
- Rüütel, I.** (koost.) 1992. Ida-Virumaa rahvakultuurist. Virumaa Fond, Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, floristika osakond. Tallinn.
- Rätsep, A. 2005.** Kaevanduste sulgemise mõju mõnede Kirde-Eesti jõgede hüdroloogilisele režiimile. – Liblik, V., Punning, J.-M. (toim.) Keskkond ja põlevkivi kaevandamine Kirde-Eestis. Tallinna Ülikooli Ökoloogia Instituut. Publikatsioonid 9: 35–43.
- Saadre, T., Suuroja, K. 2003.** Eesti joad. Ilo, Tallinn.
- Sakk, I. 2002.** Eesti mõisad. Reisijuht. Tallinn.
- Sander, H., Läänelaid, A. 2003.** Kukruse mõis ja park. – Eesti Loodus 9: 58–61.
- Schulbach, A. 1922.** Öitsituled. Eesti Ajakirjanikkude album. Koguteos I. Eesti Ajakirjanikkude Ühingu väljaanne nr. 1. Eesti Kirjast. Ühisus, Tallinn: 18–22.
- Sikk, R. 1997.** Kukrusele kuumaastikku nautima. – Eesti Päevaleht, 29. juuli.
- Sokman, K. 2007.** Eesti Põlevkivi puhastab Rannapungerja jõge setetest ja kopratammidest. – Põhjarannik, 3. oktoober.
- Surva, J. 2005.** Liigvesi ohustab üha rohkemaid omavalitsusi. – Põhjarannik, 1. veebruar.
- Suuroja, K. 2005.** Põhja-Eesti klint. Eesti geoloogiakeskus, Tallinn: 173–175.
- Suuroja, K. 2007.** Joad ja joastikud mühavad suurvese ajal. – Eesti Loodus 9: 16–21.
- Suuroja, K., Suuroja, M. 2005.** Eesti 101 loodusimet. Tallinn: 114–115.
- Tammealuse hiis.** Maausk. – Maavalla Koda, 9 sydakuu. Kättesaadav: <http://www.maavald.ee/maausk.html?rubriik=40&id=28&op=lugu> (10.11.2009).

Suuline teave:

- Tensmann, E. 1931.** Ajalooline rahvatraditsioon Jõhvi kihelkonnas 1931. a. suvel. – Katvel, N. (toim.) 2005. Radar – interaktiivne õppeprogramm. Kättesaadav: http://www.folklore.ee/radar/digi_pre.php?area=J%F5hvi (10.11.2009).
- Timm, H. 2007.** Paks jõekarp. – Eesti Loodus 12:34-36.
- Toila valla kodulehekül** 2009. Voka. Kättesaadav: <http://www.toila.ee/index.php/mod/site/act/nav/id/220/i/129> (11.11. 2009).
- Tõnisson, E. 1966.** Linnamäed ja maalinnad. Eesti Raamat, Tallinn: 19–21.
- Tudulinna valla arengukava 2004–2007.** Kättesaadav: <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=760120> (12.11.2009).
- Tudulinna valla kodulehekül.** Kättesaadav: <http://www.tudulinnavv.ee/> (12.11.2009).
- Tuvi, E.-L. (koost.) 2002.** Muraka looduskaitseala kaitsekorralduskava 2002–2006. EPMÜ Keskkonnakaitse Instituut. Käsikiri kättesaadav Keskkonnaameti Viru regioonis.
- Uuesoo, R., Berg, D. (toim.) 2000.** Viru vägevad 1900–2000. Ida-Virumaa omavalitsuste liit, Ida-Viru maa-avalitsus, Lääne-Viru ühisomavalitsus, Lääne-Virumaa maavalitsus. VR Kirjastus, Kohtla-Järve.
- Vadi küla arengukava 2008–2015.** Kättesaadav: <http://www.vadi.ee/Arengukava> (12.11.2009).
- Vadi küla.** Kättesaadav: <http://www.vadi.ee> (12.11.2009).
- Vilbaste, G. 1939.** Looduskaitse alla võetud esemed. – Loodushoid ja turism 6: 349–352.
- Viru-Kabala raamatukogu.** Kättesaadav: <http://virukabala1.onepagefree.com/?id=3545&> (12.12.2009).
- Viru-Nigula valla kodulehekül.** Kättesaadav: <http://www.viru-nigula.ee/index.php> (10.11.2009).
- Väike-Maarja valla kodulehekül.** Kättesaadav: www.v-maarja.ee (11.11.2009)
- Aare Aalja (ondatrad Tagajõel)
Ene Ehrenpreis (Pada jõgi ja kultuurilugu).
Milja Feršel (Põrna villaveskil käimine)
Aarne Laas (Laekvere vallavanem)
Eerik Lumiste ja Kaarel Šestakov (Venevere)
Kalju Kaldavee (Muuga mõis ja allikad)
Elsa Karp (Tudulinna)
Asta Maurus (Paasvere)
Eeri ja Tiiu Palm (Kaasiksaare küla)
Tiiu Pärn (Rannapungerja)
Eevi Ostrak (Tudulinna ja Tagajõgi)
Aili Reiman (Tagajõgi)
Mare Rennel (Oonurme)
Anu Toomla (Kaevussaare külavanem)
Bruno Uustal (Pühajõgi, Toila, Oru park)
Helle Väher (Lohusuu)
Olav Vallimäe (Pühajõgi, Toila, Oru park)
Johannes Vanasilla (Vanasilla talu, sild ja palgiparvetus)